

Gesta : fiatal miskolci történészek folyóirata

21. évf. / 2023

TANULMÁNYOK

- G. Etényi Nóra** Normák és érdekellentétek. A Szent Liga reprezentációja a visszafoglaló háború propagandájában [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 3-17
- Gulyás László Szabolcs** A Tokaj-Hegyalja egységesülésének középkori előzményei [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 19-30
- Hámori Nagy Zsuzsanna** A Valois-Szapolyai szövetség (1528) és tágabb kontextusa [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 32-37
- Kruppa Tamás** Megjegyzések az 1501. évi magyar-velencei-pápai szövetség történetéhez. Egy oszmánellenes liga anatómiája [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 38-44
- Nagy Gábor** Instauratio reipublicae collapsae. Dánia 1536 őszén [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 46-60
- Viskolcz Noémi** Női barátság és szolidaritás a 18. század elején [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 61-67

MŰHELY

- Kurucz Ádám** A Vitézi Rend által nyújtott erkölcsi elismerés a második világháború résztvevőinek [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 68-75

NORMÁK ÉS ÉRDEKELLENTEK. A SZENT LIGA REPREZENTÁCIÓJA A VISSZAFoglaló
HÁBORÚ PROPAGANDÁJÁBAN

G. Etényi Nóra

Az Oszmán Birodalom elleni küzdelem során pápai védnökséggel létrehozott szövetségek közül az 1684-ben kötött, 1686-ban bővített, s az 1699-es karlócai békekötésig fennálló Szent Liga számított a legeredményesebbnek, mégis a korabeli propaganda ambivalens módon jelenítette meg a koalíció céljait, erőviszonyait. A XI. Ince pápa (1676–1689) közvetítésével a Habsburg Birodalom, Lengyelország és a Velencei Köztársaság közti szövetség létrejöttét 1684-ben gondosan komponált tézislapok, emlékérmek hirdették, a legjelentősebb győzelmet, Buda 1686-os visszafoglalását kéziratossá és nyomtatott hírek, hadizsákmányt felvonultató ünnepek, hadi- és tűzijátékok, új szökökutak (s ezek metszetes ábrái) sokrétűen közvetítették a széles társadalom felé országhatárokat átlépve. Mégis némely kortárs publicisztika hangsúlyosabban elemezte a szövetségesek érdekellentéteit, mint a sikerek hatását. Nagy fordulópontokon politikai allegóriák voltak mérleget a kiterjedt tengeri és szárazföldi hadszíntér eredményeiről, a visszafoglalt területek gazdasági, politikai értékéről, s hovatarozásának vitás kérdéseiről.

Sokféle törésvonal húzódott a koalíciós tagok között, akik a történeti jog alapján hozták létre a szövetséget, ám végül, 15 év múltán, a 'ki mit birtokol' (uti possidetis) elvén kötöttek békét közös tárgyalási helyszínen, de külön-külön megállapodva az Oszmán Birodalommal. A Velencei Köztársaság gazdasági erejét hosszútávon felőrlötte az oszmán flottával való küzdelem, miközben a velencei, pápai, máltai, firenzei hajóhadban szász és hannoveri katonák is harcoltak. Velence az 1688–1689-ig Moreában megszerzett területeit az 1714–1718-as török háborúban elvesztette, a visszafoglalt dalmát tengerparti városokat a Magyar Koronára hivatkozva igényelte I. Lipót császár. A lengyel-litván államot is kimerítette az 1672–1676 közötti török háború, bár az akkor elvesztett Podóliát sikerült visszavenni a század végén, ám a megszállt moldvai területeket ki kellett üríteni. III. János lengyel királynak nagy problémát jelentett a növekvő befolyású Orosz Birodalom. I. Péter cár Azov 1696-os elfoglalása után folytatni akarta a háborút, s végül csak 1700-ban kötött békét. A Szent Liga tagjaként

legjelentősebb hadi, gazdasági és hatalmi potenciájú Habsburg Birodalom gyorsan kiheverte a császár város elleni török támadást és sikeresen indította meg az offenzívát, ám a Franciaországgal szembeni 1688–1697-es koalíciós háborúban is kulcsszerepet kellett vállalnia. Az 1686-ban megkötött, majd bővített franciaellenes Augsburgi Liga sokféle érdekegyeztetést, kompromisszumot tett szükségessé a Német-római Birodalom választófeljelmeivel, 1688-tól Hollandiával és Angliával. A pfalzi háború 1688 szeptemberi kitörésétől az 1697-es rijswicki békéig röpiratok, publicisztikák, majd a rijswicki béketárgyalások protokolláris mintáit követő karlócai tárgyalási ceremóniák mutatták be a keleti és a nyugati hadszíntér – képszatírák szerint a félhold és a Nap elleni együttes küzdelem – kölcsönhatását.

A 17. századi szövetségrendszerben vívott, elhúzódó háborúkat és béketárgyalásokat szofisztikált nyomtatott politikai diskurzus kísérte: pamfletek, disputák, jogi értekezések, európai hírű államelméleti művek és kritikáik kínáltak új normákat, keresték a garanciákat, legitimálták a nemzetközi hatalmi erőviszonyok átrendeződését. Az Oszmán Birodalom közép-európai és földközi-tengeri súlyának 17. század végi megroppanását szintén röpiratok, térképes történeti művek sora ismertette, bár a Szent Liga dehonesztálása is megjelent képszatírákon. A török elleni küzdelmet közös keresztény ügyként hirdető tradicionális világi és egyházi műfajok bejáratott helyszíneken, időszakokban érték el a társadalmat. A 17. század végén is hatékony archaikus eszközök a sokirányú, gyors nyomtatott hírekkel együtt modern ismereteket, értelmezési kereteket kínáltak. A Szent Liga többközpontú, egymással versengő szövetséges propagandája sokrétűen vetítette ki a változó erőviszonyokat, a közös normák mellett a külön érdekeket is képviselve a nemzetközi politikai nyilvánosság virtuális terében.

A Szent Liga reprezentációja XI. Ince pápa nézőpontjából

A keresztény hatalmak szövetségét az „ösellenség-
gel” szemben megteremtő pápák aktuálisan fontos diplomáciai tényezővé tudtak válni a török elleni

küzdelemben a 14. századtól kezdve, különösen nagy krízisek idején, így Konstantinápoly 1453-as elestét követően. A török háború európai közügye összetartozástudatot adott a felekezeti konfliktusok ellenére is, mint Szulejmán szultán (1520–1566) gyors tengeri és szárazföldi terjeszkedésekor. De a Szent Ligákkal elért nagy stratégiai és lélektani sikerek, mint az 1571 októberi lepantói csata sem feledtették, hogy a potenciális szövetségesek érdekelletéinek elsimítása és a pénzsegélyek gyűjtése mellett politikailag is egyre fajsúlyosabb tényező a kiállított hadsereg létszáma. A 16. század végi hosszú török háború alatt az 1593-as Szent Ligával VIII. Kelemen pápa (1592–1605) aktív szerepet vállalt a diplomáciában, s a tengeri hadszíntér hiánya miatt a jóval nehezebben elérhető szárazföldi ostromokhoz is küldött segélyhadat.¹ A 17. századi nemzetközi hatalmi erőviszonyok átrendeződése során egyre nyilvánvalóbbá vált a pápaság jelentős tévesztése az európai politikában.² Bár a XV. Gergely pápa által 1622-ben létrehozott Sacra Congregatio de Propaganda Fide a török elleni szent háború idejének a terjesztését is hatékonyabbá tette, az 1645–1669-es velencei-török és az 1663–1664-es magyarországi török háború alatt mégsem tudott fontos tényezővé válni VII. Sándor pápa (1655–1667). Candia elvesztését a remélt francia támogatás nélkül tehetetlenül figyelte IX. Kelemen (1667–1669).

Az Odescalchi kereskedő családból származó XI. Ince, aki szívügyének tekintette az Oszmán Birodalom hatalmának megtörését, pénzügyileg és diplomáciailag modernizálta a pápaság török háborúban vállalt szerepét.³ Már a császárváros elleni török támadás előtt közvetítőként lépett fel Bécsben 1675-től 1689-ig Francesco Buonvisi nuncius, aki 1672–1675 között Varsóban szerzett tapasztalatot a lengyel-török háború idején X. Kelemen törökellenes politikáját képviselve.⁴ Az 1681-es soproni diétát is élénken figyelte a pápai diplomácia: a várható török támadás miatt alapvetővé vált a Habsburg dinasztia és a magyar rendek együttműködése. A protestáns felekezetek szabad vallásgyakorlatának biztosítását a Német-római Birodalom választófejedelmei, sőt protestáns európai hatalmak is feltételnek

tekintették a török elleni segélynyújtáshoz. XI. Ince politikai tekintélyét növelte, hogy XIV. Lajossal való konfliktusa ellenére közvetíteni tudott a húsz évre kötött 1684 augusztusi Habsburg–Bourbon szerződésben. Bár XIV. Lajos csak 1688 szeptemberéig tartotta be az egyezményt, az az Oszmán Birodalom elleni támadó háború megindításához a Szent Liga 1684 márciusi létrejöttével együtt biztos háttérrel adott. XI. Ince pápát sok nyomtatvány dicsőítette protestáns német területeken is.⁵ Egy evangélikus ulmi orvos elismeréssel illesztette be krónikájába XI. Ince pápa portréját a török elleni háborúban és franciákkal kötött fegyverszünet létrehozásában játszott szerepéért.⁶

Kara Musztafa seregének Bécs elleni támadása, a Bécsi-medencét ért pusztítás alatt a kollektív félelem kezelése és a török kérdés közügyként való gyors és széleskörű megjelenítése⁷ növelte az egyház s a pápa szerepét. Pápai bullák, s nyomtatott prédikációk mellett városi krónikák, naplók is bizonyítják a rendszeres törökellenes imákat, harangozást, törökkel szembeni összefogás ügyének jelentését a Német-római Birodalom katolikus és protestáns területein.⁸ A császárváros védelméhez gyorsan mozgósított egyházi jövedelmek, adományok⁹ a katolikus egyház szerteágazó kapcsolatrendszerének kurrens értékére is rávilágítottak. A fordulatot hozó kahlenbergi csatát követő egyházi és világi ünnepek, hálaadó prédikációk, imák hitéleti megújulást is eredményeztek. Az ostromlott Bécsben buzdító Abraham a Sancta Clara (1644–1709), a magyarországi hadszíntéren jelen lévő Marco D’Aviano (1631–1699) kapucinus szerzetes művei nem csak katolikus területeken jelentek meg sokszor az 1680-as években.

A szakralitásra törekvő műfajok mellett kiugróan sok törökellenes gúnykép látott napvilágot már 1683 őszén először itáliai kiadványként,¹⁰ majd nyelvileg is több változatban segítve a gyors szemléletváltást, az ösellenségkép lebontását. Nagy sikert arattak a pápai fennhatóság alatt álló Bolognában alkotó Giuseppe Maria Mitelli (1634–1718) képszatírái 1683-ban a Bécs alól „sírva menekülő” Kara Musztafáról, bukásáról, elfogatásáról.¹¹ Mitelli karikatúráinak renoméját bizonyítja, hogy

¹ Niederkorn 1993.; Kruppa 2014.; Kruppa 2021: 91–105.; Kruppa 2018: 341–353.; Kruppa–Kanász 2020.

² Tusor 2004: 40–59.; Molnár 2014: 125–140.; Molnár 2020: 123–138.

³ Fraknói 1886.; R. Várkonyi 1987: 28–36.; Szakály 1986: 25–34.; Molnár 2004: 189–217.; Tusor 2004: 66–74.

⁴ Fraknói–Óváry 1886.; Vanyó 1935.; Tusor 2004: 65–66.

⁵ Sammer 1982.; Wrede 2004: 171–172.

⁶ Gockel 1703/1. f. 477.

⁷ Knapínski 2013.

⁸ G. Etényi 2022. Bécs ostroma alatti katolikusellenes danzingi megnyilvánulásokról Pasek 2005: 219–221, 236.

⁹ Ruggero 2013: 497.

¹⁰ Ricci 2002.

¹¹ Rózsa 1979: 44., 56.

Carlo Cartari (1614–1697) Rómában élő szerzetes 1642-től 1691-ig vezetett naplójába több Mitelli gúnyképet illesztett be igényes metszetek közé.

Cartari hírekre nyitott megfigyelőként követte a török elleni háború 1660-as¹² és az 1680-as évekbeli tengeri és szárazföldi fordulatait, megörökítve a Szent Liga szerepét, XI. Ince alakját a középpontba állítva.¹³ Cartari gyűjtötte a török háborúval kapcsolatos tézislapokat, melyeket az 1303-ban VIII. Bonifác (1295–1303) alapította, majd X. Leó pápa által modernizált római egyetemen (Studium Urbis) mutattak be. A neves művészek igényes barokk allegóriái a hadi események történelmi jelentőségét emelték ki. 1683 februárjában engedélyezte Bernardino Scotti a pápa unokaöccsének, Livio Odescal-chinak (1652–1713) hét tézisést, mely az egyetértés, Concordia értékét hangsúlyozta. Ciro Ferri (1634–1689) által tervezett, s Alberto Clouwet (1624–1687) metszete képanyag az etalonnak tartott Cesare Ripa Iconológiáját követte.¹⁴ Livio Odescalchi a Szent Péter templomban 1697–1701 között XI. Incének emeltetett síremléken a pápa katonai szerep nélküli hatását, a hosszútávú béke megteremtésében vállalt feladatát emelte ki.¹⁵

1684 novemberében mutatták be Giuseppe Belloni tervei nyomán a Szent Liga létrejöttét megörökítő tézislapot.¹⁶ A látványos kompozíció a pápai tiara alatt megjelenített kétfejű sas és szárnyas orosz-lán összefogásának remélt eredményeit vetítette előre, miközben Buda 1684. november 3-ig elhúzódo sikertelen ostroma a márciusi szövetség kudarcát jelentette a nyári győzelmek (Vác, Visegrád, Pest) után. 1685 októberében azonban már olyan tézislap került Cartari naplójába, mely az augusztusi sikereket dicsőítette kissé didaktikusan. A tézislap középpontjában hatalmas trónuson a pápa látható, amint két angyal győzelmi hírekkel közelít felé, a trón két oldalán pedig kis méretű sas és orosz-lán tűnik fel. A fiktív audiencia képe alatt egy mozgalmas csatajelenet emelte ki a hadszínterek heves küzdelmét. Cartari Érsekújvár bevételéről hadmérnöki rajzhoz jutott hozzá az ott harcoló Aeneas Sylvius Caprarának köszönhetően.¹⁷ A naplóba feltűnően

sok metszetes nyomtatvány került be Antonio Carraffa és Aeneas Caprara magyarországi hadi eseményekben játszott szerepéről. Cartari a tengeri csatákról velencei kiadványokat szerzett be, de vásárolt máltai híreket közlő újságokat is, melyek először Genovában és Bolognában jelentek meg. Rómában Michel Ercole nyomtatta, és Francesco Leoni árulta ezeket.¹⁸ Cartari mellékelte az Alessandro Caprara által jegyzett 1687 februári tézislapot, mely Velence tengeri sikereinél emelte ki a pápai segítséget.¹⁹

Cartari naplójának nyomtatványai is tükrözték, hogy a pápai propagandában kiemelten fontos a Szent Liga közös sikereként Buda 1686-os visszafoglalása.²⁰ 1686. november 21-én mutatta be Fernando Manuel tézislapját,²¹ mely a pápa szervező szerepét hangsúlyozta Buda bevételénél. Az elegáns metszet középpontjába XI. Ince ismert portréja került, a neves francia metsző, Jaques Blondenau (1639–1692) 1676-ban készített műve nyomán.²² A kép háttérében felsejlik a Duna partján Buda,²³ az előtérben a hidrafejű, kígyófarkú sárkányként ábrázolt Oszmán Birodalmat a sas és a szárnyas orosz-lán teperte földre. Giuseppe Bartolomeo Chiari mozgalmas kompozíciója gigászi küzdelmet jelenített meg az Antwerpenből származó, Rómában alkotó Arnaldo van Westerhout (1651–1725) metszeteként és kiadásában (I. kép).

A Cartari-naplóban 1686-ban is több Mitelli-gúnykép örökítette meg a történelmi változást. Egy közérthető, de kvalitásos metszeten, a budai vár sziluetttje előtt, az égi szférában Szűz Máriának ajánlott keresztény győzelmi zászló alatt zokogó törökök siratták Buda elvesztését.²⁴ Mitelli másutt turbánvásárral jelezte a budai török világ végét. Buda betűire készített allegóriáján a négy betű fölött a pápai tiara, a császári sas, a velencei orosz-lán és egy lengyel lovas jelképezte a Magyar Királyság korábbi központjának visszavételében meghatározó erőket.²⁵ A Szent Liga tagjainak hadi erejét is megörökítő, de XI. Ince alakját középpontba állító Mitelli-rézkarca a keresztény egyház győzelmét hangsúlyozta Buda visszavétele kapcsán.²⁶ Mitelli sokféle módon jelenítette meg a töröktől visszafoglalt

¹² Gueze 1979: 272.

¹³ Ruggero 2013: 497.; Benocci 2021: 31–32. Köszönöm Molnár Antalnak, hogy felhívta a figyelmem Carla Benocci művére és a kötetet is biztosította számomra.

¹⁴ Benocci 2021: 31.

¹⁵ Ruggero 2013: 503–505.

¹⁶ Benocci 2021: 73–74.

¹⁷ Benocci 2021: 76–77.

¹⁸ Benocci 2021: 43., 47.

¹⁹ Benocci 2021: 122–123.

²⁰ Vocelka–Mandlmayr 1985: 99–138.; Gueze 1979: 279–281.

²¹ Benocci 2021: 35.

²² Szilágyi 2014: 2., 151.

²³ Szilágyi András Belgrád visszavételéhez kapcsolja a metszet képi programját: Szilágyi 2014: 151–153.

²⁴ E vinto Buda e al tuo beato piede, Manda Augusto l’Insegne o Santa Fede. Benocci 2021: 109–110.

²⁵ Rózsa 1979: 44., 56.

²⁶ Knapinski 2013: 343–344.

területek listáját,²⁷ zsákmányolt zászlók seregszemléjét, még társasjátékot is készített a Szent Liga katonai sikereiről sajátos szarkasztikus stílusában.

1. kép Giuseppe Bartolomeo Chiari–Arnold von Westerhout: XI. Ince és a Szent Liga szerepe Buda visszafoglalásánál, 1686. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

2. A szultán Európa beteg embere, 1686. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

Cartari feljegyzéseibe is bekerült 1686 őszén a szultánt – a kor közismert sémáját használva – Európa beteg embereként mutató Mitelli-gúnykép (2. kép).²⁸ A fiktív képszatírában a szultán betegágyát veszik körül a török háború hatalmait képviselő orvosok, felcserek, akik a beteg gyors kiszenvedésében érdekeltek.²⁹ Elképzelhető, hogy Mitelli metszete adta a mintát a háromféle német, francia, olasz és az

ifj. Philibert Bouttats antwerpeni kiadásában is népszerű gúnyképhez.³⁰ A francia változat az 1687. augusztusi 12-i nagyharsányi csata ábrázolásával együtt jelent meg az 1688. évre készült párizsi *almanach royalon*.³¹ Az Oszmán Birodalom megroppanását hirdető gúnykép a Buda elfoglalásához nyújtott katonai segítség harci értékét elemezte. A röplap implicit megjelenítette a Szent Liga szerepét, mégis a birodalmi haderő jelentősége került az értékelés középpontjába. Míg a Budánál személyesen harcoló Lotharingiai Károly, a bajor választófejedelem és a badeni udvar medikusa állt legközelebb a fiktív betegágyhoz, addig a tatárokkal küzdő lengyel udvar felcsere és a „kandia recepten töprengő” velencei messzebb foglalt helyet. A Buda alá segélycsapatokat küldő szász és brandenburgi választófejedelem orvosa távolabbi pozícióban látható, sőt az offenzívához 1686 tavaszán csatlakozó Frigyes Vilmos képviselője épp az ajtón lép be. Egy ismeretlen kiadó a medikusok tudását is rangsorolta a segélycsapat katonai értéke szerint: a brandenburgi „orvost” előrébb helyezve a velencei és a spanyol „csodadoktornál”, s az orosz „parasztorvosnál”.³² A jelenetben Thököly Imre is feltűnt, rokka mellett a törökorientált terveit „szöve”. A kép XI. Ince nem utalt, koncepciója mégis közel állt a pápa következetes török- és Thököly-ellenes politikájához, melynek manifeszt voltát a Cartari-napló is bizonyítja. Bologna és Róma a Thököly-képszatírák fontos közvetítőközpontja Bécs sikertelen török ostroma, s Thököly 1685. október 15-i váradi fogságba vetése után. Cartari nívós hírekkel gúnyképeket mellékelte Thökölyről.³³ Jaques Blondenau félalakos Thököly-portréja alatt az elfogatása látható, a fiktív trónjáról való letaszítás jelenetével, melyet Arnoldo von Westerhout röplapként is közölt két hasábos verssel.³⁴ Westerhout többreszes sorozatot adott ki Thököly török fogságáról. Westerhout németalföldi és nápolyi tradíciót ötvöző csataképei is keresettek voltak. Buda bevételéről készített két metszetének egyikét XI. Ince pápának ajánlotta.³⁵

1683 őszén XI. Ince pápa hangsúlyosan ünnepelte Rómában Bécs felmentését, s benne III. János

²⁷ Ruggero 2013: 506.; Bertarelli 1940: 322. Nr. 304.

²⁸ „Consultationi de Medici nella grave Malattia del Gran Sultano e rimedij proprij per guarirlo.” Benocci 2021: 112.

²⁹ „Der nunmehr in letzten Zugen ligende Türckische Gross Suldan und Der ausländischen Medicorum über dessen Kranckheit gehaltenes Consilium.” Paas 2014: 95–96. P–3571, P–3572.

³⁰ Paas 2014, 306–308. PA–776, PA–777, PA–778, PA–779.

³¹ Rózsa 1976: 35–90.

³² MNM TKCS 84218. „Der geneigte Leser hat hier etliche Mittel eines ganzen Medicinischen Collegii, die Krankheit des Gross-Sultans bald zu heilen....” Paas 2014: 97. P–3573.

³³ Gueze 1979: 275–279.

³⁴ Benocci 2021: 79–82.

³⁵ Rózsa 1987: 25.; Rózsa 1997: 25. és 28. számú; Rózsa 1999: 86–87., 20–21. és 56. számú; Paas 2014: 296. PA–765

lengyel király szerepét.³⁶ Mitelli a Bécsnél zsákmányolt török hadi zászlón taposó XI. Incéről is készített metszetet.³⁷ III. János lengyel király pápának küldött diplomáciai ajándékának, a nagyvezíri zászlónak nemzetközi megörökítéséhez római metszetek adtak mintát a hadi zászló feliratainak latin fordítását is közölve Ludovico Maraccitól.³⁸

A szellemes római, bolognai gúnyképek sokszor olasz feliratokkal jelentek meg új kiadásban Bécsben, a császári és pápai propaganda együttműködésére is rávilágítva. A bécsi hadi hírek kéziratként és nyomtatványként közvetlenül a császárvárosból, vagy nürnbergi és augsburgi kiadványok közvetítésével kerültek Rómába, ahol új változatban jelentek meg. A 17. század végén a neves metszők többsége nem Velencében, hanem Rómában érvényesült.³⁹ Nívós alaprajzokat tett közzé röplapként és összegzőként⁴⁰ a római Giovanni Giacomo de Rossi, nem jelölve a képek készítőit.⁴¹ Az ő pápának ajánlott röplapját követte⁴² a Miguel Deslandes lisszaboni kiadó által közzétett portugál hadinaplóban J. F. Leonardo metszete.⁴³

Cartari egy kevésbé szem előtt lévő politikai tényezőt is figyelemmel kísért, jó érzékkel vette észre az Erdélyi Fejedelemség várairól készült, ritkaságnak számító⁴⁴ nyomtatott hadmérnöki alaprajzok hadi és politikai értékét.⁴⁵ Az erdélyi várak (Szamosújvár, Kővár, Borosjenő, Szeben) alaprajzainak közvetítésében Antonio Caraffa fontos szerepet játszhatott,⁴⁶ a hosszú blokád alatt tartott Eger 1687 decemberi feladásáról kiadott metszethez hasonlóan.⁴⁷ Cartarinak Lotharingiai Károly sikereiről, a nagyharsányi csata után erdélyi téli szállásra vonulásáról és I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel kötött megállapodásról voltak nyomtatott információi, bár a bécsi és varsói előzetes titkos tárgyalásról nem.⁴⁸

Cartari naplójába Belgrád 1688-as elfoglalásáról is sok nyomtatvány került be, melyeken kevésbé jelent meg a Szent Liga szerepe, 1689-től a velencei

küzdelemre reflektáltak a Rómában kiadott tézislapok. A nyugati hadszíntér megnyitása kedvezőtlenül hatott a török háború erőviszonyaira. XI. Ince halálát követően, 1689 októberétől VIII. Sándor pápa nem tudott a háborúban szerepet vállalni, bár a tengeri sikereknél a védnöki szerepet hangsúlyozta Filippo Sacripante 1690. novemberi tézise, melynek képét a Bernini tanítvány, az Il Gesù mennyezetét festő, Baciccia művésznévén alkotó Giovan Battista Gaulli (1639–1709) komponálta és a francia származású Nicolas Dorigny (1654–1742) metszette.⁴⁹ A tézislapon az égi szférában a kétfejű sas is megjelent, de a pápa és a térdeplő velencei dózse állt a dicsőítés centrumában, a háttérben tengerparti várak sziluettje sejlett fel.

Amint XII. Ince névválasztása hangsúlyozta, az 1691. júliusában megválasztott új pápa folytatni kívánta nagy elődje, XI. Ince török ellenes háborúját. A század legvéresebb csatájának nevezett szalánkeméni összecsapás, mely az 1690-től eredményes török offenzívát állította meg 1691. augusztus 19-én, ismét sokrétűen jelent meg római kiadványokban a pápai segítség értékét kiemelve. I. Lipót császár zsákmányolt lófarkas török zászlókat ajándékozott XII. Ince pápának. A hadi zsákmányt fogadó látványos római ünnepségekről sokféle nyomtatvány számolt be, felidézve III. János lengyel király 1683-as diplomáciai ajándékát. A politikai reprezentáció nyelvét kiválóan értő diplomata, Leopold Joseph Lamberg az 1690–1699 között a regensburgi állomáshelyén vezetett naplójában szeptember 30-án hosszan részletezte⁵⁰ a számára mindig kiemelten fontos római ünnepségeket.⁵¹ A regensburgi birodalmi gyűlésre sok hír érkezett a Bádeni Lajos vezette császári sereg héttórás küzdelméről, a veszteségekről, majd augusztus végén a gazdag zsákmányról, közte a tizenöt török hadizászlóról.⁵² Nürnberg Regensburgba küldött követe, Dr. Georg Richter szeptemberi jelentéséhez csatolta a XII. Incének küldött diplomáciai ajándékról beszámoló nyomtatványt.⁵³

³⁶ Ruggero 2013: 495–496.

³⁷ Ruggero 2013: 496.; Bertarelli 1940.

³⁸ Paas 2012: 127–128., 292–302. P–3382, P–3383, PA–704, PA–708, PA–709, PA–713.

³⁹ Dodey 2001.

⁴⁰ Gio Giacomo de Rossi: *Teatro della guerra conto il Turco, dove sono le piante e le vedute delle principali città e fortezze dell' Ungaria. Morea e d' altre provincie con gl' assedii e conquiste fatte... sotto il feice pontificato di Innocenzo XI.* Rome, 1687.

⁴¹ Rózsa 1987: 25.

⁴² Rózsa 1999: 84–86. 55. szám 91. ostromkép.

⁴³ Semsey 2002: 131–135.; Rákóczi 2014, 3.

⁴⁴ Szalai 2018: 21–22.

⁴⁵ Benocci 2021: 133–157.

⁴⁶ Benocci 2021: 151–155.

⁴⁷ Benocci 2021: 140–147.

⁴⁸ R. Várkonyi 1987: 88–93.

⁴⁹ Benocci 2021: 185–186.

⁵⁰ NÖLA Familien Lamberg Archiv. 50. Regensburger Diarium (23. Juni 1691.–28. August 1692.) f. 178.

⁵¹ Polleross 2010, 302–305.

⁵² HStAM 4 e 1545 Reichstags Relationes 1691. augusztus 3., 7. 20. 30.

⁵³ StatAN Reichsstadts Nürnberg Richter bericht aus Regensburg 329/1 „Relation Deren in der Weltberühmten Stadt Rom Nach erhalteter Advis Welcher gestalten die Kaiserl. siegreiche Kriegs-Waffen unter Commando Ih. Fürstl. durchl. Prinz Ludwigs

Ludovico Muratori 1701-es „Annali d’Italia” című művében mégis úgy ítélte meg, hogy nem jelent meg kellő módon a pápák szerepe a törököt kiűző háborúban.⁵⁴ A kortárs megállapítása lényeglátó: a pápai propaganda hatása a Habsburg Birodalomban a török- és Thököly-ellenes gúnyképek nagy számában érvényesült, nem pedig a Szent Liga politikai reprezentációjaként.

A Szent Liga röplapokon a Habsburg-császár és a Német–római Birodalom nézőpontjából

A Szent Liga létrejöttéről készültek nürnbergi és augsburgi emlékérmek,⁵⁵ sőt az arany és ezüst emlékdénárokat nyomtatványok is bemutatták,⁵⁶ követjelentések is számon tartották, ám jelenleg nem ismertek a szövetségekötést dicsőítő német röplapok. Hetilapok (Nürnberger Kriegskurier, Berliner Zeitung, Frankfurter Zeitung) részletesen beszámoltak a Szent Liga megalakulásáról, 1684-es pamfletek elemezték a megállapodások jelentőségét.⁵⁷

A Német–római Birodalom nyilvánossága előtt hangsúlyosabban jelent meg a Habsburg császár és a török háborúban aktív választófejedelmek együttműködése, az összetett belső konfliktusok ellenére.⁵⁸ Külső veszély idején mindig nőtt a birodalmi összetartozás értékét képviselő pamfletek száma.⁵⁹ A török háború közös ügye fokozta a birodalom egységtudatát,⁶⁰ ami érdekében állt a Habsburg kormányzatnak, bár a választófejedelmek politikai tekintélye is nőtt a töröksegély (Türkenhilfe) mértéke és a kerületi és egyéb segélycsapatok létszáma függvényében.⁶¹ A vesztfáliai béke után külön műfajjává vált a birodalmi politikát elemző „Reichspublizistik”.⁶² A három évszázados török, valamint szintén sokrétű francia és svéd ellenségkép mellett⁶³ az 1670-es évek pamfletjei a török elleni szent háború és a felekezeti összetartozás álcája mögé bújtatott politikai érdekekről értekeztek.

A havonta aktualizált százoldalas pamfletekhez képest német röplapok ritkán adtak nemzetközi helyzetértékelést, s e műfajban kevésbé jelent meg

a császár személye, mint a hosszú távú emlékezetet formáló érméken, festményeken, szobrokon, irodalmi művekben,⁶⁴ kivéve a Bécs eredményes védelméről és Buda 1686-os visszafoglalásáról készült képes összegzésen.

1683 őszén sok metszetes mementó érzékeltette a birodalmi és lengyel királyi felmentő seregek katonai segítségének politikai értékét. Kedvelt műfajnak számítottak a csoportos portrék: a triumfáló Lipót császár, III. János lengyel király, a jelentős segélyhad élén személyesen küzdő választófejedelmek (III. János György, II. Miksa Emánuel), a császári sereget irányító Lotharingiai Károly herceg, Georg Friedrich Waldeck herceg, s Bécs főparancsnokának, Rüdiger Stahrembergnek standardizált arcképével. A nürnbergi David Funk páncélos lovasok csoportképen emelte ki a császári hatalom irányító szerepét.⁶⁵

Neves metszők és kiadók által jegyzett röplapokon több változatban is feltűnt I. Lipót török hadizsákmányt szemlélő fiktív audienciája. Johann Franck és Zacharias Reidel kompozíciója középpontjában baldachinos trónuson babérkoszorúval, páncélban I. Lipót császár látható felesége és két fia, József és Lipót Eustachius körében (3. kép).⁶⁶ A trónhoz vezető lépcsősor közérthetően vizualizálta a politikai hierarchiát. Legelőkelőbb helyre került III. János, aki 1683 márciusától a kölcsönös segélynyújtási szerződés értelmében első szövetségese volt a császárnak. Szemközt azonos lépcsőfokon a jelentős haderőt felvonultató bajor választófejedelelem, a lengyel király mellett pedig III. János György, szemben vele, alacsonyabb szinten a Lotharingiai Károly herceg, míg a szász választófejedelelem jobbján Ernst Rüdiger von Starhemberg látható. A háttérképek az október 9-i párkányi, s az október 27-i esztergomi győzelmet idézték fel a védekezés után egy várható offenzívára utalva. A 1683-tól 1697-ig negyven képes beszámolóval tudósító augsburgi Jakob Koppmayer röplapon és 1684-es falinaptárlapon hasonló kompozícióval emelte ki a választófejedelmek növekvő politikai súlyát.⁶⁷ A

von Baden das Türkische Kriegs-Heer unweit Salankemen in Slavonien aufs Haupt geschlagen dessen völliges Lager erobert...”

⁵⁴ Ruzskai 2016.

⁵⁵ G. Héri 2009: 90–92.; Schumann 2003: 321–338., 566–572.; Pallag 2013: 145–150.

⁵⁶ Han 1686, 584–585., 622., 719.

⁵⁷ Schumann 2003: 172–174., 180–185.

⁵⁸ Klueing 1996.

⁵⁹ Burkhardt–Schumann 1997: 51–95.

⁶⁰ Wrede 2013: 19–32.

⁶¹ R. Várkonyi 1987: 88.; Hüttl 1994.; Wrede 2004: 165–166.

⁶² Arndt 2011.

⁶³ Schmidt 1998.

⁶⁴ Galavics 1986: 128–132.; Golubeva 2000.; Schumann 2003: 160–166., 267–288.; G. Héri 2009: 76., 81–85., 131–138.

⁶⁵ Wrede 2013: 22–23.

⁶⁶ „Immerwährendes Ehren-Gedachtnuss. Der allertapffersten Helden unserer Zeit, welche sich in Hinweggetreibung dess Erb-Feinds von der Kayserlichen Residenz-Stadt Wien...” Paas 2012: 149. P–3404.

⁶⁷ „Triumphierliches Denck- und Sieges-Mal...” Paas 2012: 163. P–3419.

metszet mintát adott egy 1684-es augsburgi dísztalhoz, melyet I. Lipót császár a cárnak küldött diplomáciai ajándékként.⁶⁸

3. kép: Johann Franck és Zacharias Reidel: I. Lipót császár szövetségesei körében a török hadizsákmányt szemléli fiktív audienciáján. Keresztény Múzeum Esztergom.

A visszafoglaló háború hadi híreit közlő röplapok a Német–római Birodalom változó politikai erőviszonyait is közvetítették. 1688-tól a francia hadsereg Rajna-menti nagy pusztítása nyomán a nyugati hadszíntéren harcoló császári hadsereg hadi és politikai értéke dominált. A képzett haderővel rendelkező, nemzetközi befolyásra törekvő választófejedelmek intenzív nyomtatott politikai reprezentációra törekedtek a törökök és franciák ellen elért eredmények kapcsán. II. Miksa Emánuel, aki 1683-tól 1688-ig a török háború jelentős ostromaiban, csatáiban személyesen harcolt, kvalitásos propagandával képviselte érdekeit, különösen I. Lipót lányával Mária Antóniaival kötött 1685 augusztusi házasságát követően.

A szász választófejedelmek imázsában a protestáns érdek és a török elleni küzdelem egyaránt megjelent,⁶⁹ különösen a Lipcsében, Drezdában, Jénában, Wittenbergben közzétett röpiratokban. Bécs

felmentésénél III. János György személyes jelenlétét augsburgi, nürnbergi s hamburgi röplapok is kiemelték,⁷⁰ lipcsei röplapok középpontba állították.⁷¹ Bár Buda 1686-os ostromához jelentős szász segélyhad érkezett, nem kapott hangsúlyt a választófejedelelem alakja. A rajnai fronton, Mainz ostrománál ismét személyesen harcoló⁷² III. János Györgyről és 1691. szeptember 22-i, tübingeni haláláról s temetéséről sok nyomtatvány látott napvilágot. IV. János Györgyről is készült lovas portré Nürnbergben.⁷³

A Hannover-ház szerepe implicit módon, mégis hatékonyan, sokféle híradásban jelent meg. Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi herceg célkitűzését, a választófejedelmi cím elnyerését segítette, hogy fiai harcoltak a török háborúban,⁷⁴ György Lajos, a későbbi I. György angol király Bécs ostrománál küzdött, Károly Fülöp és I. Frigyes Ágost herceg a magyarországi hadszíntéren hunyt el 1691-ben. Miksa Ernő 1685–1688 között a Velencének felajánlott 24000 katona élén érkezett a Peloponnészosz-félsziget küzdelmeibe,⁷⁵ ahonnan 1688 végén az 1300 hannoveriból csak nyolcvan tért haza.⁷⁶ II. Károly pfalzi választófejedelelem 1685-ben bekövetkezett halálával a katolikus pfalz-neuburgi ágra szállt volna a választófejedelmi cím, így a választófejedelmi kollégium felekezeti arányainak kényes egyensúlyát is rendezhette egy új protestáns választófejedelemség, bár a Szentszék is figyelte a bécsi tárgyalásokat.⁷⁷ Franciaország 1688-as támadása, 1690 után a keleti és nyugati front kettős nyomása kényszerítette rá I. Lipótot az 1689-től ígért cím 1692. december 19-i adományozására, melyet a birodalmi gyűlés a spanyol örökösödési háború alatt fogadott el.⁷⁸

A Német–római Birodalomban kiadott röplapon a Szent Liga együttműködésének katonai értéke a tengeri hadi események, kevésbé a szárazföldi offenzíva kapcsán ragadható meg. Kevés olyan kiadvány maradt fent, mint Jakob Koppmayer Buda 1684-es ostromáról tudósító röplapja, mely utalt a velencei flotta Szent Mauránál elért augusztusi eredményeire.⁷⁹ A hamburgi Thomas Wiering Buda

⁶⁸ Polleross 2010: 47.

⁶⁹ Wrede 2004: 169.

⁷⁰ Paas 2012: 122–123. P–3376, P–3377 „Relation, von der Victoria der Christen, so sie be Entsatz der Stadt Wien Gegen die Türcken erhalten.” Paas 2012: 79. P–3331.

⁷¹ Paas 2012: 67. P–3318 „Die rechte und nach ihrer iezigen Fortification eingerichtete Warhaffte Abbildung der belägerten Stadt Wien” „Glaubwürdiges Diarium und Beschreibung Dess Was Zeit wehrender Türkischen Belägerung der Käyserl Haupt- und Residenz-Stadt Wien vorgegangen” mellékleteként is megjelent. Paas 2012: 75. P–3326 „Eigentlicher Entwurf Der

Keyserlichen Residenz-Stadt und Vestung Wien In Unter-Oesterreich, Wie selbige von dem Gross-Vezier Ao. 1683...” Paas 2012: 98–99. P–3352 és P–3353.

⁷² Paas 2014: 185. P–3666.

⁷³ Paas 2014: 210. P–3694.

⁷⁴ Wrede 2004: 168–169.

⁷⁵ Wrede 2004: 168–169.; Setton 1991: 292–295., 310–314.

⁷⁶ Zehe 1975; Eickhoff 2010: 446–447.

⁷⁷ Mihalik 2016.

⁷⁸ Mihalik 2016.; Wrede 2015: 54–56.

⁷⁹ Paas 2012: 189. P–3446.

1686-os bevételéről tudósítva emelte ki a velencei sikerek szerepét.⁸⁰ David Funk nürnbergi röplapja a Szent Liga erejére utalva kapcsolta össze az égei-tengeri szigetvilág változásait a magyarországi győzelmekkel 1683-tól 1686-ig.⁸¹

Buda visszavételéről több nivós politikai allegória vont mérleget nemzetközi léptékben.⁸² A Szent Liga közös eredményességét hangsúlyozta a város német nevének (Ofen) jelentésére építő gúnykép, mely egy török gőzfürdőben felrobbanó kályhát látattatott. A fiktív hamam száradó lepedőin felismerhető alaprajzok a Budáig vezető sikereket mutatták be, Bécs török ostromától Érsekújvár ostromáig, Velence moreai sikereit térképpel kiemelve.⁸³ A szellemes politikai allegória 1687-ben más gúnyképekkel együtt is megjelent.⁸⁴ Egy ismeretlen kiadású képszatíra fiktív jelenetén a szultán kentaurusok, oroszlánok és sasok küzdelmét láttató rémálmai és egy üstökös is az Oszmán Birodalom össze-roppanását jósolták (4. kép). A metszeten térkép vizualizálta a különböző hadszínterek elért, s remélt közös sikereit, előre vetítve, hogy Buda elfoglalása után a balkáni területek és a görög szigetek is kikerülnek a török érdekszférából.⁸⁵ A kép háttere a Szent Liga küzdelmét állatszimbólumokkal közvetítette, az előtérben a „török véreb” Budát öklendezte vissza. A röplap a Waldeck hercegi gyűjteménybe is bekerült.⁸⁶

A jónevű nürnbergi kiadó, Johann Jonathan Felsecker 1686-ban tette közzé a Szent Liga győzelmeit értékelő röplapját,⁸⁷ (5. kép) melyen XI. Ince pápa alakja az égi szférában felhők közül kibukkanó napsugárral övezve jelent meg, a kereszténység győzelmét hirdetve a hanyatló félhold felett. A kép középpontjában egy (tárgyaló)asztal látható, két oldalán a Szent Liga katonai erejét alkotó hatalmak, míg szemközt IV. Mohamed szultán, a mufti és Thököly Imre, akinél egy üstökös utalt az 1682-es felemelkedésére,⁸⁸ aktuálisan marginalizálódására. Az 1683-tól összegzett változásokat a szerencse forgandóságával interpretáló képszatíra szerint egy feltört „szerencsefazék” kiömlő céduláiként lehet

megszerezni a török kézen lévő várakat és a Thökölyt támogató városokat (Kassa, Eperjes). I. Lipót kezében a budai vár alaprajza látható.

4. kép: A szultán rémálma, 1686. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

5. kép: Jonathan Felsecker: Der von dem Ottomanischen Reich jezt herrschenden Gross-Sultan in denen Gebieten Glücks-Hafen. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

A metszet a szövetségesek erőviszonyait is leképezte, legjelentősebb hatalom képviselőjeként a császár páncélban, babérkoszorúval az asztalfőnél ülve látható. Mögötte áll felismerhető vonásokkal III. János lengyel király,⁸⁹ akiről a kahlenbergi csata után sok dicsőítő német röplap, lovas portré jelent

⁸⁰ „Abriss und Beschreibung des hart belagerten, bestürmten... Ofen.” Paas 2014: 69. P–3544.

⁸¹ „Klarer und wahrer Bericht, samt eigentlicher Vorstellung, Der ungemeinen Victori und höchstrühmlichen Progressen Venetianischer Kriegs-Waffen... Patrasso und Lepanto... 1687sten Jahr.” Paas 2014: 114. P–3590.

⁸² Cillessen, 1997.; Hofmann 2007: 9–45.

⁸³ „Türkisches Schweiss-Bad.” Paas 2014: 93. P–3569.

⁸⁴ „Türcken-Noth, und Türcken-Spott, In dreyerley Kupffer-Gemälden nachdencklich vorgestellt.”

⁸⁵ „Vertrübter Türkischer Sultan, Oder Jämmerliches Lamentiren dess Türkischen Kayzers über den Höchstscherzlichen

Verlust so viler schönen Vestungen und Länder, bevoraus, über letztere erbärmliche Eroberung Der Königlichen Haupt und Residenz Statt Ofen.” Paas 2014: 94. P–3570.

⁸⁶ Fürstliche Waldeckische Hofbibliothek Arolsen Klebebände. Band 18. f.0015.

⁸⁷ „Der von dem im Ottomanischen Reich jetzt herrschenden Gross-Sultan... aufgestellte Glücks-Hafen.” Nürnberg, gedruckt und zu finden Jonathan Felsecker. Schumann 2003: 238–239.; Paas 2014: 92. P–3568.; MNM TKCS 11705.

⁸⁸ Németh 1991: 182–184.; Varga 2007: 15–19.

⁸⁹ Tazbir 1987.

meg,⁹⁰ kvalitásos amszterdami portrék hatását tükrözve.⁹¹ III. János lengyel alkotók mellett francia, holland, német, itáliai metszőktől, festőktől rendelt meg képeket.⁹² A hamburgi kiadó Heinrich Heuss 1683-ban emblémás uralkodóportrékkal örökítette meg I. Lipót és III. János márciusi kölcsönös segélynyújtási egyezményét,⁹³ a képet 1684-es összegzésben is közölve.⁹⁴ Georg Scherer Nürnbergben és Frankfurt am Mainban adott ki portrét és életrajzot a lengyel uralkodóról.⁹⁵ Leonhard Loschge nürnbergi kettős metszetén III. János kivont karddal, vágatató lovon üldözte Kara Musztafát, a nagyvezíri hadi zászlót zsákmányolva.⁹⁶ Az ulmi Matthäus Wagner nagyméretű kalendáriumlapja⁹⁷ I. Lipót és III. János 1683 szeptemberi schwechati találkozóját idealizálta, mely valójában korántsem két egyenrangú fél találkozásaként zajlott le.⁹⁸ 1684-től német pamfletek negatívan írtak a lengyel király Thököly Imre felé közvetítő politikájáról, francia kapcsolatairól, s az elmaradó hadi sikerekről. I. Lipót udvara elutasította a lengyel király politikai ambícióit.⁹⁹ Jakob von Sandrart 1687-es nürnbergi kiadványa mégis sok térképpel mutatta be III. János török elleni küzdelmét.¹⁰⁰

Felsecker röplapja az 1686-ban csatlakozó Oroszország Szent Ligában játszott szerepét is értékelte. A fiktív arcképpel ábrázolt orosz cár¹⁰¹ a lengyel király mellett állva látható, utalva az 1686 tavaszán kötött lengyel–orosz békeszerződésre. Az orosz–ukrán–kozák hadak 1687–1689 közötti többször elindított krími támadásáról jelenleg nem ismert német röplap, s I. Péter cár 1695–1700 közötti küzdelméről sem,¹⁰² miközben a török elleni háború növelte az Orosz Birodalom európai politikai tekintélyét.¹⁰³

Velence katonai sikerei hangsúlyosan jelentek meg a Felsecker-röplapon, bár a tengeri köztársaságot viseletéről felismerhető alak képviselte, az arcvonások nem utaltak sem a Szent Ligához 1684. március 28-án csatlakozó Marco Antonio Giustiniani dózséra, sem pedig az öt dózseként 1688-tól követő, 1684. június 21-étől tengeri főkapitánynak kinevezett Francesco Morosinire, akiről az 1686–1687-es nagy sikerek után sok portré jelent meg német kiadóknál.¹⁰⁴ 1684 és 1687 között a török háborúról tudósító német röplapok 10%-a tengeri eseményekről számolt be. Santa Maura 1684 júniusi elfoglalásától,¹⁰⁵ a „második Lepantót” eredményező 1687-es, a Dardanelláknál elért nagy győzelemig érdemleges hírekkel rendszeresen jelentek meg a tengeri küzdelemről augsburgi, nürnbergi, hamburgi, frankfurti, kölni képes beszámolók.

Kevés bécsi röplap közvetített tengeri híreket, miközben a gazdasági, kulturális kapcsolatok, a török háború közös érdeke mellett sokféle egyéni ambíció is segítette a gyors és sokrétű híráramlást Bécs és Velence között.¹⁰⁶ I. Lipót udvarában már az 1660-as évektől jelentős számú itáliai származású elit érvényesült,¹⁰⁷ különösen a felkészült tisztek¹⁰⁸ tudták megőrizni a Habsburg-dinasztiához való lojalitásuk¹⁰⁹ mellett itáliai kötődésüket. A császári udvarba delegált velencei követ, Frederico Cornaro sokrétű politikai képet közvetített, titkára, Francesco Grimani a budai ostromtáborból jelentett 1686-ban.¹¹⁰ Johann Van Ghelen Bécsben kiadott adatgazdag, olasz nyelvű hetilapjait diplomataként rendszeresen használták.¹¹¹ A Velencében 1677-től 1695-ig tevékenykedő császári követ, Franz Ulrich von Thurn Vlassasina gróf konstantinápolyi híreket is továbbított.¹¹² A Buda 1686-os ostrománál har-

⁹⁰ Paas 2012: 112–116. P–3366–P–3370.

⁹¹ Paas 2012: 286–290. PA–698–PA–702.

⁹² Rózsa 1987: 57–59.

⁹³ „Vestes Bündniss und Glücklicher Sieg” Paas 2012: 110. P–3364.

⁹⁴ „Türcken Krieg und Christen Sieg: In einen Umständigen und glaubwürdigen Erzählung aller Zurüstungen, Feldzüge, Eroberungen, Schlachten und Parthayen die im jetzigen Türcken Krieg von den Röm. Kayser, König in Pohlen und Respublique Venedig beschehen.” Hamburg, 1685. 16., 35., 53., 194., 195.

⁹⁵ „Wahrhafft und eigentliche Abbildung Dess Tappfern und Christlichen Kriegs-Helden, Ihro Königl Majest Johannis III. König in Pohlen...” Paas 2012: 111. P–3365.

⁹⁶ „Wahre Abbildung des in die Flucht gepeitschten Tyrannischen und Blutdurstigen Türkischen Gross-Veziers...” Paas 2012: 148. P–3403.

⁹⁷ Paas 2012: 162. P–3417.

⁹⁸ Eickhoff 2010.

⁹⁹ Wrede 2004: 174–175.

¹⁰⁰ Sandrart A, 1687.

¹⁰¹ A röplap nem azonosította V. Iván cárt (1682–1696), s nem utalt a kettős uralkodásra I. Péterrel (1682–1725).

¹⁰² Gebei 1999.

¹⁰³ Wunsch 2013.

¹⁰⁴ „Franciscus Mauroceno, Ritter von S. Marco Wohl bestellter Obrister Feld-Herr Venetianischen Kriegs-Macht wider den Türcken.” Paas 2014: 108. P–3584.

¹⁰⁵ Eickhoff 2010: 442–443.; Setton 1991: 271–301.; Gatscher-Strigl 2014.

¹⁰⁶ Jászay 2000: 256–295.

¹⁰⁷ Rózsa 1986.; Galavics 1993: 22–44.

¹⁰⁸ Hamilton 2014: 202–221.

¹⁰⁹ F. Molnár 2017: 165–168.

¹¹⁰ Bubits 1891.; R. Várkonyi 1987: 101.

¹¹¹ Bachleitner–Eybl–Fischer 2000: 53–60. 66–67.; Koppitz 2008: 192.

¹¹² Setton 1991: 279–281.; Kerekes 2004; Kerekes 2007.

coló, többségében képzett itáliai önkéntesek szerepéről, valamint információik révén sok műfajban készültek tudósítások.

A velencei kiadók ontották a térképeket, csataképeket¹¹³ kiszolgálva a hadi, földrajzi ismeretek iránti igényt, nyomtatott térbe iktatva be a megszerzett területeket.¹¹⁴ Francesco Morosini szenátor testvére, Lorenzo által engedélyezett velencei kiadványok a politikai koncepciót és üzleti érdeket is képviselték. Rövid avizók és vaskos művek írták le és kreáltak az áhított régi-új nagy hatalmi státust,¹¹⁵ legitimálták a kolonizációs expanziót. A velencei röplapok képanyaga azonban nem képviselt magas minőséget, ami lassította a vizuális információ átvételét, miközben velencei kiadók sokrétűen örökítették meg a szárazföldi eseményeket.¹¹⁶ A képi információ megbecsültségét Vincenzo Coronelli Velencében élő minorita szerzetes kartográfus 1688-tól kiadott 78 magyar vonatkozású látképe is bizonyította.

6. kép: I. Lipót fiát oktatja, 1688. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok.

Antonio Bosio velencei kiadó és könyvkereskedő több ezer kötetes 1694-es hagyatéka élénk

kapcsolatot mutat római, bolognai, milánói nyomdák mellett bécsi és nürnbergi kiadókkal is.¹¹⁷ Az inventáriumában megtalálható a híres bécsi kémről, Kolsitzkyről egy Velencében és Bécsben is közzétett fa- és rézmetszet,¹¹⁸ Johann Martin Lerch Bécs környékéről közzétett térképe,¹¹⁹ a Bécsnél zsákmányolt nagyvezíri zászló színezett változata.¹²⁰ Antonio Bosio egy Buda 1684-es ostromát összegző vedutája nürnbergi kiadvány alapján készült, hasonlóan a „Lexicon Castellii” kötethez.¹²¹ Sigmund von Birken Duna menti városokat bemutató műve is szerepelt Bosionál.¹²² Az eredetileg 1664-ben Jacob von Sandrartnál kiadott Birken-kötetnek 1684-ben kettő, 1685-ben öt, 1686-ban, 1687-ben és 1689-ben egy-egy olasz nyelvű változata jelent meg Nürnbergben, Velencében, Bolognában és Milánóban.¹²³

A Német–római Birodalomban a tengeri csatákról, kikötők ostromáról kiadott röplapok híreinek értékét és gyorsaságát növelte, ám nézőpontját erősen befolyásolta, hogy 1685 nyarán Koróninál Hannibal von Degenfeld gróf vezetésével 3350 szász, 2400 braunschweigi katona csatlakozott a velencei flottához.¹²⁴ 1686-tól pedig a brandenburgi Otto Wilhelm von Königsmarck gróf, velencei tábor-nagyként vette át a kettős, szárazföldön is intenzív előrenyomulás irányítását.¹²⁵ Kortárs nürnbergi krónikák is tükrözik, hogy birodalmi városokban felfokozott érdeklődéssel figyelték a hannoveri, szász és brandenburgi önkéntesek Velence felé vonulását, majd hadi sikereit, s végül a pestis miatti jelentős veszteségeit.¹²⁶ 1686-ban és 1687-ben kiugróan sok német röplap tudósított az eredményekről (1686: Navarino, Modon, 1687: Patrasz), bár Athén nagy pusztítással járó 1687 szeptemberi elfoglalásáról¹²⁷ nem ismert röplap. Jacob von Sandrart 1687-ben adott ki Nürnbergben egy több száz oldalas, 36 térképes összegzést Velence győzelméről,¹²⁸ majd 1688-ban bővítve, 370 oldalon, 60 térképpel ismertette a Velencéhez tartozó területek történetét, gazdasági adottságait,¹²⁹ az olcsóbbá

¹¹³ Giacomo Franconio: *Teatro delle piu moderne impresen de guerra fatte si nell Ungheria com nella Dalmatia Morea et altri luoghi*. Venice, 1689.

¹¹⁴ Katsiardi–Hering 1993.; Bronwen 2005.; Stouraiti 2016.

¹¹⁵ Marasso–Stourait 2001.; Marasso 2005.; Stouraiti 2016.

¹¹⁶ Rózsa 1979: 41.

¹¹⁷ Minuzzi 2013.

¹¹⁸ Paas 2012: 264–265. PA–676 és PA–677; Minuzzi 2013: 215. E 69.

¹¹⁹ Paas 2012: 275–276.; PA–687 és PA–688.

¹²⁰ Minuzzi 2013: 202.; Paas 2012: 127., 293. PA–705. és P–3382.

¹²¹ Minuzzi 2013: 155., 232. S 1. Città di Buda 1684. Vero Dissegno e pianta della citta regal di Buda Metropoli, dell' Ungharia con il Forte di Pest Cavato da una veduta di Norimberg, Antonio Bosio Fece 1684. Si vene a S. Ma. Formose. B1797 Lexicon Castellii.

¹²² Minuzzi 2013: 53.

¹²³ Szalai 2006: 113–115., 163.

¹²⁴ Andrews 2006: 11–23.

¹²⁵ Setton 1991: 299–304.; Eickhoff 2010: 444.

¹²⁶ Stadtarchiv Nürnberg Chroniken F 1. 50., 53., 57.

¹²⁷ Eickhoff 2010: 444–448.

¹²⁸ Sandrart B 1687.

¹²⁹ Sandrart 1688.

váló citromra és olivára is utalva.¹³⁰ Franciaország Pfalz elleni támadásával, a nyugati hadszíntér szélesedésével eltűntek a török elleni küzdelem tengeri hírei a német röplapokról, miként az algíri Mezzomorto Hüszejn kapudán pasa eredményes ellentámadásáról sem jelentek meg képes hírek.¹³¹

A nagy mennyiségű hírellel gazdálkodó, röplapok mellett hetilapot is megjelentető Felsecker kiadóház kvalitásos nyomtatványai következetesen képviselték a Habsburg-dinasztia érdekeit, s a nürnbergi városvezetés is gondosan felügyelte a közkedvelt Felsecker-kiadványokat,¹³² mégis tanulságos, hogy a Buda bevételekor kiadott röplap a „szent háború” helyett a gazdasági haszonszerzést, s a politikai érdekeket hangsúlyozta a Szent Liga együttműködésének mérlegeként. Nürnbergben hagyományosan sok nyomtatvány közvetítette a Magyar Királyság értékeit, a visszafoglaló háború alatt nemcsak az új korszak kezdetét, hanem a háború pusztítását is megörökítve. A képi és szöveges híráradat révén a hadszíntér megtapasztalható közelsége, az értékvesztés élménye, s a kurrens politikai diskurzusokból kitűnő érdekellentétek is szerepet játszhattak az idealizált helyett inkább kritikus összképben.

Hasonlóan több nézőpontot képviselt egy szintén nürnbergi kiadó, Christoph Riegel által 1688-ban közzétett kisméretű, 1300 oldalas, 70 városlátképpel illusztrált kötet,¹³³ mely összegezte a Belgrád visszafoglalásáig elért szárazföldi és tengeri változásokat, a várakat és városokat a hadi események logikája mellett alfabetikusan is bemutatva. A szerző azonosítása nélkül kiadott, Frankfurt am Mainban és Lipcsében is megjelent könyv sok, jó minőségű aktuális és tradicionális hadi, gazdasági és politikai ismeretet közvetített. A mű tematikáját összegző, reprezentatív címlap a dicsőítés mellett érdekellentétekre is ráirányította a művelt olvasó figyelmét a Magyar Királyság helyzetét sokrétűen bemutatva. **(6. kép)** A metszet középpontjában I. József látható megkoronázott magyar királyként egy térkép előtt, melyen a páncélban ábrázolt I. Lípót magyaráz fiának Budára mutatva.¹³⁴ A térkép szegélyén felismerhető Esztergom, Párkány, Érsekújvár, Tokaj látképe, a belpolitikai konfliktusra utalva a térképen is kiemelten szereplő Munkács vára. I. József előtt az idős férfiként megjelenített

Erdély hódolt. A kép jobb oldalán Francesco Morosini, velencei dózse szemlélte a térképet, melyen a visszafoglalt Morea és a vitatott dalmáciai területek is felismerhetően szerepeltek, a Magyar Királysághoz tartozóan. Az érdemi információban gazdag nyomtatott diskurzus politikai értékét a kép legszélén szintén a földi szférában ábrázolt hírhozó (bajor és lengyel címerre utaló pajzssal) Mercurius képviselte. Az értelmezést segítő képi összegzés a kereszténység közös ügye helyett a hadi, a bel- és külpolitikai érdekellentéteket jelenítette meg.

A Szent Liga erőfeszítéseinek kiemelése a Magyar Királyság értékeinek átmentésében a nagyszombati jezsuita egyetem nyomdájában nagy példányszámban kiadott kalendáriumok címlapján jelent meg programszerű következetességgel az 1680-as években. Az 1685. évre készült címlapon Bartolomeus Kilian metszete a Szent Liga allegóriáját babérkoszorús címerek, s az ég fénysugarának tűzénél kardot kovácsoló Mars és Herkules alakja képviselte. A kalendárium másik metszete visszafoglalt városok és várak azonosítható látképével összegezte az 1685-ig elért eredményeket a Szent Liga tagjainak címerei alatt. Az Elias Nessenthaler metszetével kiadott 1688-as címlapon az előző évek sikerei között a tengeren elért eredmények szerepeltek hangsúlyosan.¹³⁵ Feltűnő – különösen az itáliai gyakorlathoz képest – hogy a nagyszombati, bécsi, birodalmi jezsuita egyetemeken a politikai reprezentáció bejáratott műfajaként használt tézislapon nem kapott kiemelt szerepet a Szent Liga. A Bécsben vagy Grácban tanuló magyar diákok költségén készített, az 1680-as és főként az 1690-es években bemutatott tézislapon a Magyar Királyság történelmi jelentősége, valamint a Habsburg-dinasztia érdekei és érdemei jelentek meg összetett szimbólumrendszerrel.¹³⁶ A nemzetközi politikai reprezentáció szofisztikált műfajaként a tézislaphoz hasonlóan gondosan komponált allegóriákkal, sokszor művészi igényű metszetekkel készült nagyméretű kalendáriumlapok, *almanach royalok* domináltak, melyek szélesebb társadalmi réteget értek el, mint a tézislapok. A 17. század végén XIV. Lajos udvarának gyakorlatát követve diplomáciai ajánlékként hatékonyan, a változásokra érzékenyen reagálva képviseltek érdekeket, nézőpontokat a nemzetközi politikai diskurzusban.¹³⁷ A visszafoglaló

¹³⁰ Schultheiss 2008.

¹³¹ Eickhoff 2010: 448–449.

¹³² Diefenbacher–Fischer–Pache 2003: 288–295.

¹³³ Das Ehmals gedrückte, vom Türken berückte, nun Trefflich erquickte Königreich Hungarn, samt dessen Ströme-Fürsten, der

Weltberühmten Donau. Nürnberg, Leipzig, Frankfurt am Main, 1688.

¹³⁴ G. Etényi 2012.

¹³⁵ Galavics 1986: 116–119.

¹³⁶ Galavics 1986: 119–123.

¹³⁷ Rózsa 1976: 80–85.

háború nyomtatott híradatában a képzett elitnek készült szofisztikált műfajokkal szemben a profánabb, ám nagyobb közönséget megszólító vizuális műfajok jellemzőek növekvő kvalitású képanyaggal és sokféle módon hasznosítható ismeretekkel, azt is közvetítve, hogy a katonai erőviszonyok radikális változása után a török elleni háború európai közügyének a nemzetközi jelentősége is csökkent, új egyensúlyi állapot kialakítását követően.¹³⁸

Források

- Fürstliche Waldecksche Hofbibliothek Arolsen Klebebände. Band 18. (http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebenband_18/0015. Letöltés: 2023. december 1.)
- Gockel, Eberhard 1703: *Ulmischer Chronik Beschreibung der Statt Ulm*, Haus der Stadtgeschichte – Stadtarchiv Ulm G 1 1703/1.
- HStAM: Hessisches Staatsarchiv Marburg 4 e 1545 Reichstags Relationes 1691.
- NÖLA LA: Niederösterreichisches Landesarchiv St. Pölten Familien Lamberg Archiv.50. Regensburger Diarium (23. Juni 1691.–28. August 1692.)
- StAN RN: Staatsarchiv Nürnberg Reichsstadts Nürnberg Richter bericht aus Regensburg 329/1
- StN: Stadtarchiv Nürnberg
- Han, Paul Conrad Balthasar 1686: *Alt und Neu Pannonia, Oder Kurz-Verfasste Beschreibung Des Uralten Edlen Königreichs Hungarn, Als der allgemeinen Christenheit considerablen Schuz- und Vor-Mauer*. Nürnberg.
- Pasek, Jan Chryzostom 2005: Szenyán Erzsébet (ford.), Kovács István (jegyzetek, utószó): *Emlékiratok. Máriabesnyő–Gödöllő*.
- Sandrart, Jakob von 1687A: *Des Königreichs Pohlen Lands-Staats und Zeit-Beschreibung, Aus den besten und neuesten Scribenten, auch desselben Königreichs eignen Land-Rechten alles gründlich und kürztlich biss auf diese Zeit, nebenst des jetzigen Königs Joannis III Verrichtungen und grossen Thaten...* Nürnberg.
- Sandrart, Jakob von 1687B: *Kurtze und vermehrte Beschreibung von Den Ursprung, Aufnahmen, Gebiete und Regierung der Weltberühmten Republic Venedig...* Nürnberg.
- Sandrart, Jakob von 1688: *Kurtze und vermehrte Beschreibung von dem Ursprung, Aufnahmen, Gebiete, und Regierung der Weltberühmten Republik Venedig...* Nürnberg.

Felhasznált irodalom

- Andrews, Kevin 2006: *Castles of the Morea*. Revised Edition with a Foreword by Glenn R. Bugh. New Jersey.
- Arndt, Johannes 2011: Zeitung, Mediensystem und Reichspublizistik. In: Bauer, Volker–Böning, Holger (Hrsg.): *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Bremen, 179–200.
- Bachleitner, Norbert–Eybl, Franz M.–Fischer, Ernst 2000: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden.
- Benocci, Carla 2021: *L'ultima Lega Santa 1683–1691 Dalla liberazione di Vienna alla Transilvania e alla riconquista critiana della Morea e die Dardanelli nel Diario romano di Carlo Cartari*. Milano.
- Bertarelli, Achille 1940: *Le incisioni di Giuseppe Maria Mitelli*. Mailand.
- Bertarelli, Achille 1978: *Le collezione d'arte della Cassa di Risparmio di Bologna. Le incisioni I. Giuseppe Maria Mitelli*. Hg. Franca Varignana. Bologna.
- Bronwen, Wilson 2005: *The world in Venice. Print, the City and Early Modern Identity*. Toronto.
- Bubics Zsigmond 1891: *Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről*. Budapest.
- Burkhardt, Johannes–Schumann, Jutta 1997: Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: Müller, Rainer A. (hrsg.): *Bilder des Reiches*. Sigmaringen, 51–95.
- Cillessen, Wolfgang 1997: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*. Berlin.
- Diefenbacher, Michael–Fischer-Pache, Wiltrud 2003: *Das Nürnberger Buchgewerbe. Buch- und Zeitungsdrucker Verleger und Buchhändler vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Nürnberg.
- Dodey, Brendon 2001: The wages of war: Battles, prints and entrepreneurs in late seventeenth-century Venice. WORD IMAGE (17.) 1–2. 7–24.
- Eickhoff, Ekkehard 2010: *Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Dél-Kelet Európában*. Budapest.

¹³⁸ Parvev 2010.

- G. Etényi Nóra 2012: A császári udvar nyilvánosságpolitikája I. József magyar királlyá koronázásakor. *Történelmi Szemle* (54.) 527–541.
- G. Etényi Nóra 2022: Imák, harangzúgás és háladás – A visszafoglaló háború magyarországi eseményeinek egyházi ünneplései egy 17. századi ulmi krónikában. In: Bajáki Rita–Szádóczi Vera (szerk.): *Imádkozás a régi Magyarországon. Lelkiségtörténeti tanulmányok*. Budapest, 81–106.
- Fraknói Vilmos 1886: *XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól*. Budapest.
- Fraknói Vilmos–Óváry Lipót 1886: *Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései*. Budavár fölszabadításának kétszázados emlék-ünnepe alkalmából közrebocsátva. Budapest (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia Ser. II. Tom III.)
- Galavics Géza 1986: *Kössünk kardot az török ellen. török háborúk és képzőművészet*. Budapest.
- Galavics Géza 1993: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: Galavics Géza (szerk.): *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások*. Kiállításkatalógus. Budapest, 22–44.
- Gatscher, Gregor–Strigl, Riedl Mario 2014: *Die roten Ritter. Zwischen Medici, Habsburgern und Osmanen. Die Orden und Auszeichnungen des Grossherzogtums Toscana*. Wien.
- Gebei Sándor 1999: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 1–29.
- Goloubeva, Maria 2000: *The Glorification of Emperor Leopold I. in Image, Spectacle and Text*. Mainz.
- Gueze, Raoul 1979: Echi di Storia Ungherese nel „Diario” di un dignitario pontificio del secolo XVII. Carlo Cartari In: Branca, Vittore (ed.): *Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco Europeo*. Firenze, 271–284.
- Hamilton, Gregory 2014: *The twilight of a military tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts (1560–1800)*. London, New York.
- G. Héri Vera 2009: *A törökellenes háborúk emlékérméi*. Budapest.
- Hofmann, Werner 2007: *Die Karikatur von Leonardo bis Picasso*. Hamburg.
- Hüttl, Ludwig 1994: Der Beitrag deutscher Reichsstände zur Rückeroberung Ungarns von den Osmanen In: Schröder, Josef–Salzmann, Rainer (Hrsg.): *Beiträge zu Kirche, Staat und Geistesleben. Festschrift für Gunther Christ zum 65. Geburtstag am 20. März 1994*. Stuttgart, 143–158.
- Jászay Magda 2000: *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből*. Budapest.
- Katsiardi-Hering, Olga 1993: Venetianische Karten als Grundlage der historischen Geographie des griechischen Siedlungsraumes. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (43.) 218–316.
- Kerekes Dóra 2004: Császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. *Századok* (138.) 1189–1228.
- Kerekes Dóra 2007: Kémek Konstantinápolyban: a Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háború idején (1683–1699). *Századok* (141.) 1217–1257.
- Kluebing, Harm 1996: Das Reich und Österreich 1648–1740. In: Brauneder, Wilhelm–Höbelt, Lothar (Hrsg.): *Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996–1806*. Wien–München–Berlin, 162–287.
- Knapínski, Ryszard 2013: Türkenkriege und religiöse Ikonographie in europäischen Graphiken des 16. bis 18. Jahrhunderts. In: Leuschner, Eckhard–Wünsch, Thomas (Hrsg.): *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich*. Berlin, 337–354.
- Koppitz, Hans-Joachim 2008: *Die kaiserlichen Druckprivilegien im Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien*. Wiesbaden.
- Kruppa Tamás 2014: *A kereszt, a sas és a sárkányfog. Kelet-közép-európai törökellenes ligaterek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597)*. Budapest.
- Kruppa Tamás 2018: A pápai hadsereg felvonulása a magyarországi hadszínterre 1595-ben. Egy kora újkori példa a szállítás nehézségeire. *Levéltári Közlemények* (89.) 341–353.
- Kruppa Tamás–Kanász Viktor 2020: *Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601)* Budapest.
- Kruppa Tamás 2021: Pápa és pápaság: Gianfrancesco Aldobrandini generális és katonái a város alatt 1597-ben. In: Kanász Viktor–Nagy L. István (szerk.): *Európa elfelejtett hadszíntere: A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*. Budapest, 91–105.

- Marasso, Laura–Stouraiti, Anastasia (eds.) 2001: *Immagini dal mito la guerra die Morea 1684–1699 nelle raccolte della Querini Stampalia*. Venice.
- Marasso, Laura 2005: Iconografia di guerra immagini e informazione. In: Infelise, Mario–Stouraiti, Anastasia (eds.): *Venezia e la guerra di Morea: guerra, politica e cultura alla fine dei 600*. Milan, 209–231.
- Mihalik Béla Vilmos 2016: A Szentszék és a magyar választófejedelemség gondolata. *Történelmi Szemle* (58.) 383–407.
- Minuzzi, Sabrina 2013: *Inventario di bottega di Antonio Bosio veneziano (1646–1694)*. *Studi di Archivistice Bibliografia, Paleografia* 2. Venezia.
- Molnár Antal 2004: A Pápaság és Magyarország a török uralom idején (1526–1686). In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 189–217.
- Molnár Antal 2014: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi soproni országgyűlésen. A szentszéki diplomácia és Magyarország a harmincéves háború első időszakában. In: Dominkovits Péter–Katona Csaba (szerk.): *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Sopron–Budapest, 125–231.
- Molnár Antal 2020: Egy pápai diplomata történetírói műhelye. Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1625. évi országgyűlésen. In: Dominkovits Péter, Katona Csaba, Pálffy Géza (szerk.): *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*. Sopron–Budapest, 123–243.
- F. Molnár Mónika 2017: *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. Luigi Ferdinando Marsigli és kortársai*. Budapest.
- Németh S. Katalin 1991: Angol jóslat Thököly királyságáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* (105.) 2. 182–184.
- Nieder Korn, Jan Paul 1993: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. 1593–1606*. Wien.
- Paas, John Roger 2012: *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Volume 11. (1683–1685). Wiesbaden.
- Paas, John Roger 2014: *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Volume 12. (1686–1700). Wiesbaden.
- Pallag Márta 2011–2012: A Szent Liga megalakulásának (1684) emlékére vert nürnbergi érme. *Numizmatikai Közlöny* (110–111.) 145–150.
- Parvev, Ivan 2010: Krieg der Welten oder Balance of Power: Europa und die Osmanen 1300–1856. In: Dingel, Irene–Schnettger, Matthias (Hrsg.): *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*. Göttingen, 131–146.
- Polleross, Friedrich 2010: *Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706)*. Petersberg.
- Rákóczi István 2014: Információs palimpszeszt. Portugál források a Szent Liga magyarországi háborújának eseményeiről. *Jel-kép* 2014. 3. (www.communicatio.hu/jelkep/2014/3/rakoczi_istvan Letöltés: 2023. december 1.)
- Ricci, Giovanni 2002: *Ossessione turca. In una retrovia christiana dell’ Europa moderna*. Bologna.
- Rózsa György 1976: Magyarország XVII századi képe a francia népies grafikában. *Folia Historica* (4.) 35–90.
- Rózsa György 1979: Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében. *Folia Historica* (7.) 39–61.
- Rózsa György 1987: *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungs-Feldzüge*. Budapest.
- Rózsa György 1997: *Budapest legszebb látképei*. Budapest.
- Rózsa György 1999: *Budapest régi látképei 1493–1800*. Budapest.
- Ruggero, Christina 2013: „Venimus, Vidimus et Deus Vicit”. Die Erfolge der Lega Sancta auf einem Relief von Pierre-Etienne Monnot für die Odescalchi. In: Leuschner, Eckhard–Wünsch, Thomas (Hrsg.): *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich*. Berlin, 495–511.
- Ruszkai Zsófia 2016: Lodovico Muratori és az igazság szeretete. In: Báthory Orsolya–Kónya Franciska (szerk.): *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Budapest, 325–333.
- Sammer, Alfred 1982: *Der Türkenpapst. Innozenz XI. und die Wiener Belagerung 1683*. Wien.
- Schmidt, Georg 1998: Reich und Nation. Krieg und Nationsbildung in Deutschland. In: Lademacher, Horst–Groenveld, Simon (Hrsg.): *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Münster, New York, München, Berlin, 57–75.
- Schultheiss, Ernst-Friedrich 2008: Das von Nürnberger Autoren und Verlegern des 16. und 17.

- Jahrhunderts vermittelte Griechenlandbild. In: Konstantinos, Evangelos (Hrsg.): *Das Bild Griechenlands im Spiegel der Völker (17. bis 18. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main, 253–288.
- Schumann, Jutta 2003: *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.* Berlin.
- Semsey Viktória 2002: Egy ismeretlen ostromrajz Buda visszafoglalásáról. *Aetas* (17.) 131–135.
- Setton, Kenneth Meyer 1991: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia.
- Stouraiti, Anastasia 2016: Printing empire: Visual culture and the Imperial Archive in Seventeenth-century Venice. *The Historical Journal* (59.) 635–668.
- Szakály Ferenc 1986: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Budapest.
- Szalai Béla 2006: Vincenzo Coronelli magyar vonatkozású munkássága In: Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*. III. kötet. Budapest, 124–133., 159–161.
- Szalai Béla 2018: *Iconographia locorum Transsylvaniae, Banatus, Partiumque Regni Hungariae, regionum hodiernae Romaniae*. Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy.
- Szilágyi András 2014: Hungária-allegóriák. *Ars Hungarica* (40.) 2. 151–161.
- Tazbir, Janusz 1987: *Poland as the Rampart of Christian Europe. Myths and Historical Reality*. Warschau.
- Tusor Péter 2004: *A barokk pápaság (1600–1700)* Budapest.
- Vanyó Tihamér 1935: *A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666–1683*. Pannonhalma (Pannonhalmi Főiskola Könyvei 3).
- Varga J. János 2007: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1987: *Magyarország visszafoglalása 1683–1699*. Budapest.
- Vocelka, Karl G.–Mandlmayr Martin C. 1985: „Christliche Triumphfreude über herrliche Victorien und stattliche Kriegsprogressen”. Die Eroberung Ofens 1686. Fallstudie über Zahl, Verbreitung und Inhalte propagandistischer Medien in der frühen Neuzeit. *Südost-Forschungen* (XLIV.) 99–138.
- Wrede, Martin 2004: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz.
- Wrede, Martin 2013: Die ausgezeichnete Nation. Identitätsstiftung im Reich Leopolds I. in Zeiten von Türkenkrieg und Türkensieg 1663–1699. In: Leuschner, Eckhard–Wünsch, Thomas (Hrsg.): *Das Bild des Feindes. Konstruktion, Antagonismen und Kulturtransfer in Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und die Osmanisches Reich*. Berlin, 19–32.
- Wrede, Martin 2015: The House of Brunswick-Lüneburg and the Holy Roman Empire. The Making of a Patriotic Dynasty, 1648–1714? In: Gestrich, Andreas–Schaich, Michael (ed.): *The Hanoverian Succession: Dynastic Politics and Monarchical Culture*. Farnham, 43–72.
- Wünsch, Thomas 2013: Russische Selbstfindung in der Fremdbeschreibung des Osmanischen Reichs am Anfang des 17. Jahrhunderts: Die „Skytische Geschichte” des Andrej Lyzlov. In: Leuschner, Eckhard–Wünsch, Thomas (Hrsg.): *Das Bild des Feindes. Konstruktion, Antagonismen und Kulturtransfer in Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und die Osmanisches Reich*. Berlin, 199–212.
- Zehe, Joachim Dietrich 1975: *Hannoversche Rotröcke in Griechenland. Das Tagebuch des Fähnrichs Zehe in den Türkenkriegen 1685–1688*. Röhrig, Herbert (Hrsg.). Hildesheim.

A TOKAJ-HEGYALJA EGYSÉGESÜLÉSÉNEK KÖZÉPKORI ELŐZMÉNYEI

Gulyás László Szabolcs

A Tokaj-Hegyalja egységesülésének lépcsőfokai

A ma ismert „Tokaj-Hegyalja” fogalom kialakulása hosszú folyamat eredménye volt. Az elnevezés elsősorban a Tokaji-hegy (eleinte, a középkor századaitól egészen a 18. századig, sokszor még Tarcál-hegynek nevezték) közvetlen környékét jelentette földrajzi értelemben. Később ez a jelentéstartalom bővült, hiszen egyre inkább jogi, majd néprajzi kategóriává is vált egyúttal.¹

A „Hegyalja” kifejezés, mint helynév már a középkorból is ismert volt, azonban csak falunévként használták. Már ebben a korszakban ismertek hasonló nevű települések Zemplén, Nógrád, Sáros és Kolozs vármegyékéből.² Magát a Tokaji-hegy körüli területet azonban csak a 16. századtól említették először összefoglalóan Hegyaljának, eleinte konkrétan az itt elterülő protestáns egyházkerületet nevezték így (*Districtus Submontanus*).³ Ez az első ismert adatunk, amikor már kimutatható, hogy a kifejezés egy egész mikrorégiót jelentett.

Az egységesülési és egyben elkülönülési folyamatra vonatkozó, történeti forrásokban szereplő legfontosabb információkat Balassa Iván gyűjtötte össze máig megkerülhetetlen monográfiájában. Az első erre vonatkozó, általa említett adat szerint 1613-ban a környékbeli helységek lakói gyűltek össze és tárgyaltak közösen a borkészítés szabályairól. Innentől ez a közösségi szereplés állandósult, és az idő előrehaladtával egyre több település került bele az egymással különféle kérdésekben egyeztető „tokaj-hegyaljaiak” körébe: 1622-ben 7, 1641-ben 13, a 18. század elején pedig már 20.⁴ Igaz, Bél Mátyás nem sokkal későbbi leírásában valamivel kevesebbet említett meg, amikor 16 környékbeli falu és mezőváros lépett fel különböző ügyekben egységesen. Szerinte egyébként – a maihoz képest viszonylag szűken értelmezve a fogalmat – hegyaljai vagy tokaji bornak azokat szokták nevezni, amelyek a Tokaji-hegyen és attól 2 mérföldre északra, továbbá

3 mérföldre keletre teremnek, de a pataki és újhelyi borokat is bevette ezek közé.⁵ A fenti sort folytatva, a fejlődés jogi értelemben vett zárásaként általában azt az eseményt szokták megemlíteni, amikor 1737. október 11-én királyi rendeletben sorolták fel a 21 mezővárost és falut, amelyeknek borait azonos bélyeggel ellátott hordókban kellett árusítani (Tállya, Golop, Rátka, Mád, Zombor, Ond, Tarcál, Keresztúr, Kisfalud, Szegi, Bénye, Vámosújfalú, Tolcsva, Liszka, Zsadány, Olaszi, Patak, Újhely, Kistoronya, Erdőhorváti, Szántó).⁶ Az elkülönülési szándék egyértelműen annak a következménye volt, hogy az újkorra az itt termő borok kiemelkedő minőségűvé váltak, azokat a máshol előállított nedűktől a helyiek egyértelműen el akarták választani. Az ebbe a körbe tartozó települések száma azonban még a 19–20. század folyamán is ingadozott, azaz nem volt teljesen egyértelmű, kik is tartozhatnak bele ebbe a körbe.

Az idő múlásával a „tokaji” kifejezés eredet- és minőségvédelmi brand is lett egyúttal. Jelenleg hivatalosan 27 helység tartozik a borvidékhez, ugyanis 2002-től a „Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kultúrtáj” elnevezés alatt az UNESCO világörökség-listájára is felkerült a terület, s ennek során határait is pontosan definiálták, majd pedig 2012-ben Történeti Tájja is nyilvánították. Ennek lehatárolása és a „Tokaji” név használatának joga azonban a közelmúltig vitákat generált, aminek fő oka, hogy néhány település a mai országhatárokon túl található.⁷

Az egységesülés és egyben a környéktől történő elkülönülés és zárt régióvá, mi több, történeti tájjá⁸ válás tehát hosszú fejlődés eredményeként ment végbe. A folyamat első jelei azonban nem csupán a 16–17. századtól ismerhetők fel, hanem halványan már a középkor derekától kimutathatók, ami arra utal, hogy a 17. századot megelőzően már megindult az ide tartozó helységek közötti szoros kapcsolat kiépítése. Fontos azt is megjegyezni, hogy a 15.

¹ Balassa 1991: 13.

² DL 18 125; Csánki I.: 208., Csánki I.: 99.; Csánki I.: 291.; Csánki V.: 393.; Gulyás 2017: 27.

³ Balassa 1991: 13.

⁴ Balassa 1991: 13–23.

⁵ Bél 1984: 389–390.

⁶ A számos egyéb kérdésre is kitérő rendelet tartalmát későbbi átirás alapján ismerteti: Dongó Gyárfás 1908–1912, (1908): 330–333., (1909): 33–35.

⁷ Összefoglalóan Hajdú 2014, Bíró 2016.

⁸ Frisnyák–Gál 2012.

században még számos olyan település létezett a tágabb régióban, amelyek jellegüket tekintve nagyban hasonló képet mutattak, mint a Tokaj-Hegyalja egykori mezővárosai és falvai, azaz erőteljes szőlőművelés és borkereskedelem határozta meg leginkább a gazdasági életüket, társadalomfejlődésüket, önkormányzatukat és szokásjogukat. Leglátványosabb példáink erre nézve Gönc, Szikszó és Miskolc lehetnének, ám ezek végül más úton fejlődtek tovább, a bor kevésbé vált meghatározóvá mindennapi életükben, ráadásul földrajzilag sem alkottak egyetlen tömböt, sem a Hegyaljával, sem pedig egymással. Ezzel szemben a Tokaj-Hegyalja viszonylag azonos jellegű településekből álló, földrajzilag zárt egységet képez, amely akár egyetlen vonallal is körülrajzolható.

Habár az egységesülés az írott forrásaink alapján az újkortól kezdődően leginkább jogi értelemben ragadható meg, alapját és feltételeit a természetföldrajzi környezet teremtette meg, amely a mai napig döntő szerepet játszik a tokaji borvidéken termelt borok minőségében. Az itt található vulkáni talaj kiváló adottságai, a dűlők megfelelő fekvése és lejtése, a kedvező mikroklímatis viszonyok meglehetősen jól ismert – már-már közhelyszerűen emlegetett – jelenségek a hazai agrártudományi, földrajzi, történeti földrajzi, és történeti szakirodalomban is, így erről részletesen nem kívánok szólni.⁹ A speciális és kedvező természeti adottságokból következett, hogy a régió gazdasági élete már a korai időkben is egyre növekvő mértékben a szőlőművelésre és borkereskedelemre épült, amely hosszabb távon a szőlő-monokultúra kialakulását¹⁰ és az itteni települések társadalmi-gazdasági hasonlóságát hozta magával. Ehhez még néhány további fontos faktor járult hozzá.¹¹ Ilyen volt többek között a birtokjogi értelemben vett homogenitás, a lengyel piacok közelsége, vagy például a királyi városok bor iránti érdeklődése és folytathatnánk még a sort. Ezek mind szerepet játszottak a régió egységessé formálódásában és elkülönülésében.

⁹ Többek között Hézszer 1924: 97–100.; Boros–Horváth–Csüllög 2012.; Zelenák 2012.; Boros 2015. Az erre vonatkozó véleményeket bőven lehetne még sorolni. A szőlőművelés általános természetföldrajzi feltételeire összefoglalóan: Hevesi 2002: 99–100.

¹⁰ N. Kiss István azt állítja, hogy a monokultúra csupán a 16. század első felére jelent meg a régióban, lásd erre nézve máig alapvető tanulmányát: N. Kiss 1973. Ehhez kapcsolódik Égető Melinda állásfoglalása is. Szerinte a soproni után másodikként monokultúrás területté alakuló hegyaljai borvidék felfutása a 16. század elejétől számítható, fénykora pedig a 16–17. század volt. Égető 2002, 166. Véleményem szerint azonban óvatosan felvethető, hogy ez a jelenség már a 15. század utolsó harmadában is

A birtokjogi egység és következményei

Az egységesülés szempontjából lényeges tényező, hogy már a középkortól viszonylagos birtokjogi homogenitás volt jellemző a régió nagy részére, az egy birtoktömbbe való tartozás pedig bizonyosan erősítette a környékbeli települések lakói közötti kapcsolatot, és szerepet játszott összetartozás-tudatuk kialakulásában is. Az itt létrejött mezővárosban élő jobbágyok már a középkorban is erős identitással rendelkeztek, amely részben az itt birtokló földesurak (Perényiek, Pálóciak, Szapolyaiak) kiemelkedő országos jelentőségére épült, részben pedig a területen megfigyelhető mezővárosi fejlődéssel állt kapcsolatban. Utóbbi az önkormányzatiság erős szerepében és az ebből következő viszonylagos önállóságban testesült meg a mindennapi ügyek intézése terén.¹²

A területen található települések nagy részét két komolyabb uradalom foglalta magába. Az ezekben élő jobbágyokat számos szál kapcsolta egymáshoz a két birtoktesten belül, így például a földesúr személye és ezzel összefüggésben az úriszék intézménye, de a minden környékbelit sorsát meghatározó birtokos-váltások is közösen érintették őket.

Az egyik ilyen nagy birtok egység a történetét még királyi erdőispánságként kezdő pataki uradalom¹³ volt, amelyen belül a legrégebbre visszamenő kapcsolat Újhely és Patak lakói között alakult ki. Nagyrészt a közvetlen földrajzi közelség magyarázza ezt a szoros együttműködést, amely a 13. századtól mindinkább intézményesült.

Habár Patak története kapcsán korai kiváltságlevél nem ismert, Újhely István ifjabb királytól 1261-ben elnyert privilégiuma¹⁴ a patakiak – ezek szerint már korábban is létező, talán írásba is foglalt – jogára hivatkozott a rendelkezéskor (így például a dézsmát Patak telepeseinek módjára kellett az újhelyieknek fizetniük). Ez is bizonyítja, hogy az újhelyi telepések jól ismerték a patakiak jogi helyzetét, arra mintaként tekinthettek, nem véletlenül azt kérhették

kialakult a területen. Utalnék itt elsősorban arra a tényre, hogy a szőlőingatlanok adásvétele már ekkor döntő arányt (a 15. század második felétől nagyjából 80–90%-ot) tett ki a teljes ingatlanforgalom tekintetében, valamint, hogy már ekkoriban az volt a tendencia, hogy messze a legtöbb szőlőt extraneusok vásárolták meg a Hegyalján, miközben a helyiek vásárlóként egyre inkább kiszorultak a szőlőadásvételekből. Gulyás 2017: 188–190.

¹¹ Erre nézve is számos lényeges és mai napig érvényes szempontot vesz számba Beluszky 2012.

¹² Gulyás 2017: 97–100.

¹³ Szűcs 1993.; Gulyás 2017: 39–49.

¹⁴ ÁÚO VIII. 5–7. A kiváltságlevél átirásaira és tartalmára összefoglalóan Tringli 2012.; Gulyás 2017: 41–45.

a maguk számára is, amikor privilégiumért folya-
modtak Istvánhoz.

A kiváltságlevél tartalma már önmagában is
egyfajta jogi köteléket jelentett tehát a két település
között. Ugyanebben az oklevélben szerepelt
ugyanis, hogy az újhelyiek már korábban is a pataki
várnagy joghatósága alá tartoztak, ami nem meg-
lepő, hiszen jól tudjuk, hogy a forrásokban szereplő
„pataki vár” valójában az újhelyi Várhegyen álló
erődítményt jelentette még a 13. században.¹⁵ A pa-
takai várnagy Újhely lakosai feletti fennhatóságát
csak az 1261. évi privilégiumlevél korlátozta, in-
nentől ugyanis már a maguk által választott bíró
ítélkezhetett ügyekben. A két település között már
akkor fennálló szoros kapcsolat meglétét mutatja,
hogy a forrásokban az újhelyi Szent Imre plébánia-
templom a kezdetekben még egyértelműen szintén
a pataki egyház alá tartozott kánonjogi értelemben,
az újhelyi pap sokáig a pataki pap vikáriusa volt.¹⁶

Az Árpád-kort követően egy rövidebb zűrzava-
ros időszak elmúltával a 14. század második harma-
dától továbbra is egyazon, ekkor már királynéi bir-
toktömbben helyezkedett el a két település. Ebben
tartós változás csak 1390-ben állt elő, amikor Peré-
nyi Miklós kapta meg adományként a pataki uradal-
mat, majd halála után, 1429-ben – rövid királyi bir-
toklást követően – a Pálóciak szerezték meg. Újhely
és Patak tehát a középkor folyamán végig egyazon
birtoktömbnek a keretein belül létezett, néhány to-
vábbi faluval együtt. Ezek Borsi, Ardó és Szina, va-
lamint a később a Hegyalja integráns részét képező
Kistoronya voltak.¹⁷

A másik nagy birtokegység a régióban a tokaji-
tállyai uradalom volt. A 15. századra már ez egye-
sített számos, korábban különféle kisebb jelentő-
ségű famíliák által bírt régióbeli települést, főként a
terület déli részén, a Tarcál-hegy környékén. Ide
tartozott a Hegyalján belül fekvő mezővárosok kö-
zül Tokaj, Tarcál, Tállya, Keresztúr, Vámosújfaló
(a vám felével), Mád, Zombor, valamint Szántó.
1461-ben végül a Szapolyaiak szerezték meg tartó-
san a birtoktömböt, amelyből az 1510-es évekre
Tállya és Mád azonban már kikerült.¹⁸

A tokaji-tállyai uradalomban fekvő, jelentős
számú település közül két kisebb csoportot érdemes
megkülönböztetni, amelyek között látszólag még a
többinél is szorosabb volt a kapcsolat. Ennek alapja
ez esetben is a földrajzi közelség lehetett.

Az egyik ilyen a Tokaj–Tarcál–Keresztúr tele-
püléshármas (és a környékükön fekvő néhány faló)
volt. Leginkább az kötötte őket össze, hogy mind-
három mezőváros a Tokaji-hegy lábánál feküdt, s
ennek révén a szőlőik is határosak voltak egymás-
sal, ami a települések közötti szoros együttműkö-
dést és a lokális szokásjog (consuetudo) hasonló
alakulását eredményezte az újkorra.¹⁹ Hasonló
okokra mehet vissza Szántó és Tállya (valamint a
kora újkorban harmadikként Mád) oklevelekkel bi-
zonyítható szoros kapcsolata is. Ezekre szintén az
volt a jellemző, hogy közvetlenül határosak voltak
a szőlőik, ami szintén intenzív kooperációban jelent
meg a mindennapokban. A kérdésre még visszatér-
rünk.

A két nagy hegyaljai birtoktömbben csupán né-
hány fontosabb helység nem volt benne. Az egyik
Liszka volt, amit 1248-tól a sepesi prépost birto-
kolt tartósan. A másik Tolcsva, amelyet a 15. század
elejéig a Tolcsva nembeli Tolcsvaiak uraltak, ezt
követően azonban több részbirtokos is részeket
szerezett, majd a középkor legvégén a Perényiek sze-
rezték meg. Ezzel minden bizonnyal Tolcsva is a
pataki birtoktömb részévé válhatott. A harmadik ha-
sonló pályát befutó helység Vámosújfaló, amelynek
egyik fele azonban a tokaji-tállyai uradalom részévé
vált.²⁰

A fentieket összefoglalva tehát a birtokjog volt
az egyik fontos faktor, amely az itt elhelyezkedő
szőlőműveléssel foglalkozó településeket – olykor
azoknak csupán egyes kisebb csoportjait – már az
Árpád-kortól összekötötte. A közös földesúr és az
emiatt kiegyenlítődő közös érdekek már a kezdetek-
től együttműködésre, érdekeik kollektív védelmére
és közös gondolkodásra sarkallhatták az itt élőket.

A szőlőművelés, mint a településeket összekötő jelenség és az extraneitás kérdése

Ha gazdasági oldalról közelítjük meg az egységes-
ülés kérdését, akkor a legfontosabb szerepet egyér-
telműen a szőlőművelés játszotta ebben, ami a gaz-
dasági élet, a társadalmi fejlődés, a jog és a menta-
litás terén is egyfajta kiegyenlítődést eredményezett
a régióban. A szőlőkultúrára nézve az első okleve-
les adatok már igen hamar megjelentek innen: az
első konkrét szőlő-emplítésünk 1248-ból maradt
fenn a területről, Liszkára vonatkozott. Ezt a 13.
század második felében számos újabb adat követte,

¹⁵ Gulyás 2017: 40.

¹⁶ Tringli 2011: 381.

¹⁷ Gulyás 2017: 49-53.

¹⁸ Az uradalom kialakulását és tartozékait ismerteti Németh 2005
és részben Mody 1995; Gulyás 2017: 59-61.

¹⁹ Ugyanezt hangsúlyozza Németh 1995: 116.

²⁰ Gulyás 2017: 54-58.

főleg Patak és Olasz környékéről, majd a középkor utolsó századára a forrásokban szereplő borral és szőlőbirtokokkal összefüggő említések gyakorlatilag tömegessé váltak a környéken.²¹ A 14. századtól már az is kimutatható, hogy a hegyaljai borokat a lengyel területekre exportálták.²²

A szőlőművelés országszerte megfigyelhető sokrétű és általános társadalmi, gazdasági és jogi hatásait nehéz lenne tömören összefoglalni. Az egyik következmény, hogy az ilyen régiók társadalmi és gazdasági képe a bortermelés jelentőségével párhuzamos mértékben mindinkább egységsült. A szőlő művelésének köztudottan hatalmas munkaerőigénye volt, ami a nagyobb létszámigényű tevékenységek (kapálás, metszés, szüret stb.) idején a bérmunka állandósulását eredményezte. A szőlő-monokultúra éppen ennek köszönhetően járt együtt viszonylagos népességkoncentrációval és sűrű településhálózattal is, ami az általunk vizsgált régióban is kiválóan megfigyelhető.

Szintén alapvető fontosságú következmény az intenzív ingatlanforgalom megjelenése, amely nem csak a szőlőskertek esetében volt látványos, hanem a termelés logisztikai háttéréül szolgáló jobbágytelkeket is nagyban érintette. Ez részben abból táplálkozott, hogy a szőlőbirtokokat minden esetben szabad birtokforgalom illette meg, azaz a jobbágy a szőlőjét – az azt terhelő földesúri járadékkötelezettséggel együtt – szabadon elidegeníthette.²³ Ráadásul a szőlők értéküket tartósan megőrző, jó befektetésnek számítottak a korban, hiszen a bort – minőségétől szinte függetlenül – bármikor könnyen értékesíteni lehetett. Ez pedig tovább gerjesztette a szőlőingatlanok iránti piaci érdeklődést. Ennek eredményeképpen jelentős méreteket öltött a birtokosok fluktuációja az ilyen vidékeken, így a Hegyalján is.

A szabad ingatlanforgalom lehetősége és a bortermelés profitabilitása eredményezte az idegen (extraneus) szőlőbirtokosok megjelenését a magyarországi borvidékeken. A Hegyalján az extraneusok már a 13. századtól ismertek a forrásokból, számuk robbanásszerű növekedése azonban a 15.

században ment végbe, és a jelenség az újkorban is erőteljesen érvényesült.²⁴ Ebben a helyzetben a főszerepet a lengyel exportlehetőségekkel rendelkező felső-magyarországi szabad királyi városok játszották. Az 1460-as évektől több tucatnyi, főként Kassáról, Eperjesről és Bártfáról származó városi szőlőbirtokos szerzett ingatlant a Hegyalján. Sőt, nem csak egyes jómódú polgárok, hanem maguk a városok is előszeretettel vásároltak ilyen polgáraik közössége számára.²⁵ Az idegen szőlőbirtokosok a távol lévő érdekeltségeik felügyeletére és a termelés szervezésére megbízottakat, állandó konvencióval honorált vitorokat vagy procuratorokat alkalmaztak, akik komplex, idényjelleggel felfogadott bérmunkásokból álló munkaszervezetet hoztak létre a feladat ellátására, de a szükséges logisztikai kihívásokat is hatékonyan megoldották.²⁶

A hegyaljai bor minőségének javulása

Kiemelkedő szerepet játszott az egységesülési folyamatban a hegyaljai bor minősége is. Az itteni borok jelentőségét tekintve meghatározó volt, hogy az országban sokáig a legjobbnak számító szerémségi borvidék a török támadások miatt a 15. század folyamán mindinkább lehangolt, s egyre kevesebb jutott termékéből a távolabbi, például északi piacokra.²⁷ A szerémségi borok helyét részben és fokozatosan a „tokaji” vagy „hegyaljai” termőterületen előállított italok vették át ebben a régióban. Habár a minőségre nézve kevés objektív adat áll a középkorból rendelkezésre, tudjuk, hogy a 18. század legelején, amikor az ország bortermőterületeit elsőként rangsorolták, a legmagasabb kategóriába szinte csak a hegyaljai borok kerültek. Az itteni italok az országos vezető szerepet talán már a 17. század közepére megszerezhették.²⁸

A tokaji bor minőségének javulása az itt termelt aszúborok elterjedésével párhuzamosan ment végbe. Ezt a kutatás korábban csak a 16–17. századra datálta, de talán már a 15. században is jellemzője lehetett a környékbeli nedűknek.²⁹ Részben

²¹ Balassa 1991: 21–32.; Papp 1995: 304–305.; Gulyás 2017: 73–74.

²² Draskóczy 2002: 115–116.

²³ Ezt elsőként Makkai László emelte ki hangsúlyosan a hazai kutatásban: Makkai 1957: 477–478.

²⁴ Az extraneus szőlőbirtoklás elterjedésére, fogalmára, a régióban betöltött szerepére a középkorban és újkorban többek között: N. Kiss 1966: 79–111.; Balassa 1991: 39–42.; Solymosi 1998: 147–149.; Gulyás 2012: 160–161.; Gulyás 2017: 74–76.

²⁵ Gecsényi 1972.; Draskóczy 2002: 116–117.; Orosz 2012: 74–76.; Gulyás 2017: 75–76.

²⁶ Gecsényi 1966.; Gulyás 2019.

²⁷ Ráadásul 1482-től a szerémi bor kereskedelmét a tiszalúci rév-től északra már tiltotta az uralkodó, ami szintúgy szerepet játszott a tokaji bor elterjedésében. Feyér 1981: 61–62.; Draskóczy 2002: 116., 118–119. A tokaji bor külföldi piacaira nézve az újkorban például Papp 1995: 306–314.

²⁸ N. Kiss 1973: 385–386.; Hevesi 2002: 96.

²⁹ A kérdés összefoglalására, további szakirodalommal Papp 1995: 305.; Balassa 2002: 186–109.; Balassa 2012. és Orosz 2012: 82–89. Szintén a hegyaljai bornak a korban megjelenő kiváló minőségét és ezzel együtt a borvidék felértékelődését mutatja, hogy a szőlőbirtokok ára a területen már a 15. század 80-as

a minőség és a magas piaci ár miatt vált fontos kérdéssé, hogy mely termékek is tekinthetők „hegyaljai” boroknak, ami együttműködésre és közös érdekvédelemre sarkallta a hegyaljai bortermelőket is.

Mindezek mellett a felső-magyarországi királyi városok (főleg Kassa, Eperjes, Bártfa) viszonylagos közelségét érdemes még megemlíteni. Az ezekben a civitasokban élő polgárság, mint arról már volt szó, a 15. század elejétől kereskedett nagyobb volumenben az itteni, egyre jobb minőségű borokkal. Céljuk eleinte borfelvásárlás volt, azonban később már állandó áruellátást biztosító szőlőbirtokok szerzését tűzték ki célul, amely lehetővé tette a számukra, hogy a lengyel piacokon folyamatosan jelen legyenek a portékával.

Az említett városok levéltárában fennmaradt középkori oklevelekből kiviláglik, hogy a felső-magyarországi polgárság gazdasági értelemben bizonyosan egységként tekintett a hegyaljai régióra, az itt fekvő településeket homogén terület részeként látták, olyan terület részeként, ahonnan nagy mennyiségű, kiváló minőségű bort tudnak szerezni továbbértékesítési céllal. Ezt bizonyíthatja, hogy sokszor szőlővásárlási szándékuk sem konkrét településre vonatkozott, hanem egészében a Hegyaljára, azaz az egyedüli fontos kérdés az volt, hogy kifejezetten a jó hírnevű borvidéken belül szerezzenek maguknak ingatlant.

Amikor például a bártfaiak 1485-ben úgy döntöttek, hogy újabb szőlőt vásárolnak a Hegyalján, nem a helyszínre, hanem Kassára küldték el egy emberüket, Paulhenzel Jeromost, hogy eladó ingatlanok után érdeklődjön a területen.³⁰ Az ezt követően, 1486 elején megvásárolt hatalmas tállyai szőlőt pedig ugyan egy per során már 1488-ban elvesztették,³¹ az újabb környékbéli szőlő szerzésére irányuló tervüket végül azonban mégis sikerült megvalósítaniuk, hiszen ehelyett pragmatikus módon a szomszédos Szántón vásároltak össze az 1490-es évekre egy hét szőlőből álló nagy szőlőgazdaságot.³² A hegyaljai szőlőbirtokos lakosság teljes mértékben tisztában volt a királyi városok polgárainak a terület iránt tanúsított „vonzalmával”. Ha nem így lett volna, nem ostromolták volna őket leveleikkel,

amelyekben eladó szőlőket kínáltak fel nekik rendszeresen megvételre.³³ Összességében kijelenthetjük, hogy borkereskedelemmel foglalkozó városok igen sokat tettek a hegyaljai borok jó hírnevének külföldi megteremtéséért.

A hasonulás jogi keretei: mezővárosiasodás és hivatali írásbeliség

A fent már említett intenzív ingatlanfluktuáció egyenes következménye volt a helyi szokásjog(ok) bonyolult fejlődése, hiszen az eltérő státuszú és érdekű, idegen és helyi szőlőbirtokosok jogait kölcsönösen biztosítani, valamint védeni kellett. Az elidegenítéshez kötődő legalapvetőbb kérdések (leginkább az elővásárlási jog) mellett számos további, lehetséges konfliktusforrásra próbáltak ezek a szóbeliségben őrzött szabályok megoldást nyújtani, így a középkor végére ezeknek az összessége a Hegyalján is egyre sokrétűbbé vált.³⁴ Az ingatlanforgalom felügyeletére, a jogi viták megoldására a települések vezető rétege vállalkozott önkormányzati szervezet létrehozásával, amelyek az egyszerű falvak öngazgatásánál sokkalta szélesebb körű tevékenységet folytattak.³⁵ Ez persze nem csak és kizárólag a szőlőtermeléssel állt összefüggésben, hiszen a birtokforgalmat máshol, még a nem monokultúras településeken is mindig a helyi jobbágyközösség kontrollálta.

A lényegi különbséget a szőlő-monokultúras és egyéb típusú területek között ebből a szempontból az előbbieket esetében az ingatlanforgalmi ügyek jelentősen nagyobb száma és az ebből adódó bonyolalmak jelentették elsősorban, ami azt eredményezte, hogy a birtokokat érintő bevallásokat már nem minden esetben pusztán szóban intézték, hanem a 14. század derekától egyre inkább írásban, saját közösségi pecséttel megerősített oklevelekben is rögzítették. Ez pedig olyan, az igazi városokéra sokban emlékeztető magisztrátus kifejlődését tette szükségessé, amely már viszonylag magas szintű képviselő hivatali írásbeli tevékenységet folytatott.

Ennek következtében a Hegyalján a mezővárosi oklevéladás fellendülése figyelhető meg a 14. századtól, de főként a 15. század közepétől. Valószínű-

éveitől szinte irreálisan megemelkedett. Figyelemre méltó értékű, 100 és 500 forint közötti összegért vásárolt szőlőkre is több adatunk van ebből a korszakból, de ismerünk egészen elképesztő vételárú, 1000 (!) forintba kerülő ingatlant is. Gulyás 2021b: 81. 3. jegyzet hivatkozásai.

³⁰ MNL OL DF 215269.

³¹ Gulyás 2021b: 87–93.

³² Gecsényi 1972: 345–346.

³³ Gulyás 2012: 164., Gulyás 2016: 37.

³⁴ A helyi szokásjog fejlődésére összefoglalóan Németh 1993.; Németh 1995.; Gulyás 2016.; Gulyás 2021a.

³⁵ A középkorra nézve ezt a kérdést részletesen ismerteti Gulyás 2017.

leg nincs még egy olyan régió a középkori Magyarországon, ahol ilyen nagy számban keletkeztek és maradtak volna fenn a mezővárosok és falvak által kibocsátott középkori dokumentumok, döntően adásvételi szerződések. A teljes, országos szinten fennmaradt középkori mezővárosi kibocsátású oklevélanyag (1190 darab) bő egytizedét, 120 oklevelet a Hegyalja 9 mezővárosa bocsátott ki.³⁶

A jogi kihívások, az írásbeliség, az önkormányzat ebből következő fejlettsége, a népességkoncentráció és a terület gazdasági jelentősége eredményezte végeredményben a mezővárosi fejlődés fel-futását is a területen. Úgy is mondhatnánk, országos szinten csaknem példátlan mezőváros-koncentráció alakult itt ki, egy szinte „zsebkezdőnyit” területen, ahol az oppidumok szó szerint egymás szomszédságában, kifejezetten sűrűn helyezkedtek el. Ez még úgy is figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy ezek a települések *egyenként* nem számítottak sem kifejezetten népesnek, sem kifejezetten jelentősnek, és legtöbbjük nem tartott egész országrészeket megmozgató országos vásárokat sem. Valójában Patak volt közülük az egyetlen, amelynek fejlettsége országos mércével mérve is valóban kiemelkedőnek tekinthető. De mégis mezővárosok voltak, ami feltehetően az erős helyi jogfejlődés és sokoldalú önkormányzatiság következménye lehetett. Hogy ezt számszerűsítsük, elég annyit megemlíteni, hogy a ma „tokaj-hegyaljaiak” tekintett 27 település jelentős része (összesen 11 helység: Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Mád, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Tállya, Tarcal, Tokaj, Tolcsva) már a középkor végére oppidummá fejlődött (s ez a számbeli gyarapodás az újkorban sem állt meg), ami országos vonatkozásban is egyedülálló sajátossága volt a hegyaljai régióknak.³⁷

Az is kimutatható, hogy erre az időszakra az itt elhelyezkedő települések joghasználata és önkormányzata egyre egységesebbé vált. A szokásjog azért is kiemelkedően lényeges kérdés, mert írott forrásaink alapján ez az egyik leglátványosabb jele a területen fekvő települések hasonlóságának.

Az írásbeliség fejlődése folyamán eleinte a latin nyelvű oklevelek használata terjedt el a 14. századtól (kezdetben csak Patakon és Újhelyen), majd a 15. század közepső harmadától számos további település is bekapcsolódott ebbe a folyamatba (Tarcal, Keresztúr, Liszka, Szántó, Tállya, Vámosújfalú, Tolcsva, Mád, Bekecs). Ezt követte a magyar

nyelvű oklevéladás kialakulása és elterjedése, amelyre nézve a legelső adatunk az 1570-es évekből maradt fenn. Anyanyelven írt adásvételi szerződéseket állított ki már a 16. század utolsó harmadában Zombor, Mád, Tállya, Tokaj, Rátka, majd a 17. század elejétől Keresztúr, Tarcal, Újhely, és Szántó. Az említett, 14. századtól elterjedő latin és magyar nyelvű ingatlanforgalmi oklevelek jogi elemeiket, külső és belső jellemzőiket illetőleg is nagyban hasonlók voltak egymáshoz, ami önmagában is mutatja a kibocsátó települések között fennálló szoros kapcsolatot. Feltehetően tudatos mintaátadás és -átvétel játszott szerepet ebben a jelenségben.³⁸

A jogi írásbeliség jelentőségének növekedését bizonyítja továbbá, hogy megjelentek az első, már magyarul írt városkönyvek, más néven protokollumok is a régióban. Patakon az 1570-es évektől már két ilyen is vezettek, de a századfordulótól kezdtek el használni Mád hasonló könyvét is. 1617-ből Újhely mezőváros protokollumát is ismerjük, amelyet egészen 1632-ig használtak, összesen 114 ügyet bejegyezve. A 17. század elején a tarcaliak, keresztúriak és tokajiak foglalták írásba szokásjogukat. Szintén ekkoriban, valamikor 1614 előtt már a tállyai „törvénykönyv” is léteztetett, amit szerencsés módon a mádiak másoltak be ekkor a saját könyvükbe. Ezek végképp meggyőzően bizonyítják, hogy a hegyaljai települések rendszeresen egyeztettek már egymással, hiszen a tarcali „törvénykönyv” szövegét a két szomszédvárban, azaz a keresztúri és tokaji szokásjoggyűjtemény összeállításakor egyértelműen mintának tekintették, ahogyan a tállyai törvényeket is automatikusan adoptálták a szomszédos mádiak.³⁹ Ezeket lapozva kijelenthető, hogy összességében a lejegyzett szokásjog számos eleme több településen is hasonlóképpen rendelkezett bizonyos konkrét jogi kérdésekben.

A szokásjog adoptációja és egységesedése a régióban

Az ingatlanok tartós és biztonságos birtoklását lehetővé tevő, sok esetben az országos joggal is kapcsolatban álló szokásjog tehát igen fontos szerepet játszott a régió önkormányzatiságában és mindennapi életében is. A *consuetudo* jelentőségére emiatt gyakran hivatkoznak különféle ügyek kapcsán a 14–18. század közötti időszakban keletkezett helyi

³⁶ Lakatos 2019: 4–5.; Gulyás 2021a: 62.

³⁷ Gulyás 2017: 39–61. Erre a tényre más kutatók is felfigyeltek már a korábbiakban: Orosz 2012: 71–73.

³⁸ Gulyás 2017: 32–38.; Gulyás 2023: 265–266.; Gulyás 2021a.

³⁹ Németh 1993: 49.; Román 1964.; Kalmár 1968. Az újhelyi protokollum szövegét Dongó Gyárfás Géza évtizedeken keresztül közölte folytatásokban, ennek bevezető áttekintése: Dongó Gyárfás 1907: 66–67.; Németh 1990.; Kalmár 1968: 145–153.

ingatlanforgalmi oklevelek is.⁴⁰ Habár a szokásjog tartalma eleinte településenként eltérő volt, a 16–17. század fordulójára már kézzelfoghatóvá vált a jogi egységesülés a régióban. Ez konkrétan azt jelenti, hogy egyes jogi elemeket egyre több mezővárosban is hasonló módon kezdték el alkalmazni meghatározott esetekben. Néhányat közülük érdemesnek vélek megemlíteni.

Az egyik leggyakrabban használt jogi intézmény az ingatlant megvásárlót védő szavatosság volt. A kezdetektől alkalmazták Patakon és Újhelyen (1305, 1383), de elterjedt Liszkán (1483), Szántón és Tállyán (1485), Tolcsván (1505), Tokajon (1652) is. Széles körű újkori használatát a 17. századtól fennmaradt statútumok is bizonyítják. Hasonló szerepet játszott a tehervállalás is (Liszka 1483, Szántó 1485, Tállya 1486). Fontos volt emellett az ingatlanper indítása előtt a felperes becsérték-letételi kötelezettsége, amellyel a megalapozatlan perek számát kívánták csökkenteni. Ez is számos településen megjelent: Újhelyen 1462-től, Szántón 1467-től, Liszkán 1474-től, Patakon 1477-től, Tállyán 1485-től, Tolcsván 1505-től, Mádon 1588-tól, Rátkán 1596-tól, Tokajon 1595-től mutatható ki az alkalmazása.⁴¹ A becsérték összegének meghatározása minden esetben a helyi magisztrátus feladata volt, taksáért cserében, amire 1596-tól kezdődően van adatunk, Rátkáról, de alkalmazzák ezt az eljárást Újhelyen (1636), Tállyán (1646) és Szántón is (1669).⁴² Végezetül egy speciális helyi eljárást kívánok megemlíteni, mégpedig azt a szabályt, hogy szőlővásárlás esetén az ingatlanszerződés írásba foglalása és megpecsételése között 1 év 3 napos időszakot vártak ki, hogy a szerződés jogerőre emelkedése előtt legyen még lehetőség tiltani az érintettek (főleg elővásárlási joggal rendelkezők) részéről az ügyletet. Az első adatunk ennek alkalmazására nézve 1505-ben Tolcsván kerül elő, de a 16–17. század fordulójára már bizonyosan elterjedt a régióban. Szerepel Tokaj 1595. évi oklevelében, és a 17. század elején keletkezett statútumokban is benne foglaltatik, ahogyan a mádi falukönyvből is rendszeresen előkerül.⁴³

Összességében, a 17. századba fordulván, amikor már statútumokat és városkönyveket is figyelembe vehetünk a kérdés vizsgálatához forrás gyanánt, remekül kirajzolódik előttünk az a folyamat, ahogyan a tokaj-hegyaljai bortermelő helységek fokozatosan egymáshoz igazítják a szokásjogukat,

megteremtve ezzel egy tágabb régióban érvényes, szőlőforgalomra, önkormányzatra és más kérdésekre is kitérő, viszonylag egységes jogszokásrendszert. Ez pedig még inkább megerősítette a köztük már korábban is fennálló kapcsolati hálót, további együttműködésre sarkallva őket.

A hegyaljai települések lakosainak személyes érintkezései

Az imént végigvettük azokat a tényezőket, amelyek az egyes helységek közötti kapcsolatot eredményezhették és fejlődésükhöz hasonló alapokat teremtettek. Ezen kívül is vannak azonban további konkrét adatok arra nézve, hogy a környéken élő jobbágyság számos alkalommal jelent meg különféle okokból a szomszédos településeken, azaz a köztük lévő kontaktus valóban személyes, szoros és mindennapos volt. A rendszeres érintkezés nélkül az egységesedés bizonyosan nem is valósulhatott volna meg.

Intenzívebbé tette a hegyaljai települések közötti érintkezést az, hogy a helyi jobbágyság sok esetben a Hegyalján belül vált extraneus birtokossá, azaz szőlőt vagy más típusú ingatlant szerzett a lakóhelyén kívül, de mégis a közvetlen régióban. Az ilyen ingatlanszerzések olykor költözéssel és tartós letelepedéssel is együtt jártak, sőt, az is előfordult, hogy az érkezők beházasodtak egy helyi családba.

Ennek a szőlőtermelő települések közötti intenzív mobilitásnak szinte iskolapéldája a több településen is szőlővel foglalkozó Csontos család esete a középkor végéről. Úgy tűnik, a Csontos-rokonság „belakta” a teljes környéket, nem csupán a későbbi Hegyalját. Ismereteink szerint Csontos János az 1470-es években volt bíró Szikszón, ez alapján feltehető, hogy a család is innen származott. Bizonyosan az ő leszármazottja volt az a Csontos Balázs, aki ezt követően Miskolcra házasodott be, egy nemes asszonyt elvéve. Az ő rokonuk volt végül Csontos Éliás, aki a bártfaiak szántói szőlőbirtokainak volt a procuratora az 1490-es években és ilyen módon került Szántóra.⁴⁴ Hasonló példa lehet erre a Peréről származó Perey „család”, amelynek tagjai Liszkán, Tállyán és Szántón is előkerülnek helyi lakosként a középkor végén. A teljesen egyedi és különleges nevet viselő „Barthalyus” familia a megkülönböztető névelem különlegessége miatt még biztosabb

⁴⁰ Gulyás 2016: 59–60.; Gulyás 2023: 268–269.

⁴¹ Összefoglalóan: Németh 1993.; Gulyás 2016: 49–59.; Gulyás 2023: 267–268.

⁴² Németh 1993: 48–49.; Gulyás 2023: 268.

⁴³ Összefoglalóan, újkori statútumokból származó példák említésével: Gulyás 2008.

⁴⁴ Gulyás 2019: 78–80.

bizonyítéknak tekinthető a településeken átívelő rokoni kapcsolatokra nézve. Barthalyus Gergely és György Liskán élt, míg Barthalyus Barabás Tolcsván.⁴⁵ A szintén tolcsvai Skolasztika asszony egyik testvére, Krisztina az Olasziban élő Tót Tamáshoz ment feleségül, de szülője is volt előző lakóhelyén.⁴⁶

Persze nem minden esetben sikerül rokoni kapcsolatokat is kimutatni a költözők között, általában csak azt tudjuk az oklevelekből, hogy szőlőt szereznek egy másik helységben. Lássunk erre néhány példát: Vas János egykori újhelyi bíró pataki ingatlannal rendelkezett (1420), szántói János deák Tálylyán bírt szőlőt (1486), míg a tolcsvai Oroszlán Balázs Liskán (1489), az újhelyi Nyilas András pedig Patakon (1491). Az újhelyi Ágota asszonynak Zomborban több birtoka is volt (1502), a szántói Bartha Ágoston Tálylyán vett szőlőt (1505), a tokaji Rác Kelemen Keresztúron (1511), a vámosújfalui Varga János Tolcsván (1515). A szintén vámosújfalui származású Lőrincből lizskai presbiter lett, ami bizonyosan szintén költözéssel és ingatlanszerzéssel járt együtt (1449).⁴⁷ A Hegyalja területén belül élők extraneus birtoklása az újkorban is kimutatható. 1652-ben például a tokaji tanács előtt egy keresztúri lakos, Kovács György tett bevallást a helyben fekvő szülője után. Ha pedig a mádi falukönyv bejegyzéseit vizsgáljuk, további nagyszámú hasonló esettel találkozhatunk.⁴⁸

Máskor nem konkrétan ingatlanbirtoklásról tudunk, hanem csak arról, hogy valamilyen okból a polgárok egy lakhelyüktől távolabbi településen tanúskodnak valamilyen – de főleg szőlő kapcsán indult – perben. A tanúskodásuk leggyakoribb oka feltételezhetően szintén az volt, hogy a perben vagy ingatlanügyletben érdekelt birtokok határosai voltak, ugyanis ezeknek a tanúvallomását már a középkor végén is igen gyakran igénybe vették.⁴⁹ Azaz összességében itt is a jobbágyok más településen lévő érdekeltségei állhattak a háttérben. Valószínűleg ilyen minőségben tanúskodott többek között László fia István újhelyi polgár 1366-ban, valamint az újhelyi Ágnes, Apród Antal esküdt, a szintén ugyanonnan származó Erzsébet, Guba János, Luca

és Mangow (ők ketten egyúttal felperesek is voltak) 1420-ban Patakon.⁵⁰ A szántói Kósa András Tálylyán (1485), a szántói Polyvás Ambrus ugyanott (1487), a lizskai Lőrincz István Tolcsván (1505) volt tanú, a korábban már emlegetett Perey családhoz tartozó Ambrus pedig Tálylyán ment perre (1521).⁵¹

Arra is akad példa, hogy egy-egy mezőváros tanácsa valamilyen módon együttműködött egy szomszédos településsel valamilyen hivatalos ügyben. Az újhelyi tanács 1391-ben a pataki plébános előtt tanúsított egy végrendeletet. 1477-ben szintén a pataki plébános előtt folyó ügyben többek között az újhelyi bíró is ott volt tanúként egy szőlő miatt folyó perben, míg 1485-ben a szántói tanács néhány tagja tanúskodott Tálylyán egy szőlő adásvételekor.⁵²

Az együttműködés oka sokszor az is lehetett, hogy a szomszédos településeken fekvő szőlők birtokjogi és földrajzi határai nem estek egybe. Előfordult, hogy földrajzi értelemben ezek az ingatlanok az egyik településhez tartoztak, azonban birtokjogi szempontból már a másikhoz. Ilyen esetben a két érdekelt magisztrátus gyakran egyeztetett egymással.

Szántó és Tálylyai polgárai, ahogyan azt már korábban is láthattuk, extraneusként és az ügyletek tanúként is többször megjelentek egymás lakóhelyén. De arra is van adatunk, hogy a szántói tanács a tálylyai Fövényes-hegyen lévő szőlő ügyében bocsátott ki oklevelet. Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben az eladó és a három megnevezett szomszéd közül kettő egyaránt szántói volt, ami nehezen értelmezhetővé teszi a szántói tanács területi illetékességének kérdését.⁵³ Megjegyzendő, hogy a szántói és tálylyai határon álló szőlőket mások is keverték olykor. A fentiek tükrében nyer értelmet, hogy a bártfai magisztrátus által az 1480-as évek közepén vásárolt, de néhány évvel később perben elvesztett tálylyai szőlőt is vegyesen nevezték a források „szántói”, illetve „tálylyai” szőlőnek, mintha nem tudták volna eldönteni, hová is tartozik pontosan. A per ügyében azonban első körben a tálylyai tanács intézkedett, ami azt mutatja, hogy birtokjogi értelemben

⁴⁵ Perey-rokonság: MNL OL DF 217915, MNL OL DF 217941, MNL OL DF 264539. Barthalyus-rokonság: MNL OL DL 31964, DF 229261.

⁴⁶ MNL OL DF 229629.

⁴⁷ MNL OL DL 8826, MNL OL DF 215201, MNL OL DL 63870, MNL OL DL 19715, MNL OL DL 68141, MNL OL DF 269883, MNL OL DL 22250, MNL OL DF 217486, MNL OL DF 264497.

⁴⁸ MNL B-A-Z ML SFL V. 277. 20. doboz., Kalmár 1968; Az extraneus birtoklás kérdését a régióban részletesen elemzi a kora újkorra nézve N. Kiss 1966: 79–111.

⁴⁹ Gulyás 2016: 40–43.

⁵⁰ MNL OL DF 219563, MNL OL DL 8826.

⁵¹ MNL OL DF 215141, MNL OL DF 215343, MNL OL DF 229261, MNL OL DF 217941.

⁵² MNL OL DL 7733, MNL OL DL 7734, MNL OL DL 18006, MNL OL DF 215141.

⁵³ Gulyás 2017: 184–185.

bizonyosan ehhez a mezővároshoz számították az ingatlant. A szántói-tályai példán kívül is volt olyan szőlőhegy a területen, amely kapcsán két mezőváros tanácsa is adott ki oklevelet. Ilyen volt például a Kútpataka-hegy, ami Liszka és Tolcsva határán feküdt, és így mindkét tanács bocsátott ki oklevelet az itt fekvő szőlők ügyében a középkorban, tanúként olykor a szomszéd település lakosait is színiük elé hívva. A közös dűlőkön a két tanács területi hatálya ennek ellenére is pontosan el lehetett különbözni.⁵⁴

A hegyaljai mezővárosok közötti kapcsolatok olykor kifejezetten az írásbeliségen alapultak. Főleg igaz ez a 14. századra, amikor már megjelent az ingatlanforgalom írásba foglalása iránti igény a helyiek körében, de még nem mindenütt állt rendelkezésre olyan személy, aki ezeket az ügyeket oklevélbe tudta volna foglalni. Ilyenkor néha szomszédos egyházi intézményhez kellett fordulni. Nagyon jól megragadható ez a jelenség a 14. századi Újhely és Patak viszonylatában. Az első, ingatlanügyet magukban foglaló oklevelek a középkori Újhelyről ugyanis még mind a pataki plébános kiadványai voltak (1307, 1310, 1318, 1321), de a 14. század végén is előfordul hasonló eset, amikor több alkalommal is a pataki plébános írta az újhelyi magisztrátus nevében kibocsátott okleveleket (1380, 1383).⁵⁵ Az újhelyiek tehát a 14. században írásbeliség ügyében rendszeresen átvették a szomszédos Patakra.

Összességében az az intenzív és sokrétű kapcsolat, amely a környék jobbágysága között már a középkorra kialakult, és az a tény, hogy a lakók rendszeresen megjelentek a szomszédos településeken, minden bizonnyal szilárdan megvethette az alapjait a későbbi közös fejlődésnek.

Az együttműködés „intézményesítése” a 16–17. század fordulóján

Az írásbeliséget, majd a szokásjog kérdését illető „településközi” együttműködés a későbbiekben sem szűnt meg, sőt, egyre erőteljesebbé vált. Tokaj első ismert, 1595. évi magyar nyelvű oklevelét például a tokaji, keresztúri és tarcali tanácsstagok közösen bocsátották ki.⁵⁶ A dokumentum nem csak ezért figyelemre méltó. Ez bizonyítja ugyanis az első olyan ismert eljárást, amikor tudatosan, a közösen alkalmazott szokásjog kérdésében gyűltek össze a

három Tokaji-hegy lábánál fekvő mezőváros vezetői.

Az 1595. évi oklevél érdekes ügyről számol be. Kiadói Szűcs Demeter tokaji bíró, további tokaji lakosok, s emellett tarcali és keresztúri tanácsstagok voltak, akik a tokaji udvarbíró utasítására fogott bíróként intézkedtek egy helyi lakos és egy eszlári jobbágy között a Mézesmálon fekvő szőlő miatt támadt perben. Ennek során meg kellett vizsgálniuk, hogyan szabályozza a szokásjog a helyiek és idegenek viszonyát a szőlőörökségek esetén. Az összehívott tanúk vallomása alapján bármely tokaji lakos a becsértéket letéve megválthatja az idegenektől az általuk szerzett ingatlanokat, amennyiben az ingatlanszerződést követő 1 év 3 nap után jelentkezik be érte. Ha viszont az időszakon belül tiltja az adásvételt, akkor a vételárat kell csak letennie. Az oklevél hátlapján található feljegyzés szerint a bírónak 50 forint terhe mellett kell megőriznie az oklevelet, és 1 forint illetéért mutatja be azt bárkinek is.

A három település elöljárói által kibocsátott szokásjogi állásfoglalás az első ismert adat a consuetudo szisztematikus szabályozására a Tokaji-hegy lábánál, amelynek nem sokkal később ismerjük a további fejleményeit is. 1606-ban ugyanis, amikor a tarcaliak a két évvel korábban elvesztett protokollumukat akarták pótolni, magukhoz hívták a tokajiakat és a keresztúriakat és közösen állítottak össze egy statútum-gyűjteményt. Ez végképp megteremtette az igényt a szűkebb környéken is egy hasonló jogszokás-gyűjteményre. 1607-ben Keresztúron a tokaji és tarcali öregek mellett kisludiai és szegiek is részt vettek a „törvények” írásba foglalásánál, végül 1610-ben Tokajban is hasonló eljárás zajlott le, keresztúriak, tarcaliak és eszláriak részvételével. Ez a közös munka már arra utal, hogy a rögzítendő szabályok már több, környékbeli helységben is elterjedtek és mindennapi használatban voltak ekkorra. A három „törvénykönyv” nem meglepő módon számos pontban szó szerint megegyezett egymással, ami alapján látható, hogy az elsőként összeállított tarcali joggyűjteményt vették mintának a másik két esetben is.⁵⁷ Ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy a mádiak a fent említett módon 1614-ben másolták be a falukönyvükbe a tályai törvényeket (amely ezek szerint a századforduló környékén már szintén készen lehetett), akkor kijelent-

⁵⁴ Gulyás 2021b: 86–87.

⁵⁵ Gulyás 2021a: 65.

⁵⁶ MNL B-A-Z ML SFL V. 277. 20. doboz. Szövegét közli: Gulyás 2023: 271–272. Az ügyet említi: Németh 1995: 117.

⁵⁷ Gulyás 2023: 268–271., Németh 1990, Németh 1995: 117–118.

hetjük, hogy a szokásjog írásba foglalása és egységesülése szempontjából a 17. század első két évtizede volt a döntő jelentőségű a régióban.

Összességében láthattuk, hogy a középkorra visszanyúló egységesülési folyamat alapjai igen sokrétűek voltak a területen: a megfelelő természetföldrajzi környezet, a monokultúra különféle hatásai ugyanúgy szerepet játszottak benne, mint a birtokjogi egység, mezővárosi fejlődés fellendülése, a nagyszámú idegen ingatlanbirtokos jelenléte és a szőlőkkel kapcsolatos jogviszonyok ebből következő egyre nagyobb jelentősége, de akár az itt élő jobbgátság hasonló identitását és mentalitását is említhetjük. Ha szigorúan jogi szempontból közelítjük meg a kérdést, akkor az első „hivatalos” együttműködés csak a 16. század végén mutatható ki, amikor a hegyaljai mezővárosok és falvak már tudatosan próbálták meg az addig is közösen használt szokásjogukat közös nevezőre hozni. A 17. század első felétől, amikor már több alkalommal is írott forrás számol be a hegyaljai települések együttműködéséről, már egy nagyjából 150–200 éve húzódó egységesülési folyamat végleges intézményesülésének lehetünk tehát szemtanúi.

Források

MNL B-A-Z ML SFL

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár. Tokaj nagyközség iratai 1595–1950. Feudális kori iratok. 20. doboz. Tokaj Város Tanácsának iratai 1595–1750.

MNL OL DL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.

MNL OL DF

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

ÁÚO Wenzel Gusztáv 1860–1873: *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII.* Pest–Budapest.

Bél Mátyás 1984: *Magyarország népének élete 1730 táján.* Ford. Wellmann Imre–Püspöki Nagy Péter. Budapest (Történetírók Társasága).

Dongó Gyárfás 1907: Sátoralja-Újhely város törvényei a XVII. évszázban. I. közlemény (A város könyvéből.). *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez* 13/1., 66–70.

Dongó Gyárfás 1908–1912: Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi országgyűlésén. *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez* 14/1–12. 1908, 173–177., 255–258., 330–333; 15/1–11. 1909, 33–

35., 122–124., 267–268; 16/1–12. 1910, 301–304; 17/1–12. 1911, 83–86., 194–196., 323–326; 18/1–12. 1912, 106–109., 240–242., 311–312.

Felhasznált irodalom

Balassa Iván 1991: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora.* Tokaj.

Balassa Iván 2002: Az aszú és a szamorodni története. In: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, 185–190.

Balassa Iván 2012: Az aszú térhódítása Európában. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történelmi tája.* Nyíregyháza–Szerencs, 91–94.

Beluszky Pál 2012: Hegyalja – a páratlan táj. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történelmi tája.* Nyíregyháza–Szerencs, 7–21.

Bíró Krisztina 2016: Vita a „Tokaj”-ról. De kié legyen a „tokaji”? In: Pogácsás Anett–Szilágyi Pál–Láncos Petra–Lea–Kovács Krisztián (szerk.): *‘De lege ferenda’. Válogatott tanulmányok joghallgatók tollából.* Budapest (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tehetségpont 4.), 77–98.

Boros László 2015: A természetföldrajzi tényezők szerepe a Tokaj-Hegyalja szőlő és bortermelésének alakulásában. *Földrajzi Közlemények* 139/3., 227–232.

Boros László–Horváth Gergely–Csüllögh László 2012: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természetföldrajzi alapjai. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történelmi tája.* Nyíregyháza–Szerencs, 23–40.

Csánki Dezső 1890–1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III., V. Budapest.

Draskóczy István 2002: Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme. In: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, 115–130.

Égető Melinda 2002: A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. Európai trendek és délkeleti hatások találkozása. In: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, 159–168.

Feyér Piroska 1981: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig).* Budapest.

- Frisnyák Sándor–Gál András 2012: Tokaj-Hegyalja mint történeti táj. *Honismeret* 40/4., 31–35.
- Gecsényi Lajos 1966: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. *Agrártörténeti Szemle* (8.) 4., 470–485.
- Gecsényi Lajos 1972: Városi és polgári szőlőbirtokok borkereskedelem a Hegyalján a 15–16. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* (14.) 3–4., 340–352.
- Gulyás László Szabolcs 2008: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajátosságaihoz (Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése). *Agrártörténeti Szemle* (49.) 213–228.
- Gulyás László Szabolcs 2012: A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információtörténeti vizsgálatának lehetőségei. *Aetas* (27.) 4., 155–175.
- Gulyás László Szabolcs 2016: A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga a 14–16. századi Zemplén megyében és környékén. *Történelmi Szemle* (58.) 1., 23–61.
- Gulyás László Szabolcs 2017: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Budapest.
- Gulyás László Szabolcs 2019: Csontos Éliás bártfai szőlőgondnok középkor végi hegyaljai számadásai. In: Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Uradalom-vállalat*. Budapest, 75–101.
- Gulyás László Szabolcs 2021a: A hegyaljai mezővárosok kora újkori magyar nyelvű hivatali írásbeliségének középkori gyökerei. In: Nagy Gábor–Sáry Pál–Tringli István–Viskolcz Noémi (szerk.): *Társadalom és jog a közép- és kora újkori Magyarországon Jogtörténeti tanulmányok*. Miskolc (Miskolci történelmi tanulmányok 2.), 61–73.
- Gulyás László Szabolcs 2021b: Egy szőlőtől a kánonjogig. Bártfa város hegyaljai szőlőpere (1486–1496). *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* (16.) 81–111.
- Gulyás László Szabolcs 2023: Tokaj mezőváros 1595. évi magyar nyelvű oklevele és a hegyaljai szokásjog írásba foglalása. In: Kis Tamás–Rác Anita–Reszegi Katalin–Tóth Valéria (szerk.): *Magyar Nyelvjárások 61. Köszöntő könyv Hoffmann István 70. születésnapjára*. Debrecen, 265–274.
- Hajdú Zoltán 2014: Tokaj-Hegyalja – egy államhatár-metszete világörökségi jellegű szőlő- és bortermelő táj - a magyar-szlovák kétoldalú és európai uniós szabályozási hálóban. In: Csata Andrea–Fejér-Király Gergely–György Ottilia–Kassay János–Nagy Benedek–Tánczos Levente József (szerk.): *11th Annual International Conference on Economics and Business. Challenges in the Carpathian Basin: Global Challenges, Local Answers*. Csíkszereda, 593–600.
- Hevesi Attila 2002: Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza. In: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, 95–100.
- Hézszer Aurél 1924: A Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból. *Föld és Ember* 4/3., 97–108.
- Kalmár János 1968: *Mád, tokajhegyaljai község élete a 16–18. században. Mád „falukönyve”*. Mád.
- N. Kiss István 1966: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás a Hegyalján a XVI. század második felében. In: Makkai László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Budapest, 7–283.
- N. Kiss István 1973: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század (Termelés, export, ár, minőség). *Agrártörténeti Szemle* (15.) 3–4., 383–390.
- Lakatos Bálint 2019: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301–1526*. Budapest (Magyar történelmi emlékek. Értekezések).
- Makkai László 1957: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században). In: Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér–Jakó Zsigmond–Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest (Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I., Tanulmányok), 463–478.
- Módy György 1995: Tokaj története 1200–1526 között. In: Bencsik János–Orosz István (szerk.): *Tokaj. Várostörténeti tanulmányok I.* Tokaj, 51–65.
- Németh Gábor 1990: *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a 17–18. századból*. Budapest (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa 1.).
- Németh Gábor 1993: Mezővárosi írásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abauji és zempléni mezővárosokban a 16–18. században. *Folia Historica* (XVIII.) 47–74.

- Németh Gábor 1995: Mezővárosi politika és autonómia Tokajban, 1526–1711. In: Bencsik János–Orosz István (szerk.): *Tokaj. Várostartörténeti tanulmányok I.* Tokaj, 111–124.
- Németh Péter 2005: A tokaji uradalom kialakulása. *Századok* (139.) 2., 429–447.
- Orosz István 2012: Adatok a Tokaj-hegylajai szőlő és borkultúra történetéhez. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): *Tokaj-hegylajai borvidék. Hazánk első történelmi tája.* Nyíregyháza–Szerencs, 71–89.
- Papp Miklós 1995: A tokaji bor és Európa. In: Bencsik János–Orosz István (szerk.): *Tokaj. Várostartörténeti tanulmányok I.* Tokaj, 303–318.
- Román János 1964: *A sárospataki szőlőművelés XVI–XVII. századi történetének forrásai.* Sárospatak (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Forráskiadványai 1.).
- Solymosi László 1998: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Budapest.
- Szűcs Jenő 1993: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle* (35.) 1–2., 1–57.
- Tringli István 2011: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: Juan Cabello–C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* Nyíregyháza (A Jósa András Múzeum kiadványai 68.), 377–396.
- Tringli István 2012: Sátoraljaújhely első kiváltságai. In: Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András (szerk.): *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Budapest, 251–259.
- Zelenák István 2012: Tokaj titkai. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): *Tokaj-hegylajai borvidék. Hazánk első történelmi tája.* Nyíregyháza–Szerencs, 117–134.

A VALOIS-SZAPOLYAI SZÖVETSÉG (1528) ÉS TÁGABB KONTEXTUSA

Hámori Nagy Zsuzsanna

1528. október 28-án született meg a fontainebleau-i szerződés¹ formájában az az „örök szövetség és testvériség” I. Ferenc francia és I. János magyar király között, amely a mindkét uralkodó vételetársának számító Habsburgok ellen kötött, meglehetősen egyenlőtlen feltételekkel a magyar félre nézve. Bár katonai együttműködést nem hozott, a szerződés évtizedes távlatokat nyitott a két dinasztia kapcsolatában, amely azonban megőrizte a kezdeti egyenlőtlen séget is. Tanulmányomban azt a tágabb, és eddig kevésbé feltárt külpolitikai kontextust mutatom be, amelyben a Valois-Szapolyai szövetség és annak utóélete kibontakozott, és amely a 16. század első fele Jagelló-Valois kapcsolatainak keretébe illeszkedett.

A fontainebleau-i szerződés jóval több kötelezést rótt a trónját éppen kétségbeesetten visszaszerezni kívánó I. Jánosra, mint I. Ferencre. Követének, Statileo Jánosnak² többek között meg kellett ígérnie, hogy ura a teljes erejével küzdeni fog I. Ferdinánd cseh király ellen, amíg I. Ferenc fiai spanyol fogságban vannak; I. János nem köt békét, szövetséget vagy megegyezést I. Ferdinánddal a francia király kifejezett beleegyezése és akarata nélkül; ha sikerül legyőznie I. Ferdinándot Magyarországon, segítséget nyújt I. Ferencnek Itáliában; fiú örökös nélküli halála esetén I. János a fiává fogadja Henrik orléans-i herceget, és ezt meg is erősíteti az országgyűléssel. Mindezért cserébe a francia uralkodó annyit ígért, hogy minden lehetséges eszközzel segíti I. Jánost országa visszaszerzésében és pacifikálásában, továbbá az adott helyzetben húszezer aranyat fizetett hadsegélyként. A tarnóvi száműzetésből trónjára visszatérni igyekvő Szapolyai János nyilvánvaló politikai súlytalanságán túl ez az egyenlőtlen ség részben annak köszönhető, hogy I. Ferencnek meg volt kötve a keze addig, amíg fiai túszként V. Károly császárnál voltak. Továbbá fel-

merül az a lehetőség is, hogy mivel eddigre eljuthattak³ Nyugat-Európába azok a hírek, hogy I. János a követén, Hieronim Łaskin keresztül szövetséget kötött a szultánnal,⁴ ezért előfordulhatott, hogy a király megítélése is romlott.

A szintén ekkoriban kifejlődő, közismert francia-oszmán reláció⁵ szempontjából azonban nem biztos, hogy a magyar-oszmán szövetség létrejötte sokat rontott volna I. János francia megítélésén.⁶ A francia-oszmán kapcsolatrendszeren túl pedig a magyar-francia szövetség többféle viszonyrendszerben is értelmezhető. Először is illeszkedik abba a francia keleti politikába, amelyet Franciaország a Jagelló dinasztia által uralt Lengyel, Magyar és Cseh Királyság szövetségének megnyerése érdekében folytatott 1519-től kezdve I. Ferenc először 1519-ben, a császárválasztás kapcsán vált érdekeltté a Jagelló-monarchiákkal való szoros kapcsolat kialakításában. Ekkor a kiskorú unokaöccse, II. Lajos cseh király szavazatával rendelkező Jagelló I. Zsigmond lengyel királyhoz küldött követséget a támogatását kérni. Hogy tompítsa a végül a Habsburgokra adott szavazata ódiumát, I. Zsigmond 1520-ban Hieronim Łaskit bízta meg a francia királlyal való érintkezéssel, de ezt a küldetést helyette végül a lengyel szolgálatban álló savoyai diplomata, Antoine de Brèves teljesítette.⁷

1522-ben, majd 1523-ban egyértelműen egy Habsburg-ellenes szövetség kialakításának tervével küldte I. Ferenc két ízben is Antonio Rincón nevű követét a Jagelló udvarokba, amely mellett természetesen hangsúlyozta a Magyar Királyság oszmánok elleni megsegítését is.⁸ II. Lajos csehországi távolléte miatt Rincón csak udvariassági megbeszélést folytatott Budán Bornemisza János várnaggyal, majd következő évi budai tartózkodása alkalmával sem tudott a magyar király színe elé járulni. I. Zsigmonddal viszont komolyabban is sike-

¹ Szövegét kiadta: Charrière 1848: 162–169.

² Statileo küldetéséről I. János szolgálatában: Botlik 2013.

³ Botlik 2013: 839. Łaski 1528. szeptember 22-én érkezett meg I. Jánoshoz Tarnówbá. Brodaries István Piotr Tomickinak, 1528. szeptember 23. AT 10. No. 400., 383.

⁴ Követségi naplóját magyarul, illetve latinul kiadták: Barta 1996.; Hurmuzaki 1891: 38–66.

⁵ Ennek korai közvetítője Frangepán János volt. Ursu 1908: 28–37.

⁶ Angol vonatkozásban viszont inkább számolhattak az oszmán kapcsolat negatív megítélésével, Botlik 2013: 837–838.

⁷ Bourilly 1913: 65.; Wyczański 1954: 73.

⁸ Követségeit a Magyar és a Lengyel Királyságban röviden: Bourilly 1913: 66–72, részletesebben: Bárányi 2014: 404–415 és Wyczański 1954 foglalja össze. Az alábbiakban ezekre a művekre támaszkodom külön jelzés nélkül.

rült tárgyalnia egy dinasztikus házassággal megerősített Valois-Jagelló szövetség lehetőségéről. Úgy tűnik, hogy ekkoriban, valamint Rincón közép- és kelet-európai útjának végeztével 1523 és 1524 fordulóján, I. Zsigmond unokaöccse, II. Lajos nevében is választott a francia küldöttnek, amikor külön felhívta a veszélyt a Magyar Királyságot fenyegető oszmán veszélyre, valamint segítséget kért számára. Rincón követségeit megemlítve fontos kiemelni, hogy mind 1522-ben, mind 1523-ban az akkor erdélyi vajda Szapolyai Jánoshoz is megbízása volt, akivel 1523 tavaszán tudott személyesen is találkozni Havasalföld határához közel.⁹ A magyarországi Jagelló udvarral esetenként konfliktusba kerülő, és jelentős belpolitikai erőt képviselő erdélyi vajda¹⁰ nagy tiszteletadással fogadta I. Ferenc követét, és szívélyes választ adott. Azonban hangsúlyozta, hogy bár személy szerint valóban ellenségnek tekintik őt a Habsburgok, egymaga semmit sem tud tenni ellenük. E korai kapcsolatfelvétel minden bizonnyal szerepet játszott a későbbi érintkezések során is, amikor I. Ferenc szövetségest keresett a Habsburgok hátában.

II. Lajos halála után a Jagellók megüresedett magyar és cseh trónjáért meginduló versenyfutásban a Valois-k is érdekeltnek számítottak, legalábbis annyiban, hogy a Habsburgok térnyerését minél jobban akadályozzák. Minderre szórványos adatokból lehet következtetni. Egyrészt ide tartozik a fontainebleau-i szövetség azon pontja, amely szerint Henrik orléans-i herceg lehetett volna I. János örököse a magyar trónon. Ez a kitétel egyben a magyar király számára is legitimitást jelenthetett: 1527-ben I. Zsigmond lengyel király például nem egyezett bele abba, hogy I. János adoptálja a fiát, a későbbi II. Zsigmondot.¹¹ Csehország tartományaira az alábbiakban, a Łaski fivérek említésekor térek ki. Szapolyai János szempontjából viszont szintén elmondható, hogy – jobb híján a titulúrájában –

makacsul ragaszkodott az egykor Mátyás király által meghódított, és a magyar koronához tartozónak tekintett Morvaország és Szilézia birtoklásához.¹²

A térség iránti francia érdeklődésen túl számolni kell a már királlyá választott I. János szolgálatában álló, nyugat-európai kapcsolatokban jártas diplomaták informális befolyásával, akik közül a franciabarát Łaski fivérek¹³ szerepe elvitathatatlan. A legidősebb közülük, Hieronim Łaski eredetileg Antonio Rincón követségeire válaszul, az említett Jagelló-Valois szövetség megkötése ügyében járt I. Ferencnél 1524-ben, még lengyel szolgálatban.¹⁴ Ekkor magával vitte két öccsét, Jant (aki később Johannes a Lasco néven vált elismert reformátorrá) és Stanisławot. Utóbbi ekkor egyenesen I. Ferenc szolgálatába szegődött, részt vett oldalán a pavai csatában, majd a király madridi fogsága idején Spanyolországban tárgyaló francia követség tagja lett.¹⁵ 1526 végén küldte I. Ferenc a Cseh és a Lengyel Királyságba: előbbi helyszínen az volt a feladata, hogy igyekezzen számára támogatókat szerezni a Habsburgok ellenében. Erre azonban a valóságban nem sok esélye lehetett, hiszen I. Ferdinánd választása már megtörtént, noha a koronázásra még nem került sor. Miután ezen a reprezentatív eseményen Stanisław Łaski is részt vett, a jóval korábban magyar királlyá koronázott Szapolyai János budai udvarába ment tovább 1527 tavaszán.¹⁶ Ebben az időben Hieronim mint I. János szolgálatában álló lovag tűnik fel. A két Łaski fivér ezután I. János megbízásából együtt utazott Budáról Franciaországba és Angliába uruknak támogatást szerezni.¹⁷ A Valois-Szapolyai szövetség megkötésére azonban ekkor még várni kellett, mivel a Łaskiak megbízásával párhuzamosan Antonio Rincón érkezett I. Jánoshoz 1527 nyarán, hogy tapogatózzon az együttműködési lehetőségekről.¹⁸

A fentebb ismertetett fontainebleau-i szerződésre tehát azután került sor, hogy mindkét fél meggyőződhetett a másik barátságáról. A megkötött szerződést János király csak egy évvel később,

⁹ Szapolyai 1522 novemberében vezetett sikeres hadjáratot az oszmánok ellen Havasalföldön: C. Tóth 2020: 110.

¹⁰ A Szapolyaiak belpolitikai súlyáról és az arisztokráciában való helyéről: Neumann 2020.

¹¹ AT 9, No. 128, 132.

¹² E címek használatáról csak a váradi békében mondott le. Gooss 1911: 85.

¹³ A Łaski fivérek tevékenységét egy másik tanulmányomban mutatom be részletesen: Hámori Nagy 2023. Francia irányultságú lehetett még Andronicus Tranquillus Parthenius (Fran Trankvil Andreis) is, aki Jan Łaski érsek familiárisából lett előbb Antonio Rincón, majd I. János, végül pedig Ludovico Gritti titkára. Cytowska 1969.; Barta 1988.

¹⁴ Charrière 1848: 149–151. AT 6, No. CXC–CXC, 207–212. Bourilly 1913: 73–79. A szövetséget azonban sem ekkor, sem a későbbiekben nem kötötték meg.

¹⁵ Karrierjének e korai szakaszáról egy verses eposz emlékezik meg, amely szintén jól használható forrásként. Holtorp 1548: 8–39. (A műben nincsenek feltüntetve oldalszámok, ezért a digitalizált oldalszámokra hivatkozom.)

¹⁶ BnF, Clairambault 1215, Fol. 65. Holtorp 1548: 42–47.; Wyczański 1954: 120.

¹⁷ Hieronim Łaski megbízólevele, amelyben I. János nem csak saját, hanem I. Ferenc szolgájának is nevezi Łaskit: Charrière 1848: 158–159.; Holtorp 1548: 50–51.

¹⁸ Charrière 1848: 155–159. HHStA, Ung. Akt., Fasc. 4. Conv. C, Fol. 103, 144–145. Simonyi 1859: 134.; Barta 1994: 64–66.

1529. szeptember 1-én ratifikálta, miután az oszmán hadjáratnak köszönhetően újra elfoglalhatta trónját Budán. Érdekesség, hogy a szerződés szövege 20 ezer arany („vigenti milia scutorum auri”) francia hadsegélyt említ, míg a történeti irodalomba – korabeli források alapján – egységesen 30 ezer vonult be.¹⁹ Az ellentmondást viszont feloldja az az információ, amely szerint Rincón, amikor a Magyar Királyságban tartózkodott, a szultáni sereggel ide érkező Lodovico Grittitől 10 ezer aranyat vett kölcsön. Utóbbi 1531-ben igyekezett behajtani a francia királyon tartozását öccse, Giorgio Franciaországba küldése révén.²⁰ Előfordulhat, hogy ezen az útván az akkor már kormányzó Gritti öccse egyéb, titkos ügyekkel is meg volt bízva, de ezekről jelenleg nincs tudomásunk. Talán az előző évi, Statileo János és Brodarics István révén, ám sikertelenül zárult franciaországi magyar követség²¹ ügyét lendítette volna tovább, ám ez jelenleg csak találgatás.

A franciák által igencsak kedvelt Hieronim Łaski 1532 áprilisában tért vissza I. Ferenc udvarába, ahol sikeresnek tűnő tárgyalásokat folytatott uralkodója nevében. A korábbi megállapodáshoz hasonlóan 20 ezer arany hadsegély nyújtásáért cserébe Łaski uralkodója beleegyezését adta egy olyan szövetségbe, amelynek alapján I. János nem köthetett volna békét I. Ferdinánddal a francia király beleegyezése nélkül.²² Azt is vállalta, hogy uralkodója nem veszi igénybe oszmán segédhadak támogatását a Habsburgok elleni támadása során. Ellenkező esetben – hiába a szövetséges viszony – I. Ferenc lenne kénytelen őket visszaverni.²³ A szövetség megerősítésére egy dinasztikus házasságról is megállapodtak, amelynek értelmében I. János feleségül vette volna I. Ferenc távoli rokonát, Isabelle d’Albret navarrai hercegnőt, aki Henrik navarrai király nővére volt. Ez az esküvő egy késő középkori, a magyarországi Jagellók és a Valois-k közötti dinasztikus házasság mintájára kötöttetett volna meg: II. Ulászló 1502-ben vette feleségül Anne de Foix-Candale navarrai hercegnőt. A hagyomány annyiban tovább élt, hogy az 1502-es házasságot tető alá hozó magyar követeknek adományozott Szent Mihály lovagrend mintájára maga Łaski is megkapta ugyanezt a lovagi címet és a lovagrend arany gallériáját. A példány, amelyet kapott, egyenesen a navarrai

királyé volt, akinek egy évvel később készítettek egy másikat a király aranyművesei.²⁴

Az így megkötött szerződés és dinasztikus megállapodás pikantériája, hogy sohasem valósult meg, mégpedig azért, mert Hieronim Łaskinak nem volt megbízása Habsburg-ellenes szövetséget kötni I. Ferencel. Minderről az I. János szolgálatában álló firenzei nemes, Andrea Corsini kihallgatási jegyzőkönyvéből²⁵ lehet értesülni, akit I. Ferdinánd emberei 1535 folyamán vetettek fogságba. Corsini vallo-másaiból kiderül: mivel I. János csak a béke ügyének előmozdításával bízta meg lengyel hívét, ezért a neki szánt hadsegély összegét visszaküldte Franciaországba. Szapolyai a házassági ajánlatot is visszautasította, mondván, hogy előbb békére van szüksége országában, mielőtt a házasságra gondolhatna. Łaskinak az ura parancsát felülbíráló eljárására jelenleg nem tudok egyértelmű magyarázatot adni. Véleményem szerint korábbi franciaországi tartózkodása és öccse ottani szolgálatvállalása szerepet játszhattak abban, hogy megfelelő mandátum nélkül is hitelt adtak személyének. Mindemellett közrejátszhatott az a tény, hogy 1524-ben a lengyelországi Jagelló-Valois kapcsolat kovácsként tűnt föl, majd 1532-ben, I. János esetében a magyarországi Jagelló-Valois dinasztikus kapocs megújítására gondolhatott immár a Szapolyai dinasztia részére. Akaratán kívül így vált majdnem I. János e Jagellók idejéből származó hagyomány folytatójává.

Łaski 1532-ben végzett szövetségi és házassági tárgyalásairól, valamint az általa szerzett lovagi címről, illetve arany gallerról a Szapolyai-örökösök, így Jagelló Izabella királyné és II. János (Zsigmond) választott király tudtak, és a későbbiekben ennek hasznát vették a francia kapcsolat felmelegítésében. Bár a Łaski-ügy miatt egy időre hűvösebbé vált a viszony I. Ferenc és I. János között,²⁶ Buda eleste és a csecsemő II. Jánosnak a keleti ország-részbe való távozása arra készítette a francia uralkodót, hogy nyilvánosan is állást foglaljon a – szóban legalábbis – védelmébe vett gyermekkirály mellett. Míg úgy vélte, hogy ő maga mindent megtett azért, hogy a törökök ne foglalhassák el Budát, és az árva megtarthassa jussát²⁷, valamint a kereszténység és a Német-római Birodalom a Magyar Királyságot

¹⁹ Például Botlik 2013: 841.; Papo 2021: 112.

²⁰ Papo 2021: 182.

²¹ Oborni 2011: 24.

²² Bourilly 1913: 274–276.

²³ Bellay 1569, 97v–98r.

²⁴ Bourilly 1913: 275, 1. lj.; Bárány 2015: 186–190.

²⁵ Hatvani 1857: 240–275.

²⁶ I. János Statileo követsége révén 1538-ban tett még egy halvány kísérletet a francia-magyar szövetség felélesztésére. Botlik 2013: 848–850.

²⁷ A váradi béke alapján I. János halála után az egész ország I. Ferdinándra szállt volna akkor is, ha előbbinek időközben fia születik. Gooss 1911: 73.

mint védőbástyáját („muraille”), addig I. Ferdinánd és V. Károly adófizetést ígértek a szultánnak. Felteszi a költői kérdést, hogy mi lenne a legjobb a kereszténység javának: ha az árva az atyai öröksége birtokába jut az ország szokásai és a nemzet akarata szerint, és a nevében egy keresztény előljáró igazgatja a királyságot; vagy ha két keresztény fejedelm lármát kelt a szegény gyermek bölcsőjénél és háborúzni kezd, amely az ellenségnek kedvez, aki emiatt szükségét érzi a királyság elfoglalásának.²⁸ Tehát ahogyan a francia királyok, I. Ferenc és utóda, II. Henrik retorikájában kedvező színben tűnhettek fel az ifjú II. János gyámjaként, úgy a választott magyar király is atyáként és gyámként nevezte őket („Padre, Tutore”), és fiúként („filio”) hivatkozott magára a velük való levelezésében.²⁹

Az 1550-es évek külpolitikájának világában a gyengeségnek ez a kimutatása azonban nem feltétlenül tűnt hasznosnak az oszmán reláción túl, ebben az esetben a francia diplomácia irányába. Amikor a keleti országgrészből fiával együtt kiszorult Izabella királyné a franciák segítségét szerette volna megnyerni az Erdélybe való visszatérésükhöz, II. János egyértelműen a szultán védeneként jelent meg, akinek az országba való belépését számtalan szultáni parancs sürgette. A konstantinápolyi francia követ azonban úgy látta, hogy a franciákkal való szövetkezésük felkeltené a szultán haragját, mivel ezáltal megnőne vazallusa hatalma. Abban az esetben pedig, ha mégsem sikerülne visszatérniük Erdélybe, azzal Franciaország csak egy folyamatosan anyagi segítségre és támogatásra szoruló szövetségst nyerne.³⁰ A fiktív rokonság hangoztatásán kívül a Szapolyai-diplomácia azt is felvállalta, hogy egyszerre több irányba tapogatózik. Izabella királyné azzal mentette ki magát a Habsburgokkal való nyílt szembefordulás alól, hogy ha ezt megtenné, azzal elveszíténé a lehetőséget, hogy a korábbi megállapodások szerinti összegeket megkapja, valamint hogy fia egy Habsburg hercegnő kezét elnyerhesse. Mindezt egészen addig nem szeretné feladni, amíg hasonló, alkalmas jelöltet és ajánlatot nem talál, illetve kap.³¹

Mind a francia, mind az erdélyi diplomácia a korábbi hagyományokhoz nyúlt vissza egy esetleges

dinasztikus házasság ügyét illetően, amely helyettesíthette volna a Habsburg ajánlatot. Ennek kapcsán Izabella királyné érdekes módon a fia, II. János számára kérte a Szent Mihály lovagrendet II. Henrik francia királytól – láthattuk, hogy korábban ezt a házassági tárgyalásokat vezető diplomaták kapták meg. Másrészt francia részről mint lehetséges menyasszonyjelölt merült fel a korábban említett Isabelle d’Albret lánya, Françoise de Rohan hercegnő,³² aki tehát közös felmenőkkel rendelkezett az egykor, II. Ulászló által feleségül vett Anne de Foix-Candale-lal. E házassági terv eredete jelenleg nem ismert, ahogyan az sem, hogy mennyire gondolhatták komolyan a hercegnő szóba hozását a választott magyar király számára. Ugyanis a kiszemelt hölgy 1557-ben adott életet a Nemours hercegétől származó törvénytelen gyermekének, mivel utóbbi a házasság reményével hitegette az éveken keresztül tartó viszonyuk során.³³ Mindebből kitetszik, hogy bár a francia diplomáciának érdekében állt a választott magyar király támogatása, egy Habsburg-főhercegnővel valóban vetekedő házassági ajánlatot mégsem tudtak – vagy akartak – tenni.

A tanulmányban vázolt adatokból az alábbi rövid összefoglalást lehet tenni. Kijelenthető, hogy az 1528-ban megkötött fontainebleau-i szerződésben létrejövő Valois–Szapolyai szövetség egy jóval tágabb, a 16. század első felének egészére kiterjedő Jagelló–Valois hagyományba illeszkedik, amely magában foglalja mind a lengyel, mind a magyar és cseh Jagelló uralkodónak a Valois királyokkal fenntartott külpolitikai kapcsolatainak mintázatát. Az 1528-ban hivatalossá tett szövetségi kapcsolat egyrészt Szapolyai János erdélyi vajdaságának korszakában gyökerezik, másrészt majdnem folytatódott a magyarországi Jagellók dinasztikus kapcsolatát megújítani szándékozó 1532-es tárgyalások során. Ekkor az eredetileg Jagelló I. Zsigmond, majd Szapolyai János szolgálatában álló diplomata, Hieronim Łaski személye volt az, aki e hagyományokat megtestesítette és folytatni próbálta. A Jagelló- és a Szapolyai-dinasztia Valois-kal fenntartott kapcsolatainak hagyományai II. János személyében fonódtak egybe, bár a szövetség megújítására végül nem került sor. Mind I. Ferenc, majd II. Henrik francia

²⁸ François I 1543: 21–22, 48–50. A mű nincs oldalszámozva, ezért a digitalizált oldalszámokra hivatkozom.

²⁹ II. János II. Henriknek, 1558. október 29. BnF, NAF 5178, Fol. 77.

³⁰ Michel de Codignac II. Henriknek, 1556. május 31. Ribier 1666: 640.

³¹ Michel de Codignac Anne de Montmorencynak, 1555. augusztus 23. Ribier 1666: 591. I. János jövődö fiának egy Habsburg-

házi hercegnővel való eljegyzéséről már a váradi béke is rendelkezett 1538-ban. Gooss 1911: 65–85.

³² A hercegnő neve a konstantinápolyi francia követ, Jean Cavenac de la Vigne II. Henriknek 1557. december 28-án írt levelében merült föl. Ribier 1666: 714.

³³ A hercegnő utóbb pert is indított udvarlója ellen a meg nem kötött házasság miatt, amelyben azonban nem adtak neki igazat. Történetüket – rövid utalással a magyar házassági tervre – megírta Ruble 1883.

király az ifjú választott magyar király gyámjaként tüntette fel magát nemzetközi kapcsolataiban és retorikájában, azonban a konstantinápolyi francia követjelentések tanúsága szerint ekkor már jóval többet nyomott a latban, hogy lehetséges szövetségük az Oszmán Birodalom vazallusa volt, így e vazallus státuszánál jóval előkelőbb szövetség vagy házasság létrehozása felkelthette volna a szultán haragját. A Habsburgokkal folytatott tárgyalásokkal párhuzamosan azonban a századeleji dinasztikus külpolitika hagyományai éledtek újra az erdélyi-francia diplomáciai érintkezések során, amennyiben újra felmerült a Szent Mihály-lovagrend, valamint a Navarrai-házhoz kötődő hercegnő sorsa. A késő középkort illetően többen is rámutattak a francia és az angol diplomácia kapcsán, hogy „Magyarországot egy nagy Jagelló-konglomerátum részeként kell szemlélni.”³⁴ A tanulmányban feltárt francia példa azt mutatja, hogy ez a szemléletmód 1526 után sem változott számottevően, illetve, ha változott is, csak lassan – francia vonatkozásban legalábbis. Ugyanez a másik oldalról is fennáll: a Szapolyai-dinasztia francia kapcsolatai a közép-európai Jagellók dinasztikus külpolitikájának³⁵ hagyományába illeszkedtek, amely kölcsönhatás vizsgálata más területeken is gyümölcsöző eredményeket hozhat a jövőben.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a SMALLST: The Diplomacy of Small States in Early Modern South-Eastern Europe (ERC CoG 101043451) projekt keretében készült.

Források

- BnF, Clairambault 1215: Bibliothèque nationale de France, Clairambault 1215. Volumes consacrés à l'histoire de l'Ordre du Saint-Esprit. I–CXX. « Minutes du Recueil pour servir à l'histoire de l'Ordre et des commandeurs, chevaliers et officiers de l'Ordre du Saint-Esprit, par Clairambault, » classées dans l'ordre chronologique. CV « Mélanges. ». 1601–1800.
- BnF, NAF 5178: Bibliothèque nationale de France, Nouvelles acquisitions françaises 5178. Documents relatifs à la Turquie, à l'Égypte, aux États barbaresques et aux provinces Danubiennes, aux XVIIe et XVIIIe siècles.

HHStA, Ung. Akt.: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten.

AT: *Acta Tomiciana: Tomus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum Serenissimi principis Sigismundi, Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae*. Per Stanislaum Górski. Poznań, Biblioteka Kórnicka, 1898; *Acta Tomiciana: Tomus Nonus Epistolarum [...]*. Per Stanislaum Górski. Poznań, Biblioteka Kórnicka, 1876.

Barta Gábor 1996: *Két tárgyalás Sztambulban: Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében: Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól*. Összeállította Barta Gábor. Budapest.

Bellay, Martin du 1569: *Les Mémoires de Mess. Martin Du Bellay, [...] contenant le discours de plusieurs choses advenues au royaume de France depuis l'an 1513 jusques au trespas du roy François Ier [...]*. Paris.

Charrière, Ernest 1848: *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople*. Tome I. Paris.

François I 1543: *Translation de l'épistre du Roy Treschrestien François premier de ce nom à nostre saint pere Paul troisiemesme, par laquelle est respondu aux calomnies contenues en deux lettres envoyees au dict saint Pere, par Charles cinquiesme Empereur, l'une du XXV. jour d'Aoust, l'autre du XVIII. Octobre, M. D. XLII*. Paris. (https://www.bvh.univ-tours.fr/B372616101_Res_3790/B372616101_Res_3790.pdf Letöltés: 2023. december 1.)

Gooss, Roderich 1911: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Wien.

Hatvani Mihály 1857: *Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. I. 1441–1538. Pest.

Holtorp, Berhard 1548: *De peregrinatione Magnifici ac Generosi Domini Stanislai a Lasco, Equitis aurati, Palatini Siradiensis, Capitanei Lanciensi, etc. Liber primus*. Academia Regii montis [Königsberg]. (<https://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=16447> Letöltés: 2023. december 1.)

³⁴ Szerzőkkel és szakirodalommal bemutatja Bárány 2014: 26.

³⁵ Ebben a kontextusban fontos kiemelni a Szapolyai–Jagelló dinasztikus kapcsolatot is, amely Szapolyai János és Jagelló Izabella házassága előtt egyszer már létrejött Szapolyai Borbála és I. Zsigmond házassága révén.

- Hurmuzaki, Eudoxiu 1891: *Documente privitoare la Istoria Românilor*. Volumul II. Partea I. 1451–1575. Bucuresci.
- Ribier, Guillaume 1666: *Lettres et memoires d'Etat, des roys, princes, ambassadeurs, et autres ministres, sous les regnes de François premier, Henry II. & François II. [...]* Tome II. Paris.
- Simonyi Ernő 1859: *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárából*. 1. kötet, 1521–1717. Pest.
- Felhasznált irodalom**
- Bárány Attila 2014: Magyarország nyugati külpolitikája (1458–1526): Angol-magyar kapcsolatok Mátyás és a Jagellók korában. (Az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezés, I. kötet). Debrecen.
- Bárány Attila 2015: Les représentations de l'Ordre de Saint-Michel en Hongrie. In: Gálffy László és Sáringer János (szerk.): *Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, 182–199.
- Barta Gábor 1988: Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis és Magyarország). In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16.-17. században*. Szeged, 61–76.
- Barta Gábor 1994: *La route qui mène à Istanbul 1526–1528*. Budapest.
- Botlik Richárd 2013: Statileo János diplomáciai küldetése János király (1526–1540) uralkodásának idejéből. *Századok* (147.) 4. 813–854.
- Bourilly, Victor-Luis 1913: Les diplomates de François Ier: Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522–1541). *Revue historique* (CXIII.) Mai-Août, 64–83, 268–308.
- C. Tóth Norbert 2020: Szapolyai János erdélyi vajda török ellenes harcai (1510–1526). In: Fodor Pál és Varga Szabolcs (szerk.): *Egy elfelejtett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak*. Budapest, 99–112.
- Cytowska, Maria 1969: Andronicus Tranquillus Dalmata – a Łaski család és Zápolya János udvarának familiárisa. In: Csapláros István et al. (szerk.): *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 129–143.
- Hámori Nagy Zsuzsanna 2023: Három „szarmata Odüsszeusz”: A Łaski fivérek Európa uralkodóinak szolgálatában. *Világtörténet* 2023/4. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt).
- Neumann Tibor 2020: Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig. In: Fodor Pál és Varga Szabolcs (szerk.): *Egy elfelejtett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak*. Budapest, 47–72.
- Oborni Teréz 2011: Szapolyai (I.) János király diplomatája, Brodarics István. *Turul – A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye* (84.) 1. 21–27.
- Papo, Gizella Németh – Papo, Adriano 2021: *Ludovico Gritti: il figlio del Principe di Venezia*. Alessandria.
- Ruble, Alphonse de 1883: *Le Duc de Nemours et Mademoiselle de Rohan*. Paris.
- Ursu, Ion 1908: *La politique orientale de François Ier (1515–1547)*. Paris.
- Wyczański, Andrzej 1954: *Francja wobec państw Jagellońskich w latach 1515–1529*. Wrocław.

MEGJEGYZÉSEK AZ 1501. ÉVI MAGYAR–VELENCEI–PÁPAI SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉHEZ.
EGY OSZMÁNELLEENES LIGA ANATÓMIÁJA*

Kruppa Tamás

A címben szereplő, a Magyar Királyság, a Velencei Köztársaság és a Szentszék között 1501. május 13-án megkötött törökellenes szövetség körülményeiről nem sokat tudunk, ismereteink alapvetően régóta ismert forrásokból táplálkoznak.¹ Újabban örvendetes módon fellendültek a témával kapcsolatos kutatások, ezek azonban főleg a magyar-szentszéki, illetve a magyar–francia kapcsolatokra fókuszálnak.² Ehhez kívánunk most hozzájárulni magyar-velencei szempontból egy eddig figyelembe nem vett, bár nem teljesen ismeretlen diplomáciai levelezésanyaggal.

Az említett szövetség pontjait Marino Sanudo monumentális krónikájából, a *Diarii*-ből – ahol csupán kivonatos formában maradt ránk – már a 19. század vége óta ismerjük. 1983-ban Ivan Pederin a raguzai levéltárban őrzött Lubić-hagyatékából közölt egy datálatlan latin nyelvű összefüggő szöveget, amely állítása szerint ennek a ligának a pontjait tartalmazza. A magyar történetírás máig erre a kiadásra hivatkozik ezzel kapcsolatban. Ám az eddig elkerülte a figyelmet, hogy az egyik szerződő fél, Leonardo Loredan dózse csak 1501. október 2-án került hatalomra, tehát a szöveg *post quem*-je október 2, és nem május 13-a.³ Ráadásul a tartalma egyértelműen rávilágít arra, hogy a szöveg a már májusban megkötött szövetség pontjainak a módosítása céljából született meg a felek között.

A magyar-velencei–pápai szövetség pontjairól tehát mostanáig a róluk készült Sanudo-féle regesztákból tájékozódhattunk csupán, amelyek 19 pontban foglalják össze a szövetség pontjait. Egy Bolognából előkerült kódex érdekes adalékokkal gazdagítja eddigi tudásunkat nemcsak az egyezmény szövegét, hanem az egyezmény megszületésének körülményeit, az előzményeket illetően is. A regisztrum Sebastian Giustinian budai velencei követ, illetve követtársai 1500–1502 közötti időszakban született heti, néha ritkábban, olykor sűrűbben

írt jelentéseit tartalmazza.⁴ A kódex nem teljesen ismeretlen, Hodinka Antal a Magyar Könyvszemle 1895. évi hasábjain egy 4 oldalas ismertetőt közölt róla, ami egy idegen nyelven megjelent ismertető magyar fordítása, és amire Kosáry klasszikus művében hivatkozik, de a jelek szerint magát a kötetet egyikük sem látta.⁵ Az alábbiakban vázlatosan – és egyoldalúan velencei nézőpontból – szeretném bemutatni ennek a törökellenes szövetségnek a politikai, diplomáciai háttérét rávilágítva a lebonyolítás technikai háttérére, divatos kifejezéssel élve betekintést nyújtva a nemzetközi politika és diplomácia „boszorkánykonyhájába.”

Az események követhetősége érdekében az 1499-ben kitörő második velencei-oszmán háborúhoz kell visszamennünk. A Porta jól választotta meg az időpontot, mivel 1494 után az 1499-ben újra fellobbanó itáliai háborúba bonyolódó Köztársaságnak ekkor csupán Franciaország sietett a segítségére az 1499 februárjában megkötött a bloisi egyezmény alapján, ami azonban a földközi-tengeri hadszíntéren nem igazán jelentett kézzelfogható segítséget a város számára.⁶ A háború azonban sikereket nem hozott: a török flotta és a szárazföldi sereg hathatósan támogatni tudták egymást, amit a velencei hajóhad nem volt képes megakadályozni. Az 1500-ban megnyíló béketárgyalásokon a szultán egy sor támaszpont átadását követelte, a feltételek azonban elfogadhatatlanok voltak a város számára. Ezért égetően fontos volt további szövetségesek bevonása. A város ekkor egy sor követet indított a segítség érdekében Magyarországra, Franciaországba, Portugáliába és Spanyolországba. Velence mellett a leginkább érdekelt fél a Magyar Királyság volt, akadt azonban egy bökkenő, a magyarok ugyanis éppen ekkor folytattak tárgyalásokat a Portával 1501-ben lejáró fegyverszünetük meghosszabbításáról. Az 1500 április elején Budára érkező Vettor Soranzo és Sebastian Giustinian követek feladata az

* Készült az HUN-REN-PPKE-PTE Fraknoi Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport keretében a TKI támogatásával.

¹ Sanuto 1869: 254–258; Sanuto 1877: 5–6, 9–10, 13–15. A szövetségről még Setton 1978: 531–533. Magyar szempontból máig alapvető Kosáry 1978: 83–91.

² E. Kovács 2008.; Györkös 2012.; Nemes 2018.

³ Pederin 1983: 131–135. Erről bővebben Kruppa Tamás: Az 1501-es oszmánellenes velencei–magyar–pápai szövetség a velencei követjelentések fényében (s.a.)

⁴ BA Mss. n. A 269.

⁵ Hodinka 1889: 57–60.; Kosáry 1978: 187.

⁶ Moro 2020: 15, 22, 72.

volt, hogy megakadályozzák az oszmán-magyar fegyverszünetet, és egyúttal tető alá hozzanak egy velencei-magyar törökellenes ligát.⁷ Ennek egyik legfontosabb alapfeltétele az anyagi segítség volt, hisz a velencei csapatok lekötöttsége miatt arról eleve nem lehetett szó, hogy a magyar és velencei csapatok a szárazföldön indítsanak összehangolt támadást. A reménybeli ligával kapcsolatban tehát mindenekelőtt azt kellett tisztázni, hogy a Köztársaság mekkora segínyt, illetve mennyi időre ajánl fel.

Bonyolította a helyzetet, hogy néhány héttel később, május derekán Budára ért a francia követség is (Valerian de Sains és Mathieu Toustain), amely szintén szövetséget akart kötni a magyarokkal. Azt gondolhatnánk, hogy technikailag meglehetősen egyszerű eljárás lett volna ez, amennyiben a Magyar Királyság csatlakozik az említett bloisi egyezményhez.⁸ Csakhogy a forrásokból kitapinthatóan mégsem ebből indultak ki: a meglehetősen furcsán viselkedő, és az első adandó alkalommal hazatérni szándékozó franciák a magyaroknak egy általános szövetséget ajánlottak, amelynek egyrészt nem lett volna törökellenes éle, vagyis az bármely, akár keresztény állam ellen is irányulhatott volna, kivéve a császárt és a pápát. Az ajánlat háttérében a bizonytalan itáliai helyzet húzódott meg: Lombardiában egy felkelés miatt megingott és a franciák helyzete, amelyet az általuk elűzött és a császár védőszárnyai alá húzódó Lodovico Sforza milánói herceg ki is használt. Mindez természetesen hatást gyakorolt a franciák török politikájára. A követek ugyan világossá tették, hogy királyuk hajlandó segíteni a magyaroknak a Porta ellen, de csak akkor, ha nem éri támadás oszmán részről Itáliát (a célzás nyilván elsősorban a franciák által megszerezni kívánt Nápolyi Királyságra vonatkozott). Az anyagi alapokat illetően pedig a pápai tizedeket ajánlották fel, azaz a segítség XII. Lajosnak közvetlenül nem került volna semmibe.

Ezzel szemben a magyar fél sokkal konkrétabb elképzeléshez várt segítséget úgy a franciáktól, mint a velenceiektől. Több jelentésben olvashatjuk, hogy Ulászló és tanácsadói az oszmánellenes harc megvívásához egy minimum 25 ezer fős hadsereg felállítását tartották szükségesnek, amelyekből 4–6 ezer

lett volna nehézlovas 3 dukát hópénzzel. Egy folyamatos háború esetén 12 hónapra, azaz 4 ezer nehézlovas éves zsoldja 144 ezer dukátra rúgott volna.⁹ Ez meg is magyarázza, hogy a magyar fél miért tartott igényt már a kezdetektől fogva évi minimum 100 ezer arany segélyre, illetve világossá teszi azt is, hogy a segélyösszezből alapvetően a hadsereg magját alkotó nehézlovas kontingens zsoldját fizették volna. Sőt az április 7-ei jelentésből kiderül,¹⁰ hogy a magyarok igazában véve nem is a segély pontos összegéről, hanem inkább a nagyságrendjéről akartak tárgyalni. Erre utal, hogy már a tárgyalások kezdetén bedobták a fentebb idézett 25 ezer fős hadseregről szóló ajánlatot, amelyet egy általános liga (*confederatione universale*) azaz egy olyan szövetség keretei között kívántak felállítani, amelynek egyrészt több szerződő tagja van, másrészt nem okvetlenül irányul kizárólag a török ellen. Ez utóbbi szövetezési fajtát, vagyis az általános liga mellett egy külön szövetséget a velenceiek akartak, amely a forrásokban *particular intelligentia* néven szerepel, amelyet talán külön vagy különleges szövetségnek fordíthatnánk. A magyar fél természetesen mindkét szövetség létrejötte esetén elvárta a velencei segínyt, sőt abban az esetben is igényt tartott volna erre, ha esetleg nem sikerül tető alá hozni az általános ligát, ami finoman szólva nem tette egyszerűvé az alkudozásokat.

Mind ezek tetejébe a velenceieknek azzal is számolniuk kellett, hogy ha túlfeszítik a húrt, és elkezdenek úgymond az elvárhatón túl garaszkodni, akkor a magyarok megegyeznek a már hónapok óta náluk időző török követen keresztül és elindítanak egy ünnepélyes követséget. A veszély nagyságát jelezte, hogy ebben az időben is érkezett egy török követ¹¹ a már Budán tartózkodó mellé, illetve, hogy a király ugyanakkor Sztambulba indított egy követet a fegyverszünet ügyében.¹² Hogy az oszmán-magyar megegyezésnek mekkora volt az esélye, mutatja, hogy komolyan felvetődött, hogy abban az esetben, ha nem sikerül megegyezni a budai udvarral, és meglesz a fegyverszünet, akkor a Köztársaság az ünnepélyes követséggel együtt küldje el a Portára a saját megbízottját – ez a két budai követük közül az egyik lett volna¹³ – hogy érje el a magyarok

⁷ Az eredeti megbízatás, *commissio* sajnos nem maradt ránk, azonban a Vettor Soranzo halála miatt helyette 1501 elején Budára küldött Giorgio Pisani számára írt megbízatás alapján következtethetünk a két évvel korábban írott tartalmára: BA Mss. n. A 269. fol. 327r–331r.

⁸ E. Kovács 2008: 171–186.; Györkös 2012: 89–102.

⁹ A számításokról: BA Mss. n. A 269, fol. 48v, 49r, 50r, 56r, 64r.

¹⁰ BA Mss. n. A 269, fol. 10v–11v.

¹¹ Jóllehet a jelentésben *ambassador* szó szerepel, később azt írják, hogy nem rendes, sztambuli követ volt, hanem a Belgrád környéki portyák ügyében küldték. Ugyanakkor azt is megírták, hogy több forrásuk szerint jövetelének valódi oka nem is ez. BA Mss. n. A 269, fol. 14v.

¹² Erről a március 31-i jelentés: BA Mss. n. A 269, fol. 5r.

¹³ BA Mss. n. A 269, fol. 8v.

segítségével, hogy a fegyverszünetbe vegyék bele Velencét is, amelynek mint látni fogjuk, csekély volt az esélye.

A tisztán politikai okok mellett ugyanakkor dinasztikus megfontolások is munkáltak a háttérben, hisz Ulászló, mint az közismert volt a kortársak előtt, meg akart szabadulni Beatrixtól, és újra akart házasodni.¹⁴ A kölcsönös bizalmatlanság jegyében döcögösen haladó tárgyalások végül megegyezéssel zárultak: az 1500. július 14-én elfogadott francia-lengyel-magyar egyezmény szövetséget és örök barátságot helyezett kilátásba, és bár a törököt a szöveg nevesítette, mégis a szövetség tulajdonképpen egy általános liga volt: „...ad impedimentum defensionis religionis Christianae contra Turcos, sive alios quoscunque fidei hostes [kiemelés tőlem – K. T.] Ez tehát bárki ellen irányulhatott, kivéve ahogy utaltam rá, a pápát és a császárt.¹⁵ Sarkosan fogalmazva ez a szerződés egy nesze semmi fogd meg jól volt, mert a franciákat tulajdonképpen semmire nem kötelezte, a lengyelek pedig már javában tárgyaltak a Portával a békéről, amire a súlyos tatár betörések, az orosz-litván kapcsolatok kiéleződése, valamint a porosz probléma sarkallta őket. Hogy a magyarok mégis belementek, annak oka a Valois rokonság reménye volt, amely 2 évvel később Anne de Foix megérkezésével meg is valósult.¹⁶ Más kérdés, hogy ez konkrét törökellenes segítséget továbbra sem jelentett. Ezért nem véletlen, hogy a velenceiek, bár ezt felajánlották nekik, nem léptek be a szövetségbe.

A franciák távozása, és az általuk jelentett probléma megoldódása azonban nem könnyítette meg Giustinian és Soranzo helyzetét. A török követ, aki mint láttuk, már akkor Budán tartózkodott amikor ők megérkeztek, és akiről a követek úgy értesültek, hogy magyar renegát, aki egykor az erdélyi vajda alattvalója volt,¹⁷ még mindig nem távozott, mivel nem kapott határozott választ. A fegyverszünet veszélye továbbra is a levegőben lógott, a Porta pedig kezdte elveszíteni a türelmét, amit egy csausz érkezése jelzett a szultán üzenetével, hogy a magyarok bökjék végre ki, mit akarnak.¹⁸ Pedig a követ és kíséretének visszatartása nem volt olcsó multság az

örökös pénzzavarral küzdő budai udvar számára. A jelentésekből megtudjuk, hogy a török követnek 130 fős kísérete volt, amely addig 4000 dukátba került.¹⁹ Különösen riasztó volt, hogy egy Péter nevű, magát Bosznia-Hercegovina hercegének kiadó személy beszámolt a követeknek egy Drinápolyban adott szultáni audienciáról, amelyen Bajezid kikérdezte a magyarok szándékáról, akikről azt gondolja, hogy nem akarják meghosszabbítani a békét. Tudott a velencei követek jelenlétéről is a budai udvarban, illetve elmondta Péternek, hogy megfelelő feltételek esetén hajlandó békére a Köztársasággal. A bosnyák megtudta a szultántól, hogy az oszmán hadsereg az elmúlt évben súlyos veszteségeket szenvedett, ezért csodálkozik, hogy a helyzetet a magyar király nem használja ki. Péter elmondta még a követeknek, hogy a balkáni keresztények csak a magyarok támadására várnak, hogy fegyvert ragadhasanak. Ezzel kapcsolatban a magyar király tudára adta, hogy a balkáni keresztények zsoldra sem tartanak igényt, sőt még ők fizetnék a költségeket. A királynak, aki kedvezően fogadta javaslatát, a herceg azt állította, hogy képes kiállítani ezer lovast, és annyi gyalogost, amennyi szükséges. Állítása szerint előkelő bosnyák családból származik, amely Mátyás idején menekült Magyarországra, a bosnyákok pedig őt választották vezérüknek.²⁰

A követjelentések alapján lehetőség nyílik arra, hogy tisztázzunk egy félreértést, amely a legújabb szakirodalomban is olvasható. Kosáry nyomán rögzült az a nézet, hogy a Szent György napra (április 24.) összehívott rákosi országgyűlés felbontotta az 1498-ban kötött török fegyverszünetet, amelyre a vármegyéknek július 22-én kiadott országgyűlésbe hívó levele lenne a bizonyíték.²¹ Ebben kétségtelenül szó van a fegyverszünet felbontásáról, és a török ellen indítandó háborúról, csakhogy a latin szöveg egészen pontosan azt mondja, hogy az előző országgyűlésen határozatot hoztak a fegyverszünet felbontásáról,²² és hogy ezért a király Szent Mihály napjára (szeptember 29.) Bács városába fegyveres országgyűlést hív össze, a rendeknek azonban mindent titokban kell tartani, hogy a török ne tudjon arról, hogy a békét a magyar fél felbontotta.²³ Ezt

¹⁴ Marczali 1877: 97–113.; Szamota 1891: 131–146.; Wenzel 1877: 630–641., 727–757., 816–840.

¹⁵ Györkös 2012: 94–95. Szövege: Leonard 1693: 436–443, az idézet 437.

¹⁶ 6–7. sz. jegyzetek.

¹⁷ BA Mss. n. A 269, fol. 51r.

¹⁸ BA Mss. n. A 269, fol. 142rv.

¹⁹ BA Mss. n. A 269, fol. 51v, 64r.

²⁰ BA Mss. n. A 269, fol. 46v–47v.

²¹ Wagner 1780: 17–19.

²² „...conclusum et decretum exstitit, ut Threugas praesentes, quas cum Thurcis habemus, rumpere, illisque renunciare, atque pro nomine Christi Salvatoris nostri, Fideique sua sancta, defensioneque hujus Regni, vel totius potius Reipublicae Christianae, Bellum contra eosdem Thurcos gerere debeamus.” Wagner 1780: 17.

²³ „... aperte Threugis non renunciaremus. Quare vos hortanur, ut hoc propositum, et hanc voluntatem et ordinationem nostram, quantum magis potestis, celetis, et non publicetis.” Wagner 1780: 18. Az országgyűlésről: C. Tóth 2009: 1457.

nyilván úgy kell értelmezni, hogy a béke felbontása formálisan a nyilvánosságra hozatalának pillanatában lép életbe. Ez már csak azért is lehet így, mert áprilisban, amikor az országgyűlés állítólag felmondta volna a fegyverszünetet, a Magyar Királyság semmilyen törökellenes szövetségnek nem volt részese, hisz láttuk, hogy a francia követek csak május közepén érkeztek. Nehezen hihető, hogy a magyarok teljesen egyedül, szövetségesek nélkül mondanak fel egy fegyverszünetet a legnagyobb és legerősebb ellenségükkel szemben, miközben a török követ Budán időzik egy 130 fős kíséret élén. Sokkal kézenfekvőbb abból kiindulni, hogy a király és tanácsosai arra számítottak, hogy tető alá tudnak hozni egy velencei-magyar-francia-lengyel-pápai szövetséget, amelyhez szabadon csatlakozhatott volna a jelentésekben is felbukkanó Spanyolország, Portugália, Anglia és esetleg a Szent Római Birodalom.²⁴

Az áprilisi rákosi országgyűlésen meghozott javaslat arra volt jó, hogy megteremtse az előfeltételeket a háború elindítására, de csak a formális szövetség megkötése után.²⁵ A Szent Mihály napra Bácsra, a déli határ közelébe összehívott fegyveres országgyűlés tehát nem látszatot akart kelteni, illetve nem csupán a velencei követeknek szóló színjáték volt – persze ha abból indulunk ki, hogy a békét már az év elején formálisan felbontották, akkor mindez logikusnak tűnhet –, mivelhogy a Köztársaság állítólag nem akart volna fizetni és nem ratifikálta volna az egyezményt, ahogyan Kosárynál olvashatjuk, és akinek a véleménye manapság is formálja még a történetírás gondolkodását. Egyébként is, komolyan hihető, hogy pusztán a velenceieknek (konkrétan két követről van szó) előadott színjáték céljából hívtak volna több ezer nemes fegyveres országgyűlésbe? Nem inkább arról lehetett szó, hogy a király azért hívta Bácsra a rendeket, ahogyan a jelentésekben többször is olvashatjuk, mivel ki akarta kérni a véleményüket egy ilyen nagy horderejű ügyben? Más nem is tehetett, az ország törvényei ezt ki is mondták, mivel a tervek szerint személyesen szállt volna a hadba. A követek természetesen a kedvezőbb feltételek kialakítása érdekében húzták az időt, a magyarok pedig ezt nehezményezték, mivel telt az idő és nem akarták, hogy a Porta, megelégedve követe visszatartását, elálljon a fegyverszünet meghosszabbításától – amihez nem is fűződött sem-

milyen érdeke, hisz a magyarokat le akarta választani a velenceiekről, akikkel háborúban állt. Ezt tudták Budán, mint ahogy azt is, hogy a Köztársaságnak szüksége van a magyarokra. Úgy vélem, hogy Ulászló és tanácsosai biztosak voltak abban, hogy lesz egyezség, ezt mutatja a rákosi végzés és a bácsi országgyűlés, ahol lefektették a jövőbeli szövetség alapjait, ami nélkül aligha merték volna egyoldalúan, biztosítékok nélkül felbontani a fegyverszünetet, amire viszont formálisan és a gyakorlatban is csak 1501 elején került sor. Az 1501. május 16-i jelentéssel beküldött, közjegyző előtt a velencei segély ügyében kiállított irat ugyanis a rendek bácsi országgyűlésen hozott döntésére hivatkozik.²⁶

Az országgyűlés tehát a megegyezés előtti utolsó fázis volt, mivel a tavasz óta folytatott kemény alkudozásokat a rendek véleményének kikérése nélkül nem lehetett lezárni, nem lehetett elkészíteni a kapitulációt, a szerződés pontjait, hogy azt a követek elküldhessék Velencébe, amelyre február végén kerülhetett sor, illetve Rómába, hogy aztán a visszaküldött, letisztázott szövegeket májusban Budán ratifikálhassák egy háromoldalú szerződés keretében. Mindkét fél tisztában volt azzal, hogy őszszel nagy hadsereggel nem sok értelme lenne elindulni, még ha erre közeli példát, Hunyadi hosszú hadjáratát, fel is tudnánk hozni, azonban ebben az esetben le kellett volna mondani a velencei flotta támogatásáról, amely az őszi viharok miatt az oszmánhoz hasonlóan a kikötőkbe húzódott. Ennek a belátásnak a bizonyítéka az 1500. április 24-én kelt követjelentés, amely szerint a király a támadó hadjáratához egy év felkészülési idővel számolt.²⁷

Visszatérve a tárgyalásokra, a legkeményebb dióknak a segély nagysága és a szövetség formájának meghatározása bizonyult. Az előbbi régóta ismertes, vagyis, hogy a felek évi 100 ezer dukát fizetésében állapodtak meg Velence részéről, azonban az már kevésbé köztudott, hogy május 16-án, tehát négy nappal a szerződés ratifikálása után egy kiegészítés is született – a fentebb már idézett, a bácsi gyűlés határozataira hivatkozó irat –, amely kikötötte: abban az esetben, ha a hármas szövetséghez egyéb hatalmak is csatlakoznának, a velencei hozzájárulás nagysága csökkenni fog. Egészen pontosan minden 100 ezer dukát hozzájárulás után 15%-

²⁴ BA Mss. n. A 269, *passim*.

²⁵ Ezt támasztja alá a július 17-i jelentés, ahol az egyik magyar tanácsosra hivatkozva azt írják a követek, hogy amint megkötik

a szövetséget, a király közölni fogja a török követtel, hogy sem békét, sem fegyverszünetet nem köt. BA Mss. n. A 269, fol. 80v.

²⁶ BA Mss. n. A 269, fol. 159r.

²⁷ BA Mss. n. A 269, fol. 25r.

kal, azaz 15 ezer dukát kedvezményt alkudott ki a Köztársaság.²⁸

A szövetség formájának meghatározása szoros összefüggésben van a segély kérdésével. Tudomásom szerint a tárgyalásoknak ez a része sem volt eddig ismeretes, legalábbis nem találtam erre utalást. Miközben ugyanis a felek a segélyösszeg nagyságáról alkudoztak, amely 40 ezer dukátról indult és végül 100 ezer dukátban állapodott meg, nemcsak az összeg nagysága, hanem a megkötni kívánt szövetség *formája* is megváltozott. Sanudo *Diarii*-jában nem, következésképpen a magyar és nemzetközi szakirodalomban sem szerepel, hogy bár Velence, mint említettem, már tagja volt egy törökellenes szövetségnek (bloisi egyezmény), amely nyitott volt mindenki előtt, a magyarokkal mégis külön szövetséget akart kötni. Ez a különbség terminológiai is jól megfogható, a jelentések ugyanis az egyiket váltakozva *ligának*, *confederationénak*, *unióknak*, *intelligentiának* stb., a másikat azonban következetesen *particular intelligentiának* hívták.²⁹ A lényegi különbséget e kettő között a mi esetünkben nem is annyira a szerződő felek száma jelenti, hanem az, hogy a külön szerződés az egyetemes ligától eltérően egyetlen céllal és kizárólag egyetlen hatalom, azaz az Oszmán Birodalom ellen irányult volna. Tehát a szokásos barátaim barátja, ellenségeim ellensége formulával, és – a magyar–lengyel–francia szerződéstől eltérően – kizárólag a szerződő felekre vonatkozott volna.

A magyarok, akik, mint láttuk, Velencéhez hasonlóan július óta szintén tagjai voltak egy legalábbis névleg törökellenes szövetségnek, azt akarták, hogy a Köztársaság mindkettőben vegyen részt, és természetesen mindkettőhöz járuljon hozzá anyagiilag is. A Köztársaságnak azonban nem voltak illúziói az általános ligával kapcsolatban, valószínűleg attól tartottak, hogy a sok résztvevő különböző irányokba húzó érdekei csökkenteni fogják a szövetség hatékonyságát és erejét. Ehhez ajánlották fel eredetileg 40 ezer dukátot, amelyet készek voltak az eredetileg ajánlott 40 ezres összeget először 60, majd 70 ezerre felemelni, amiből végül 100 ezer lett.

Az alkudozások az összeg nagysága miatt húzódtak el, és azért, mert Velence cserébe garanciákat akart, például, hogy a király vonuljon személyesen hadba az ország határain túlra is, tehát kifejezetten egy támadó hadjáratot várt el. Egészen az őszi

bácsi gyűlésig ez határozta tehát meg a tárgyalások menetét és keretét, nem sokkal a gyűlés előtt azonban feladta addig vehemensen képviselt álláspontját, és elállva a külön szövetség tervétől az általános liga mellett tette le a voksát. A fordulattól meglepett magyarok tulajdonképpen nem kaptak magyarázatot, hacsak azt nem vesszük annak, hogy a Köztársaság állítólag belátva, hogy egy egyetemes liga erősebb lenne, és érzékelve óriási lelkesedést, kiemelve a pápát, a francia és a spanyol királyokat, megváltoztatta eredeti szándékát.³⁰ Elképzelhető az is, hogy a bácsi gyűlés végeredménye, vagyis hogy az ország nemessége elfogadta a liga gondolatát és a háborút a török ellen, győzte meg a velenceieket a magyarok szándékának komolyságáról.

Akármi legyen is a magyarázat, a velenceiek magatartását a külön szövetség kérdésében ugyanaz bizonytalanság határozta meg, mint a magyarok kezdeti vonakodását. Magyarán nem bíztak abban, hogy a két hatalom képes lesz egy támadó háború terhét elviselni a török ellen, ezért multilaterális keretben gondolkodtak, míg kezdetben a velencei fél éppen fordítva, ebben a multilaterális keretben nem bízott meg, amelybe talán az 1494-ben újra kitörő itáliai háborúk, illetve az első oszmán–velencei háború keserű tapasztalatai is belejártak. Mivel annyit sikerült elérniük, hogy a végül elkészült szerződéshez fűzött egyik iratban (1501. május 12.) rögzített módosítás kimondta, hogy újabb csatlakozó esetén a fentebb említett mértékben csökkenjen a velencei hozzájárulás mértéke, a fordulatban talán anyagi megfontolások is közre játszottak. Ezt mutatják a május 13-ai és 16-ai rövid jelentések,³¹ amelyek beszámolnak a szövetség megkötéséről (május 13), azzal a megjegyzéssel azonban, hogy a magyar királynak juttatandó velencei segély csökkentése egyáltalán nem szerepel az elfogadott szövegben, a velencei fél azonban ragaszkodik hozzá. A Giustiniani iratok között őrzött szerződéstervezetben egyébként az összeg csökkentése tényleg nem szerepel, és mivel a végleges változat nem maradt ránk, csak találgathatunk, hogy ennek mi lehetett az oka. De ez annyira fontos volt a velencei fél számára, hogy a 16-ai jelentéshez csatolt egyik iratban, egy közjegyző által II. Ulászló és a két velencei követ jelenlétében május 12-én kiállított iratban, rögzítették.³²

Az egy nappal később, május 13-án szintén a budai várban kelt másik irat, amelyet Pietro Isvalies

²⁸ BA Mss. n. A 269, fol. 124v, 155v, 157v, 158r, 159r.

²⁹ BA Mss. n. A 269, *passim*.

³⁰ BA Mss. n. A 269, fol. 97v–98r.

³¹ BA Mss. n. A 269, fol. 157rv, 157v–158v.

³² BA Mss. n. A 269, fol. 158v–159v.

pápai legátus *a latere*, a magyar király, valamint a velencei követek részvételével kötöttek meg, a szerződés két másik problémás pontjával foglalkozik.³³ Ezek a szövetség időtartamára, illetve arra vonatkoztak, hogy a felek a háború alatt nem fognak a törökkel önállóan, a többi fél tudta és beleegyezése nélkül tárgyalásokba bocsátkozni, illetve vele békét kötni. Az első pont a pápa érdekeit rögzítette, Isvalies ugyanis az instrukciójában szereplő három év helyett eredetileg határozatlan időre ígérte a Szent-szék anyagi támogatását,³⁴ míg a másik pont leginkább a háború fő terheit viselő magyar, illetve, másodsorban a velencei fél érdekeit rögzítette.

A szövetséget tehát fordultatos tárgyalások, nem kevés nehézség legyőzése után megkötötték. A szövegét eddig nem ismertük, a Giustinian-kódex azonban tartalmazza a Velencébe küldött és ott kiegészített, majd visszaküldött szöveget *Capitula confederationum* címen. Ez utóbbit természetesen csak feltételezhetjük, mert a magyar király által ratifikált példány nem maradt ránk. Sanudo, amint fentebb említettem, 19 pontban foglalta össze a szövetség feltételeit. Ebből 18 olvasható a szerződés-tervezetben, amely a fentebb említett irathoz képest jóval korábban, a velencei követek március 2-ai levelének függelékeként szerepel.³⁵ Amiből az is következik, hogy a szöveg javítására, a ratifikáció fentebb időpontját tekintve, a velencei félnek kb. két hónap állott a rendelkezésére. Az utolsó pont Sanudónál, amelyet tehát a szerződés pontjai között nem találunk az, hogy a felek ratifikálni fogják a szerződést és esküt tesznek rá. Ez tulajdonképpen a szövetségekötések természetes velejárója volt, amit nem szoktak a szövegbe foglalni, mi is csak azért számoltuk a pontok közé, mert Sanudo így szerepeltette.

A nagy egymásra találás és a kezdeti lelkesedés mindazonáltal hamar alábbhagyott. Jóllehet a szerződés megkötése után a magyar csapatok elkezdtek gyülekezni, és kijelölték az egységek vezéreit is, néhány hónappal később, szeptemberben a magyar és a velencei fél újra elkezdett a Porta felé tapogatózni a megegyezés érdekében.

Források

BA Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio (Bologna)

Leonard, Frederic 1693: *Recueil des traitez de paix, de tréve, de neutralité*. Paris.

Sanuto, Marino 1869: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai 1. (1496–1501). Közli Wenczel Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár* (2.) 1–282.

Sanuto, Marino 1877: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai 2. Közli Wenczel Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár* (6.) 3–300.

Wagner, Carolus 1780: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae*.

Felhasznált irodalom

C. Tóth Norbert 2009: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. *Századok* (143.) 1455–1481.

E. Kovács Péter 2008: Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: Krász Lilla, Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 171–186.

Györkös Attila 2012: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historia* (39.) 89–102.

Hodinka Antal 1889: Hazai vonatkozású kéziratok az olasz könyv- és levéltárakban. *Magyar Könyvszemle* (14.) 57–60.

Kosáry Domokos 1978: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest.

Marczali Henrik 1877: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. *Történelmi Tár* (23.) 97–113.

Moro, Federico 2020: *Venezia nella tempesta. 1499–1517. La crisi della Serenissima*. (LEG 128) Gorizia.

Nemes Gábor 2018: Pietro Isvalies bíboros veszprémi püspök. In: Karlinszky Balázs–Varga Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. Veszprém, 9–46.

Pederin, Ivan 1983: A Velencei Köztársaság és Magyarország szövetsége a török elleni harcban. *Levéltári Közlemények* (54.) 131–135.

Setton, Kenneth 1978: *The Papacy and the Levant II (1204–1571)*. Philadelphia.

³³ BA Mss. n. A 269, fol. 159v–160v. Mindkettő *Tenor instrumentorum contractorum seorsum cum serenissimo domino Hungariae rege* cím alatt szerepel.

³⁴ Nemes 2018: 13.

³⁵ BA Mss. n. A 269, fol. 143r–146r. Ennek részleteivel egy másik tanulmányban foglalkozom (3. jegyzet).

Kruppa T., Gesta XXI (2023), 38–44.

Szamota István 1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Budapest.

Wenzel Gusztáv 1877: II. Ulászló magyar és cseh királynak házas élete 1501–1506. *Századok* (10.) 630–641, 727–757, 816–840.

INSTAURATIO REIPUBLICAE COLLAPSAE

DÁNIA 1536 ŐSZÉN

Nagy Gábor

A címül választott kifejezésben¹ az állam a dán, összeomlása az ország máig utolsó polgárháborúja, az 1534–1536 között zajló *Grevens Fejde* (kb. a gróf harca). Megújítása a háború végeztével, augusztusban kezdődött, egy év alatt be is fejeződött, a részeként átalakult Dánia kormányzata, evangélikussá lett a dániai egyház – „[a] középkor elmúlt”.² Az alábbiakban a háború rövid felidézése után ezen *instauratio* két eleméről, a választott vezető államcsínyéről és ennek törvényesítéséről lesz szó.

A háború³ itteni felidézése rendkívüli szerzeágazósága miatt rövid. Az angol királynak, a mecklenburgi hercegnek, a pfalzi választónak stb. is lehetőséget adott magát jövődó dán királynak látni, ám a történetek értelmezhetők a századokkal később kalmarinak elnevezett unió felbomlása részeként,⁴ ezért is a Skandinávia 16. századi történelméről készülő könyvemben foglalkozom velük részletesen. Az államcsínyt III. Krisztián éppen a harmincharmadik születésnapján, 1536. augusztus 12-én követte el Koppenhágában: hajnalban elfogatta az egyház vezetőit, majd hűségnyilatkozatot adatott ki az országtanács⁵ világi tagjaival. A történetek törvényesítésére ugyanott került sor október 30-án: a Dán Királyság megjelenítői – a király, az országtanács, a nemesek személyesen, valamint városi és paraszti képviselők – kiadtak egy oklevelet, amelyben egyrészt a történetek máig ható értelmezését adták, másrészt bemutatták az ország új berendezkedését, anakronisztikus kifejezéssel: alkotmányát („en menig Rigets Constitution, Sæt Skikkelse og Ordinantie”). Az *instauratio* ezen alapvető eleme, a *Kong*

*Christian den Tredies Kjöbenhavnse Reces af 1536*⁶ címen ismert szöveg a középkori egyház államosítása közepette felszámolta a király és az egyház sokszázéves szövetségét, és szorosabbra kötötte a király és a nemesség közöttit.

Dánia történelmét felidézve megjelenik egyebek között az 1531 októberétől Németalföldet kormányzó Mária királynénk, vagy titkára, a *Hungariát* éppen 1536-ban elkészítő majdani érsekünk, királyi helytartónk, Oláh Miklós. Ő a dániai helyzetről számára Brüsszelben ismertté vált dolgokról időről időre tájékoztatta Johan Wezét,⁷ aki V. Károly szolgálatába lépve hamarosan oszmánellenes szövetséget hozott létre János királlyal, megszüntetve ezzel egy időre a magyarországi polgárháborút. Skandinávia 16. századi történelmének tanulmányozása tehát sokféleképp bővítheti ismereteinket, az ismeretszerzést pedig különösen értékessé teszi, hogy liberális demokráciák olykor közös önreflexióit olvasva történhetik.

A (polgár)háború

Miután II. Krisztián 1523. április 13-án Koppenhágából a sógorához, Károlyhoz tartozó Németalföldre távozott, mindazok, akik a zsákmánynak tekintett hagyatékából valamiképp részesedtek – elsősorban apai nagybátyja, az új dán, majd norvég uralkodó, Frigyes slesvig–holsteini herceg, és a lázadókból svéd királlyá lett Gusztáv, valamint a mindketőjüket hatalomba segítő Lübeck⁸ –, számoltak azal, hogy a három királyság egyetlen törvényesen

¹ Dánia első hivatalos királyi történetírója (*kongelig historio-graf*), a Koppenhágai Egyetem első történészprofesszora, a diplomataként is ismert Niels Krag (1550–1602) írta III. Krisztián törekvéséről („ut rempublicam collapsam instauraret” Krag 1737: 148.)

² „Middelalderen var forbi.” Albrechtsen 1997: 334.

³ Áttekintéséhez Paludan-Müller alább idézett feldolgozása máig alapvető, lásd továbbá Albrechtsen 1997: 331–334.; Gustafsson 2000: 204–207.; Larsson 2005: 199–204.; Jensen 2008: 140–147.

⁴ Harald Gustafsson gondolata, aki szerint az unió három, 1520–1537 között egymást követő válság során hasadt szét. Más összefüggésben Gleite 2010: 53. is említi a 30-as éveket az unió bomlásának lehetséges idejeként. A Dánia és Norvégia közös történetét feldolgozó alkotás első kötetének szerzője szerint az

unió gondolata Frigyes királysága (1523–1533) idején már nem létezett (Albrechtsen 1997: 305–306.).

⁵ Az északi királyságokban az arisztokrácia elitjét magába foglaló, a kései középkortól a királlyal hol együtt kormányzó, hol vele vetélkedő testület. Dániában 1660-ig működött, a tárgyalt időszakban létszáma nem meghatározott.

⁶ Kiadása: Kolderup-Rosenvinge 1824: 157–171. A latin eredetű *reces* értelme egyezség, végzés, rendelet, törvény stb.

⁷ 1490–1548 között élt, klevei születésű, 1522-ben tette II. Krisztián lundi érsekké (soha nem kapott pápai megerősítést), 1523-ban követte királyát a száműzetésbe, 1530-ban végleg összeveszték, 1532-ben a császár szolgálatába állt. (Venge 1979–1984)

⁸ Egyéb kedvezmények mellett a város a II. Krisztián ellen nyújtott segítségért ötven évre megkapta Bornholmot. Amikor III. Krisztián Hamburgban 1536-ban békét kötött vele, további ötven

trónra került és megkoronázott királya visszatér. II. Krisztián 1531 őszen holland segítséggel és ismét katolikusként vissza is tért, mégpedig Norvégiába. Frigyes, aki már szakított Rómával, segítséget kért az épp ekkor evangélikussá váló, a németalföldi vételetársaktól a Keleti tengeren szabadulni akaró Lübecktől. 1532. május 2-ára ki is dolgoztak egy megállapodást, benne egyebek között a holland hajók kitiltásával, amelynek a ratifikálása azonban a németalföldiekkel folytatott tárgyalások miatt csúszott, miután pedig Frigyesék 1532 júliusában kelepcebe csalták II. Krisztiánt,⁹ a lübecki segítség nem volt oly fontos. Végül a király már az országtanács egy 1533. június 8-ára, Nyborgba összehívott gyűlésére hagyta az ügyet¹⁰ – ám április 10-én meghalt. Júniusban, amint erről lesz szó, az új király megválasztását 1534 Szent Ivánjára halasztották, az ország élén az országtanács állt, egy ekkor vert pénzen a *Senatus regni Daniae* körirat¹¹ látható.

Közben Slesvig–Holstein teljes diplomáciai fordulatot hajtvva végre szövetkezett a Németalföldet kormányzó Máriával, e szövetségbe bevonták Dániát is. Dánia uniós egyezsége (*unionstraktat*)¹² is kötött a slesvig–holsteini unióval, majd 1534 elején védelmi szövetséget Lübeckkel szemben Svédországgal,¹³ amelynek az előző évben ellenségessé vált a viszonya a várossal, miután nem nyújtott neki segítséget a hollandok ellen. E fordulat miatt az 1533 tavaszán dán vizeken már holland hajókra vadászó Lübeck¹⁴ végül II. Krisztián kiszabadításának mások által is megfogalmazott ötletével szervezett hadat, a harcok 1534 májusában törtek ki, Holsteinben. Egyazon oldalra került bennük a katolikus II. Krisztián, az evangélikus Lübeck, a dániai püspö-

kök (azaz ismét katolikusok), Koppenhága, az üldözött dániai evangélikusoknak menedéket nyújtó Malmö, skånei polgárok, észak-nyugat-jyllandi parasztsok¹⁵ – ekkor zajlott az utolsó dániai parasztfelkelés (*Clementsfejden*) is –, Gusztáv uppsalai érsek (az utolsó olyan svédországi, aki pápai megerősítéssel rendelkezett, fel is szentelték, viselte is a hivatalát), a Dániában is uralkodó oldenburgi dinasztia egy korona nélküli tagja, Kristóf gróf (a háború névadója), VII. Albert mecklenburgi herceg stb. Ellenük alkotott győztesnek bizonyuló szövetséget az evangélikus (fentebb választott dán királyként említett) III. Krisztián slesvig–holsteini herceg, Észak-Jylland, valamint, oldalt váltva, Fyn, Sjælland és Skåne¹⁶ nemességének zöme, Gusztáv svéd király (III. Krisztián feleségének sógora),¹⁷ Albert porosz herceg (III. Krisztián sógora)¹⁸ stb. A *Grevens Fejde* egyes eseményeiről még lesz szó, a dániai hadakozás a kiéheztetett Koppenhágában körülzártak 1536. július 29-én kelt kapitulációjával¹⁹ ért véget. III. Krisztián és felesége augusztus 6-án, vasárnap tartották bevonulásukat a városba,²⁰ ahová az előbbi össze is hívott egy gyűlést (a szövegekben: *herredag*, *rigsdag*)²¹ október 15-ére.²²

Koppenhága, 1536. augusztus 12.

Huitfeld szerint e napon Krisztián titkos tanácskozást tartott az országtanács néhány világi tagjával a lutheri tanításról és az igaz religiónak az országban mindenütt berendezéséről, valamint a püspökök letételéről, az egyházi javaknak a koronához rendeléséről. A résztvevők megesküdtek ennek titokban tartására, és levelet is adtak a királynak.²³ Huitfeldt közölte is a kötelezvény szövegét, valamint, hogy a

évre átengedte a szigetet, ám II. Frigyes 1576-ban e hosszabbítást érvénytelennek nyilvánítva visszavette azt.

⁹ Bisgaard 2019: 365–366.

¹⁰ Heise 1872: 227.

¹¹ Az érme megtekinthető a <http://www.danskmønt.dk/galster/galtysk.htm> oldalon (Fig. 111.).

¹² A mindkét nyelven kiállított okirat kiadása: Laursen 1907: 150–171.

¹³ A februári egyezségek (három, eltérő tárggyal) ratifikálása elmaradásának oka lehetett a háború kitörése, de a dán országtanács megosztottsága is.

¹⁴ 1534. március 26-án Hamburgban négyéves fegyverszünetről egyezett meg Németalföld és Lübeck, a ratifikáció elmaradt.

¹⁵ A felkelés miatt utóbb 49 jyllandi *herred* (a *land* jogi és adminisztratív egysége saját gyűléssel [*ting*], kb. járás) polgárságát és parasztságát ítélték el, változatos módon, az ártatlanságát kinek-kinek magának kellett bizonyítania.

¹⁶ Dánia része 1658-ig, az akkor kötött roskildei békében az Øresundtól keletre minden Svédországgá lett.

¹⁷ Dorottya, sachsen–lauenburgi hercegnő 1534-ben ment férjhez a herceghez, a húga, Katalin 1531 óta volt svéd királyné.

¹⁸ 1526-ban vette feleségül Dániai Dorottyát, III. Krisztián testvérét.

¹⁹ A szöveg kiadása: Paludan-Müller 1854: 458–461., ennek nyomán, de előzményei ismertetésével: Laursen 1907: 229–236.

²⁰ Huitfeldt 1652: 1486. A szerző (1546–1609) 1586-tól *rigskansler* (a király bírói pecsétjének őrzője, a királyi bíróságért felelős).

²¹ A *herredag* ekkor az országtanács ülése, amely azonban népesebb volt, ha meghívtak rá nemeseket, olykor városi képviselőket is, a *rigsdag* országgyűlés. Ezekről magyarul lásd Képes 2019: 138–142.

²² Például: „Søndagen nesth effther sancth Dyens dag schall end almyndig hverre dag stande wdj Kiøpnehaffn...”, tájékoztatta Ove Bille aarhusi püspök a testvérét, a Bergent őrző Eskilt az augusztus 9-én kelt levelében (kiadása: Rørdam 1873: 244–245.).

²³ „Løfverdagen næst efter S. Laurentij, som hand vaar indtagen i Kiøbenhafn holt hans Majest. it hemmeligt Raad inden lucte Dørrer med nogle de Verdslige Rigens Raad om den Lutherske Lærdom oc rette Religion, at anrette allested her udi Rigitt saa oc om Bisperne at affsette oc det Geistlige Gods at annamme Kronen til Bestyrckelse. De maatte alle svære dette hemmeligt hos

király ezután azonnal elrendelte a püspökök egy-azon napon történő letartóztatását, hogy egyikük se értesüljön a másikéről. Krag szerint is titkos tanácskozáson tárgyalt a király az országtanács kéznél levő világi tagjaival, „ugyanis a főpapokat és a többi egyházi rendű tanácstagot a religio megvetése és a változtatástól való félelem otthon tartotta”.²⁴

1867-ben aztán ismertté vált a háború során a III. Krisztián segítségére küldött porosz hajók admirálisának, Johan Peinnek egy 1536. augusztus 12-én kelt levele, amelyben az az urát, Albert herceget tájékoztatta a történekről. E szerint az előző nap éppen a matrózok egy részével alkudozott a fizetségükről (nem akarták azt dán pénzben elfogadni), amikor a királyhoz hívták tanácskozni. A megbeszélésen jelen voltak más parancsnokok, valamint a holsteini Johan Rantzau (†1565)²⁵ és a németalföldi szövetséget kialakító Melchior Rantzau, a hercegség marsallja (†1539). Az a döntés született, hogy letartóztatják a püspököket, mert azok nem akartak semmit sem tenni a zsoldosok elbocsátása, azaz kifizetése érdekében. Hajnali 4-kor így a Koppenhágában tartózkodókat (a lundi érseket, aki hivatalból az országtanács feje, a roskildei és a ribei püspököket) le is tartóztatták,²⁶ a várost pedig ezzel egyidejűleg három napra lezárták.²⁷ Az immár egyháziak nélküli országtanács más tagjait (ötüket Pein meg is nevezte), valamint az említett aarhusi püspököt a király 8-kor magához rendelte a várba, ultimátumot adva eléjük: vagy egyetértenek vele és a haditanáccsal, vagy mennek a püspökök után. Pein megemlékezett még egyebek között arról, hogy a hajnali letartóztatásoknak jó a visszhangjuk, majd délután kettőkor aláírta a jelentését.

Kb. három órával később írta a következőt.²⁸ A király ugyanis ismét tanácskozni hívta, majd utasította: közölje urával, a világi tanácsosok kiállítottak egy kötelezvényt, amely szerint nem akarnak püspököt a kormányzatba stb., másnap vagy harmadnap a nemesek és a városok is hasonló kötelezvényt

fognak adni. Szívesen csatolná is, írta az admirális, ám nem tudott még német fordításhoz jutni.

A kötelezvényt az országtanács 12 világi tagja állította ki, élükön Mogens Gøye udvarmesterrel és Tyge Krabbe marsallal.²⁹ Az udvarmester mostantól, 1536 őszétől az országtanács feje, az ő, a kancellár, valamint a marsall jelentőségéről még lesz szó. Mogens Gøye (†1544) egy marsall fia, Dánia történetének egyik legnagyobb földbirtokosa. II. Krisztián marsallá tette, Gøye nem is az első között pártolt el tőle, amikor viszont átállt Frigyeshez, az kinevezte udvarmesterré.³⁰ Meghatározó a szerepe abban, hogy 1534 júniusában az észak-jyllandi nemesség, amint erről alább lesz szó, Krisztián herceg mögé állt. Tyge Krabbe (†1541) pályája kanyargósabb. Frigyes bátyja, János király (†1513) próbált embere lett, az országtanácsba is bekerült. II. Krisztiánnal megromlott a viszonya, 1522 végén az elsőként a királlyal szembeforduló észak-jyllandiak vezetője, Frigyes 1523-ban marsallá tette. Az 1532 nyarán kelepcébe csalt II. Krisztián felügyeletével megbízott dániai urak egyike, a polgárháborúban olykor oldalt váltott, részben, mert megmaradt katolikusnak. 1536 vesztese közé tartozott, még ha a marsalli címet haláláig viselhette is.³¹

Visszatérve a kötelezvényre, a tizenkettek közül: kegyelmes uruk, a választott király komolyan mérlegelte és meggondolta azt, hogy a Dán Királyság nem igazgatható békében, nyugalomban és egyetértésben, csak, ha ez felsőbbbség, mégpedig világi kormányzat által történik („vdennd thett sker igitennem en offuerighedt och et verdtzeligt Regimentte”). Ezért kegyelmes uruk az eddig létezőtől eltérő rendet hoz létre az országban, különösen a tekintetben, „hogy ő királyi felsége nem akarja, hogy a Dán Királyság kormányzata e nap után az érseknél vagy más püspököknél legyen, hanem a Dán Királyság kormányzatának a királyi felségnél és ... dániai király utódainál, és a Dán Királyság világi tanácsosainál és ezek utódainál kell lennie és

dennem uförmeckt at holde ved høyeste Sed. Da giordis oc gafs hans Majest. saadant it Bref som her efterfølger:” (Huitfeldt 1652: 1486.)

²⁴ Krag 1737: 148.

²⁵ III. Krisztián herceg udvarmestere, hadainak fővezére, a dán országtanács tagja.

²⁶ „heut ganz frue vmb seigers 4 die 3 bischoffe, als Selant, Schone Ripen, dorch die profossen vnd lantskenchte vffheben lassen” (Rørdam 1873: 201–203., itt: 201.). Hamarosan a többieket is. A püspököket utóbb és eltérő időben feltételeesen szabadon engedték a választott roskildei (Joakim Rønnow) kivételével.

²⁷ „Diselbige stunde do man die leut angetastet, ist Copenhagen mit wach zu wasser vnd lant bestellet worden ... vnd es wirt also bis in den 3 tag zustehen.” Rørdam 1873: 201.

²⁸ „ungeferlich vor 3 stunden” írta az előzőt, a levelet közli: Molterup 1886: 191–192.

²⁹ A többi tíz: Ove Lunge til Tirsbæk, Axel Brahe til Krogholm, Knud Bille til Kjærsgaard, Oluf Rosenkrantz til Valet (azaz Vallø), Holger Ulfstand til Hikkeberg, Truid Ulfstand til Torup, Axel Urup til Ugerup, Mogens Gyldenstjerne lovagok, valamint Erik Krummedige til Alnerup és Johan Friis til Hesselager, egy részükről alább lesz szó. Az országtanács most valamiért kimaradt tagjai később adtak ezzel lényegileg egyező kötelezvényt.

³⁰ Rasmussen 2023.

³¹ Friis 1979–1984.

maradnia.”³² Az urak tehát keresztény hitükre és nemesi becsületükre szabad akaratukkal megerősítik, hogy soha e nap után nem akarnak segíteni abban vagy ügyködni azon titokban vagy nyíltan, maguktól vagy mások révén, belföldön vagy külföldön semmiképpen sem, hogy valami püspökök, akár a most élők, akár mások valami világi vagy egyházi kormányzatra jussanak vagy püspökségre vagy [püspöki] jövedelemhez a Dán Királyságban, mielőtt egyetemes keresztény zsinat nem döntött ebben egyetértően. Még ha aztán dönt is így, bármiféle püspök Dániában egyházi vagy világi kormányzathoz csakis a király vagy utóda, meg az országtanács, a nemesek és Dánia lakói egyetértésével juthat. A tizenkét tanács tag arra is kötelezte magát, hogy nem állnak ellen a szent evangélium és Isten ígéje tisztán hirdetésének az országban, a királyukért pedig ebben és másban is életüket, javaikat, jólétüket is felteszik.

A szintén tanácskozni hívott aarhusi püspök, hajdan János kancellárja, nem volt az aláírók között, III. Krisztián a letartóztatottak között³³ említette másnap a braunschweig–luneburgi hercegnek írt levelében. Ebben tájékoztatta Ernót arról, hogy ismételten sokféle nehézségbe ütközött Dániában, első sorban az egyháziak részéről, a püspökök Koppenhága bevétele után is intrikáltak, ezért tegnap reggel letartóztatatta őket. Mivel a világi tanácsurak rokoni kapcsolatban álltak velük, féltő volt, hogy tesznek valamit, mérlegelte az ő letartóztatásukat is, ám néhány dán és német bizalmas tanácsosa erről erősen lebeszélte, helyette a tanács tagok írásban kötelezték magukat, hogy soha nem fogják a püspökök pártját.³⁴

Máig nem tudni, miért készültek el, de fennmaradt a tizenkét tanácsos közül hétnek a szintén augusztus 12-én és szintén pergamenen kiállított egyedi kötelezvénye is – a másik ötben jobban bízott a király? A tizenkettek kötelezvényében nincs

benne, Kragnál azonban, aki a szöveget összefoglalón felidézte, a püspöki javak államosítása is olvasható.³⁵ A kancellária másolati könyve is tanúsítja, hogy e napon („datum sabbato post Laurentii anno mdxxxvi”) a püspöki várak és birtokok átvételét elrendelő utasításokat küldték szét az országban.³⁶ A polgárháborúban rossz oldalra keveredő korábbi országtanács-tag Nils Lunge (†1552) kötelezvényében is, amelyben hűséget fogadott a választott királynak és fiainak, szerepel a püspöki birtokok bevonása, illetve, hogy ezt az országtanács, a nemesek és a városiak támogatták.³⁷ Az irat október 28-án kelt, Lunge tehát a városok támogatását említve a jövőbe látott (az elé tett szöveg fogalmazója ismerte a jövőt).

Koppenhága, 1536 október 30.

Sem a gyűlésen megjelentek pontos száma nem ismert,³⁸ sem a gyűlés menete. E napon a király a résztvevőkkel találkozáskor³⁹ egy emelvényen ült az országtanáccsal, „és így került előadásra, mi okokból fogatta el őfelsége az összes püspököt, ami azért volt, mert őfelsége azt akarta, hogy Isten ígését és az evangéliumot tisztán és világosan hirdessék mindenütt az országban, amivel a püspökök mindig szembehelyezkedtek, hogy megtarthassák ... hatalmukat”⁴⁰ stb., valamint felolvastak egy egész könyvet, amely cikkelyszerűn tartalmazta a királynak a püspökök elleni szemrehányásait. Ez a Rørdam (és mások) által *Püspökök elleni panasziratnak* (*Klageskriфт mod Danmarks Biskopper*) nevezett szöveg,⁴¹ eredetije nem maradt fenn, amint többen is

³² „att hans koninglig Maiestatt icke will, att Danmarcks Riigis Regemente skall epher thenne dag henge hoss noger entig hoss Erchibispen eller andre bisper, men Danmarcks riigis Regemente skall were och bliffue hoss kon. Mt. och hans naadis kon. Mts. efftherkommer koninger vdj Danmarck och hoss the verdtzelige Danmarcks Riigis Raadt och hoss theris efftherkommer.” Rørdam 1873: 208–211., itt: 209.

³³ Az egyedi eljárásról lásd Hassø 1941: 487–494.

³⁴ A levelet idézi és bemutatja Hassø 1941: 470–472.

³⁵ „Omnibus [sc. senatoribus] placuit ’abolendam antistitum auctoritatem opesque eorum reipublicae applicandas, nec ferendum ullum eorum posthac ad gubernationem aliquam ecclesiasticam vel politicam admoveri, nisi synodo generali Ecclesiae aliter sancitum.” Krag 1737: 149.

³⁶ Közölve: Becker 1860: 28–31. E forrásra Hassø 1941: 481. hívta fel a figyelmemet.

³⁷ A király „haffuer fangith nogre Bisper och ... haffuer ladith indthage theris slotthe, stigthe, huuss, gordt och haffue, oc lagdt oc forordneth thet wnder Danmarcks Krone at wære ock bliffue, huilcket ocsaa aff thet werdelige Danmarcks Riiges raadt, Adell oc aff Kiøbstedz mentd beuilliget er” (a kötelezvény kiadása: Rørdam 1873: 214.)

³⁸ Paludan-Müller 1854: 377. szerint kb. 400 nemes, bő félezer paraszt, és vagy 200 városi küldött.

³⁹ „holt hans Naade Bursprock med meenige Adel, Borgare oc Bønder paa gamle Torff” (Huitfeldt 1652: 1489.) Gammeltoft: a középkori város fóruma, a mai belváros egy szabálytalan alakú tere.

⁴⁰ Huitfeldt 1652: 1490.

⁴¹ Egy áttekintése: Gustafsson 2000: 230–233.

írták,⁴² a gyűlésre készített királyi előterjesztés része.⁴³ III. Krisztián a háborúnak (olykor: *oprør*)⁴⁴ két okát adta benne.

„Az első, hogy miután Frigyes király meghalt, akkor az országtanács ... nem választott ki („hafve ... ikke koret”) királyt... ..az országtanács legnagyobb része, különösen pedig a püspökök, azon ügyködött és komoly szorgalommal azért munkálkodott, hogy miképp szerezhetne magának fejedelmi állapotot és pompát örök kárára, hátrányára és pusztulására a közönséges nemeseknek, polgároknak és parasztoknak az országban...” (A választás elmaradásáról alább lesz szó.)

A másik ok: a közönséges országglakók („menige Rigens Indbyggere”), polgárok és parasztok észrevették, hogy az országtanács sem királyt, sem főt nem akart választani, és ezzel nem lett állandó, tartós kormányzás, „az ország közönséges lakóinak és alattvalóinak mégsem kellett volna, mint egy kupac örült és eszetlen kutya, szófogatatlanságban rátámadni az országtanácsra és házakat meg várakat rontani”.⁴⁵ Amint említettem, 1534-ben Dánia utolsó parasztfelkelése is zajlott. E szöveghely lehetséges forrásának tartom Luther a német parasztfelkelők elleni könyörtelen fellépésre felszólító szövegét, amelyikben egyebek között így fogalmazott: „rabolnak és dühöngenek, mint a veszett kutyák”, az ilyeneket ölni kell, „[é]pp úgy van, mint amikor egy veszett kutyát kell lebunkózni.”⁴⁶ Luther ezen írásában ismételt Pál rómaiakhoz írt levele 13., a felsőbbsséggel foglalkozó szakaszára hivatkozott, és a királyi előterjesztésben is így folytatódott a polgárokat és parasztokat felelőssé tevő mondat: „Nincs pedig semmi Istentől adott hatalmuk, sőt éppenséggel arra kötelezettek, hogy szeretetben és félelemben legyenek a felsőbbsségre hallgatók és engedelmese...” még ha zsarnokságban, elnyomásban lett volna is részük az országtanács részéről, akkor is hozzá, szomszédjukhoz és elhunyt királyuk fiához kellett volna fordulniuk stb. Annak számba vétele után, mi egyebet tehetek volna a polgárok és paraszto, a király megosztotta a felelősséget: még ha

ezek kegyetlen zsarnoksága nem menthető is, „de rovassék fel mind az országtanácsnak, mind a közembernek, polgároknak és parasztoknak, akik felkeltek, hogy e felkelés egy oka voltak.” Ezután megismételte: mindez Isten büntetése és csapása az országon és a fejedelemségeken (azaz a hercegségeken, amint erről alább szó lesz), a bűneik miatt.

Visszatérve az október 30-án történetekre, a krónikáiró szerint a püspökök elleni vádak felolvasása után megkérdezték az egybegyűlteket: akarják-e, hogy e püspökök vagy helyettük mások valamikor is hasonló hatalomra jussanak. A válasz természetesen az volt, hogy a szent evangélium mellett akarnak megmaradni, és többé nem akarnak ilyen püspököket, az egyházmegyék javai pedig kerüljenek a koronához annak erősítésére, és „így a szegény községet sem adóztatnák oly gyakran”.⁴⁷ Ekkor felolvasták az új rend rendelkezéseit, és ezzel a gyűlés véget ért, az egész négy órát vett igénybe.⁴⁸ Vajon egyszerűen az uralkodó – meg az általa átalakított országtanács – által kidolgozott, az ország közönséges rendtartásának szánt szöveg látványos elfogadtatására szolgált? Vagy éppenséggel az uralkodó még az államcsíny után sem érezte annyira biztosnak a helyzetét, hogy eltekintett volna az ország egybehívásától? Akárhogy is, a gyűlés a részesség érzetét kelthette a résztvevőkben – hogy aztán a saját közegében ki-ki elmondja, amit az új rendről tudni kell.

Az 1536. évi⁴⁹ *reces*

„Mi ..., akik itt ezen a *Herredagon* Koppenhágában összegyűltünk...”

Az oklevéladók élén Krisztián áll, sorszáma nélkül, választott dán és norvég királyként („udwoldt Konningh til Danmark och Norge”). Frigyes, slesvig–holsteini herceg és Brandenburgi Anna (†1514) legidősebb fia,⁵⁰ húsz éves, amikor apja megbuktatva a saját unokaöccsét, II. Krisztiánt Dánia királya lett.

⁴² Például Hassø 1941: 514., Gustafsson 2000: 230.

⁴³ A kezdete ugyanis: „Disse efterskrefne Artikler ville Vi Christian udvaldt Konning til Danmark og Norge etc. hafve gifvet Eder, menige Ridderskab, Kiøbstæder, Borgare og Bønder her udi Danmarks Rige, for derom at raadslaae, begierendes gandske naadeligen, at I ville samme Ærinde og Sager vel betænke og udslage ... og at I derpaa ville med det allerførste lade Os faae at vide Eders Svar.” (Rørdam 1873: 143.)

⁴⁴ Felkelésnek, lázadásnak, zavargásnak, mozgalomnak egyaránt érthető (a szó egykorú használatához: Di Venosa 2016: 21–23.)

⁴⁵ „saa hafde dog de menige Rigens Indbyggere og Underdanige ikke burdet, som en Hob galne ubesindige Hunde, udi

Uhersomme at ofverfalde Rigens Raad og forstyrre Huse og Slotte” (Rørdam 1873: 153.)

⁴⁶ Luther 1525: 251., 252.

⁴⁷ „at mand icke saa ofte skulde skatte den fattige Almue” Huitfeldt 1652: 1490.

⁴⁸ „dette Bursprock fick ende som varedt ungefær fire Timer langt paa Efftermiddagen” Huitfeldt 1652: 1490.

⁴⁹ Az évszám szükséges, a királyhoz ugyanis további koppenhágai egyezségeket (1537, 1540, 1547, 1557) is tartoztak.

⁵⁰ Slesvig–Holstein és Brandenburg kapcsolatának szorosságát mutatja, hogy Frigyes édesanyja Brandenburgi Dorottya volt

Dániában a tényleges választás a kalmari unió első királya, Erik letételével, és húga fia, (a dán királyként III.) Kristóf trónra juttatásával (1439–1440) az országtanács kezébe került. Kristóf váratlan halála (1448 januárja) után az Andrea Mantegna festményéről is ismerhető Krisztián oldenburgi gróft választották dán királlyá⁵¹ (erről alább lesz szó). A választás elengedhetetlen eleme a *håndfestning* (értelmi megfelelője magyarul: választási hitlevél) – az, hogy vállalásait az uralkodó mennyire tartotta be, a hatalmi viszonyoktól függött, ám a Krisztián fia és utóda, János, illetve a dán és a norvég országtanács között Halmstadban, 1483. február 1-án létesítettbe⁵² az ellenállás joga is bekerült. A király megígérte, hogy jogtalanságot nem követ el, erőszakot nem alkalmaz senki ellen, le nem tartóztatja, ha nem törvényesen elmarasztalt („vden han swo laglige forwunnen”) – ha mégis ezen ígérete ellen tenne, a három királyság⁵³ „jó emberei”⁵⁴ kötelesek őt erről kiokosítani, ha pedig ő ezt nem hagyná, amit Isten tiltson, akkor a három ország lakói becsületükre (azaz becsületük vesztese terhe mellett) segítsenek ennek elhárításában, és ezzel nem törik meg a neki tett esküjüket. Ez a fia, II. Krisztián által 1513-ban kiadottba is bekerült, némi változtatással,⁵⁵ az észak-jyllandiak ismételt hivatkoztak is

rá, amikor ellene fordultak 1522–23 fordulóján.⁵⁶ 1523. augusztus 3-án kelt dán *håndfestningjében*⁵⁷ Frigyes ismételt megerősítette, hogy Dánia kezdetől fogva szabadon választó királyság, vállalta (akárcsak megbuktatott elődje), hogy nem kívánja az országtanácstól vagy az ország lakóitól valamilyen gyereke vagy másvalaki megválasztását a halála utánra, az országtanács és a lakók élnek a szabad választás jogával a halála után.⁵⁸ Részletezve, miként szegte meg ígéreteit II. Krisztián,⁵⁹ a *håndfestning* kiadói indokolták, miért mondták fel neki a hűséget, és választották Frigyest. Frigyes ígéretei sorolása előtt újból felidézte, kiknek okozott sérelmet elődje esküszegő, keresztényietlen és elviselhetetlen kormányzása.⁶⁰ Vállalt kötelezettségei közé bekerült, hogy az eretneket, így Luther követőit életük és javaik elvételével bünteti.⁶¹ Aztán egy hét múlva az országtanács kötelezte magát, hogy a halála után fiai egyikét választja királynak,⁶² ám e kötelezvényt csak négy évvel később adta át a királynak.⁶³ Frigyes ígéreteit megszegve nyilvánvalóan kedvezett a lutheri irányzatnak, a püspökök hatalmát ismételt korlátozta, ám nem bukott meg. Ha-

(Krisztián király [†1483] feleségeként dán, norvég és svéd királyné is), e Dorotya idősebb fiának, János királynak egy lánya, Erzsébet (II. Krisztián testvére) pedig Anna testvérehez, Joachimhoz ment feleségül. (Az ő gyerekeik, II. Joachim vette feleségül Hedviget, Szapolyai Borbála és Zsigmond lengyel király lányát.)

⁵¹ Vele kezdődött az oldenburgi dinasztia e vonalának dániai uralma, amely VII. Frigyes haláláig, 1863-ig tartott.

⁵² Kiadása: Wegener 1856–1858: 44–54.

⁵³ A hármás uniót (és annak személyes jellegét) is megerősítő, az országtanácsok hatalmát bővítő halmstadi megállapodás svéd folytatásának tekinthető a kalmari szeptember 7-én, lásd róla Nagy 2012: 241.

⁵⁴ A kifejezés ekkor már azt a társadalmi réteget jelölte, amelyiknek a tagjait a 16. században nemeseknek (*adel*) kezdték nevezni.

⁵⁵ Ha a megállapodás ellen tesz, és nem hagyná az országtanácsot erről őt kiokosítani, akkor az összes országalakó a hűsége megtörése nélkül segítsen ezt elhárítani (Wegener 1856–1858: 62.).

⁵⁶ A püspökök és egyéb hatalmasok a Viborgban, 1522. december 21-én kelt összeesküvés-levelükben sorolták fel a sérelmeiket. Észak-Jylland 1523. január 20-án mondta fel a hűséget II. Krisztiánnak, Otte Krumpen lovagnak (†1569) például egyebek között így írtak valamikor március 5. előtt: komolyan mérlegelték és megtekintették „then wchresteliighen och wnderliighen regymentt, szom hogborne förste konningh Cristhem etc. holdett haffuer wtoffuer oss menighe landzens jndbögggher emange maate, ther langt war att scriffue wtaff, emodt syn kongeliigh eedt och recess, szom hans nade oss loffuett, sworet och beseglett haffuer”, közegyetértéssel fölmondták hát neki a hűséget, őt is erre intik (Allen 1854: 42.).

⁵⁷ Összefoglalása: Albrechtsen 1997: 307–308.

⁵⁸ „Danmarckis rige haffuer aldtiid væridtt vdtaff arildz tiid oc er ennd nw ett friitt kore rige”, „epter Danmarckis rige haffuer væridtt aff arildz tiid oc forste begynnelse ett frij kore rige, skall wij icke begere aff righens rad eller righens inndbyggere, att noger wor sonn eller andenn skall vtvelles tiill konning epter vor dod. att bliffue, medhen Danmarckis rigis raad oc inndbyggere skulle nyde theris frij kor, naer wij affgange. (Wegener 1856–1858, 64., 72.) Arildon alkalmasint a 950–980-as években uralkodó, két évszázaddal később *Blåtand*nak is nevezett Harald Gormsen értendő.

⁵⁹ Wegener 1856–1858: 64–67.

⁶⁰ Értésült róla, „huorledis ... konning Christiern ... emod synn konninglig eed sworet och beseglett recess ett vcristeligt och vtolligt regemennt ... holdett haffwer” (Wegener 1856–1858: 68.)

⁶¹ „Jtem ville eller skwille wij aldrij tiillstæde noghen kietther, Lutters discipler eller andre, att predecke eller leræ Ionlig eller obenbarlig emod then hemelske gud, then hellige kirckes troe helligstæ fader paffuen eller Rommer kircke, medhen huor the findis vthij vortt rige, ville vij oc skwille lade straffe thennom vedtt theris liiff oc goedz.” (Wegener 1856–1858: 69.)

⁶² „wij ... mett thette wort obne breff loffue oc tiilsiige hans nade oc beplichte oss oc wore efftherkommere Danmarcks riiges raad paa wor gode tro oc loffue, at om hans nade forstactt worder, thett gudt forbiudhe, tha vele oc sculle wii kaare oc keese oc wdte welle enn aff hans nades sønner tiill herre oc konning at were offuer Danmarcks riige efther hans nades dødt, oc engen anden” (A Roskildében kiállított oklevél vonatkozó részét közli Heise 1872: 473.)

⁶³ Az átvétel augusztus 23-án kelt nyugtáját közli Heise 1872: 474. A halasztás okát nem ismerem. Annak, hogy 1527-ben egy *herredag* alkalmával az országtanács átadta, előzménye az ellentét mélyülése a király, a fia és a tanács között.

láláról értesülve a meglehetősen világi viborgi püspök azt kívánta, bárcsak ördög lenne, hogy a pokolban gyötörhethné a király lelkét.⁶⁴

Ha a dán országtanács meg akarta tartani a fogadalmát, a néhai király négy fia közül választhatott, azonban csak az első házasságból született hercegfő, Krisztián és a második házasság⁶⁵ elsőszülöttje, az ekkor tizenkét éves János⁶⁶ királyfi jött szóba. Az előbbi evangélikus,⁶⁷ az 1520-as években ismétlenül feszült viszonyba került az országtanács egy részével.⁶⁸ Az utóbbinak Gottorpból az országba küldését az országtanács ismételten, ám sokáig sikertelenül kérte Frigyesztől. A gyerek számára végül a nyborgi várban rendeztek be udvart, amelynek élére 1532-ben az országtanács egy katolikus tagja, Oluf Rosenkrantz lovag (†1545), az említett Tyge Krabbe sógora került.

1533 júniusában dán *herredag* kezdődött Koppenhágában. Nem tudni, miért maradt el Frigyes utódának a megválasztása,⁶⁹ mindenesetre a megjelent harminchét országtanács-tag közül húsznak a pecsétje⁷⁰ található azon a levélen, amelyet június 18-án küldtek a norvég országtanácsnak. Mivel az országaik közötti szerződés szerint, írták, ha a király meghalt, a két országtanácsnak össze kell jönnie,⁷¹ hogy határozzon a választásról („at ... besluthe om Kaaring og Wduellelse”) megegyeztek abban, hogy Koppenhágában, 1534 Szent Jánoskor találkozik a két országtanács egy általános *herredagon*,⁷² amelyen a két királyságot érintő minden ügyről tárgyalnak és döntenek, kéri hát a címzettek szíves megjelenését. A következő hetekben a tanács (változó létszámmal) egyebek között többféleképp

megerősítette a katolikus egyház helyzetét,⁷³ döntött a polgárháborúnál említett németalföldi szövetségről,⁷⁴ és elfogadta az *unionstraktat* tervezetét. A nyilvánvalón megosztott testület a továbbiakban maga állt az ország élén, a háború tehát úgy tört ki 1534 tavaszán, hogy Dániának nem volt királya.

Amiként az intuláció második elemének, Norvégiának sem, ahol régebben a királyi hatalom a dinasztia belüli örökléssel alapult. Így lett például 1319 tavaszán király Ingebjørg Håkonsdatter norvég királykisasszony és Erik Magnusson svéd királyfi fia, a hároméves Magnus Eriksson, akit aztán júliusban megválasztottak svéd királynak is. Az ő és Namuri Blanka kisebbik fia, a norvég királyként⁷⁵ VI. Håkan 1369-ben feleségül vette IV. Valdemár dán király egy lányát, Margitot (†1412). Halála után fiuk, Olav (norvég királyként IV.)⁷⁶ is örökléssel jutott a trónhoz, Margit régenssége mellett. Amikor 1387-ben váratlanul meghalt, Margit nem rendelkezett jogosultsággal az uralomhoz, szemben az említett Ingebjørg lánya, Eufemia Erikdotter és II. Albert mecklenburgi herceg leszármazottaival, első helyen másodszülött fiukkal, Mecklenburgi Albert svéd királlyal.⁷⁷ 1388. február 2-án azonban 22 norvég hatalmas, részben országtanács-tag Norvégia teljes jogú urává⁷⁸ választotta Margitot, mégpedig élethossziglan. Két héttel később visszaállították a királyság örökletességét – de Margittól számítva.⁷⁹ Az országtanács Margit néhai nővére, Ingeborg Valdemarsdatter és III. Henrik, mecklenburgi herceg (Eufémia legidősebb gyereke) unokáját, a hat-

⁶⁴ Sok helyütt említett, például Albrechtsen 1997: 326.

⁶⁵ 1518-ban kötötte Frigyes Pomerániai Zsófiával (1498–1568).

⁶⁶ A történeti irodalomban id. János, megkülönböztetésül III. Krisztián és Dorottyia fiai egyikétől, az ezért ifjabbnak nevezett Jánostól (a jelenleg uralkodó dán és norvég dinasztia ősapjától).

⁶⁷ Udvarmesterével, az említett Johan Rantzauval a nagybátyja, Brandenburi Joachim kíséretében megjelent az 1521-es wormszi birodalmi gyűlésen, ahol meghatározó élménye lett Luther szereplése.

⁶⁸ Viszályforrás volt például az országtanács II. Krisztián ellen fordulásának megítélése (lázasdók?). Más példa: a ribei püspök joghatósága kiterjedt olyan slesvigi területekre is, amelyeket Krisztián hűbérként megkapott apjától, Frigyes hercegtől, és amelyeken a papokat a lutheri irányzat elfogadására kötelezte („*Haderslevartiklene*”).

⁶⁹ E *herredag* alapvető feldolgozása Heise tanulmánya, amely Gustafsson 2000: 210. szerint a tudományos világban elfogadottá tette az a nézet, hogy az országtanács halasztó döntésében a norvégre hivatkozás csak ürügy volt.

⁷⁰ Az ekkor kb. ötvenből, Heise 1872: 281., 324.

⁷¹ „effthet thett Forbundt, Breff oc Beseyliing som giordt oc gangenn er emellom thesse thwennæ Riigher, at nar noghenn Koning dødt oc affganghenn er bøør øe schulle begge Riighernes Raadt Dan. oc Norges tiillsammen att komme” Kall 1806: 222.

⁷² „en allmyndeliig Herredag at besøge, oc stande her wdi Kiøpnehaffnn aff begge Riigers Raadt Sancti Hans Baptiste Dag ett Aar her effther førstkommandes” (uo.)

⁷³ Döntései bemutatása: Heise 1872: 333–338. (a felhasznált forrás: Kall 1806: 210–214.), 356–387.

⁷⁴ E gyűlésen jelent meg Jürgen Wullenweber lübecki polgármester, illetve az említett Melchior Rantzau is, hogy megnyerje szövetségesnek Dániát.

⁷⁵ 1362–1364 között volt svéd király is (a svéd királyokat a középkorban nem volt szokás számozni).

⁷⁶ Margit 1376-ban elérte, hogy a dán országtanács a gyereket II. Oluf néven jövendő királyának fogadja el.

⁷⁷ 1338–1412 között él, mecklenburgi hercegeként III., 1363 végétől svéd király édesanyja bátyja, Magnus Eriksson ellenében. Az 1389. február 24-én Falköping mellett vívott ütközetben vereséget szenvedett Margit haderejétől és fogságba esett.

⁷⁸ Kb. hatalommal rendelkező úrnőjévé és igazi családfőjévé, „ganska rikssens i Noreghe mæktugha frwa oc rettan husbonda”). 1388. március 22-én a svédországi arisztokrácia egy része szembefordult Albert királlyal és meghívta uralkodni Margitot, hasonlóan fogalmazva („woer allæs ogh righæns i Swerrighæ futmechtich fruwæ ogh ræet husbundæ”; az oklevél kiadása: FMU nr. 970.)

⁷⁹ Albrechtsen 1997: 87–89.

éves pomerán hercegfít, Bogislawot ismerte el Norvégia jogos örökösének. Margit az udvarába vett gyerek nevét Erikre cserélte, majd 1392-ben királynővé (1397-ben Kalmarban pedig dánná és svédé is) koronáztatta.

Fél évszázaddal később Eriket a norvég országtanács (akár előzőleg a dán és a svéd) a húga fiára, az említett Kristófra cserélte. Miután azonban ő gyermektelenül halt meg, csak választani lehetett, így jött létre az első norvég *håndfæstning*, a Krisztiáné, 1449. július 3-án. Némi svéd–dán–norvég hadakozás, majd Krisztián norvég királynővé koronázása után a dán és a norvég országtanács Bergenben 1450. augusztus 29-én egyebek között abban egyezett meg, hogy a két királyság mindörökké együtt marad testvéri kötelékben, egyik sem elnyomva a másikat, ki-ki az övéi által saját törvényei szerint kormányzottan,⁸⁰ és ezután mindig azonos királyuk lesz.⁸¹ Ennek megfelelően bocsátotta ki Krisztián halála után a fia, János az említett, első közös dán–norvég *håndfæstninget* (Halmstad, 1483), és így járt el utóbb II. Krisztián is. Az őt megbuktató Frigyes titulusa az említett dán *håndfæstningjében* még ismételten „Norvégia jogos örököse” („rett arffue tiill Norge”, „rett arffwing tiill Norge”), ám a norvég országtanács, amikor Bergenben 1524 augusztusában felmondta a hűséget II. Krisztiánnak, kidolgozott egy norvég *håndfæstninget* (utóbb kiderült: az utolsót) Frigyes számára, amelyet az november 24-én meg is pecsételt Gotorpban.⁸² A rendelkezések egyikeként előírták: *herredagot* fél, egy évvel előre kell meghirdetni, hogy az országtanácsnak legyen ideje felkészülni.⁸³

Nem készült tehát közös dán–norvég *håndfæstning* Frigyes idején. Amikor 1529-ben Krisztián herceg a dán országtanács öt tagjával Bergenbe hajózott, a norvégból csak hét jelent meg, így annak megállapításán túl, hogy látták az 1450-es oklevelet, más nem történt,⁸⁴ a kísérletek pedig, amelyek ezt követően egy dán–norvég *herredag* tartását célozták, sikertelenek maradtak. 1531 novemberének első napjaiban II. Krisztián partra szállt Norvégiában, a norvég országtanács elfogadta őt királyául,

felmondva a hűséget Frigyesnek. Véget érni látszott Dánia és Norvégia közös történelme, 1532 nyarán azonban, miután katonai döntést nem tudott elérni, II. Krisztián beleegyezett Norvégia visszaadásába, cserébe a nagybátyjával, Frigyessel folytatandó tárgyalásért. Egy hónap múlva kelepécebe csalták, két nappal azt követően pedig, hogy megérkezett fogolyként a sønderborgi várba,⁸⁵ meghalt egyetlen fia, János herceg. Norvégia tehát ismét elérhető volt Frigyes és fiai számára, Frigyes augusztusban teljhatalmú dán tanácstagokat küldött, akik az érsekség központjában, Trondheimben 1532. november 7-én meg is egyeztek a norvég országtanáccsal a régi szövetség megújításának kidolgozásáról az összes norvégiai privilégium érvényben maradása mellett.⁸⁶ Amire a két tanácsos visszatért Gotorpba, Frigyest már haldoklott. Valamikor az év elején azonban közös *herredagot* hívott össze a két királyság számára 1533. június 8-ára Nyborgba, ahol akkor már János királyfi nevelkedett (e gyűlésen tárgyalták volna az említett lübecki szövetséget is). A részvételt a norvég országtanács elutasította az idő rövidségére tekintettel, a király pedig 1533. április 10-én meghalt. Halálával a Norvégia váraival való rendelkezés joga is visszakerült az érsek, Olav Engelbrektsson (†1538) vezette országtanács kezébe.

Itt Norvégiától elköszönünk. Nem csupán azért, mert III. Krisztiánnak az 1536. évi koppenhágai egyezsége Dánia, és nem Norvégia története, hanem elsősorban azért, mert III. Krisztiánnak az ugyanekkor, tehát Koppenhágában, 1536. október 30-án kelt dán *håndfæstningje* tartalmazta a Norvég Királyság megszüntetésének ígérését is. Az előző évtizedek norvégiai válságainak⁸⁷ a vége akkor még nem látszott, 1537 nyarára azonban ott is nyugalom lett – mindezeket külön írásban tekintem át.

Ha Dániában és Norvégiában nem is volt egyértelmű a helyzet Frigyes halála után, az elhunyt eredeti területének a története másként alakult, amint ezt Krisztián intulációjának harmadik, immár a „választott” szó nélküli eleme mutatja: *Hertug i Sleswig, Holstenn, Stormarn oc Ditmerschenn*.

⁸⁰ „...bothe righen Norighe oc Danmark skule her effter bliffue oc wære til samen j brøderligh kerlighet, sønderligh halling oc wenscap, oc ængen anners owerman wære, vden at hwert righer reger medh jnfødde mæn, som bægge righens priuilegia vduise.” [Kjelde frå Grunntrekk \(uib.no\)](http://Kjelde.frå.Grunntrekk.uib.no)

⁸¹ „bothe righen Norghe oc Danmark skule her effter bliffue vnder en herre oc koning til ewigh tiidh” uo.

⁸² Albrechtsen 1997: 317–318. Ebben Frigyes egyebek között elfogadta, hogy Norvégiában a király választott, az országtanács-csal irányít, a tanács tagok norvégok, ha valaki a királyra panaszkodott, az országtanács lesz a bíró (uo, 309.).

⁸³ Idézi Heise 1872: 236.

⁸⁴ Heise 1872: 243–245.

⁸⁵ Azaz nem Frigyes dán király, hanem Frigyes slesvig–holsteini herceg joghatósága alá tartozó területre.

⁸⁶ Az oklevél kiadása: Paludan-Müller 1854: 410–411.

⁸⁷ Norvégia korabeli története Magyarországon kevésbé ismert, az 1513 (II. Krisztián uralmának kezdete) és 1537 (a válságok vége) közötti időszakról Lars Hamre 1998-ban megjelent, kilencszáz oldalas feldolgozása ma is az alapmű.

Slesvig eredetileg város Sønderjyllandban (Dél-Jyllandban), e terület hercege lett 1232-ben II. Valdemár ifjabb fia, Ábel, aki feleségül vette Holsteini Mechtild grófkisasszonyt.⁸⁸ 1326-tól az utódaik rendelkeztek minden királyi joggal a területen. A mindinkább Slesvignek nevezett hercegséget, miután Ábel dinasztiája 1375-ben kihalt, a Schauenburg-ház holstein-rendsburgi, Stormarnt is birtokló ága szerezte meg. Számos háború és egyezség után érkezni el ezen ág utolsó grófjához, a nőági felmenői között dán királyokat is tudó VIII. Adolfhoz. Az említett Kristóf király (a szintén említett Brandenburgi Dorottya első férje) váratlan halála (1448) után a dán országtanács felajánlotta neki a trónt, elvégre egész Slesvig nála volt örökíthető hűbérként, ám a dán korona alatt, azaz így a két terület közötti kötelék megőrizhetőnek tűnt. A gróf maga helyett a nővére, Helwig és Dietrich, Oldenburg és Delmenhorst grófja fiát, Krisztiánt javasolta (amint láttuk, sikerrel). Miután 1459-ben gyermektelenül meghalt, a slesvig-holsteini(-stormarni) nemesség Krisztiánnak ajánlotta fel az uralmat. A Dán Királyság, a Slesvigi Hercegség és a Holstein-Stormarni Grófság egymáshoz való viszonyát a Ribében 1460. március 5-én kelt oklevél (*Ribebrevet*) szabályozta. Leggyakrabban emlegetett elemeként Krisztián megígérte: az említett *landok*, azaz Slesvig és Holstein-Stormarn örökké együtt lesznek, oszthatlanul.⁸⁹ Része a hosszú szövegnek az is, hogy Krisztián nem dán királyként uralkodik felettük (azaz nem részei a királyságnak), hanem uruknak választották meg a néhai VIII. Adolf legközelebbi rokonaként, a halála után a *landokat* nem örökli valamilyen gyereke, hanem a lakók szabadon választanak egyet a gyerekei közül stb. A három skandináv királyság uniójának uralkodója dán királyi voltából eredően így a slesvig-holsteini unió feje is lett, slesvigi hercegként a dán király, azaz önmaga hűbérese, ám a császáré holsteini és stormarni grófként. 1474-ben III. Frigyes császár tehát hűbéruraként tette

Krisztiánt Holstein, Stormarn és Dithmarschen hercegévé, innentől kezdve Dánia történetében Slesvig és Holstein a *hercegségekként* említett.

Nem könnyíti meg ugyanakkor az utókori szemlélő helyzetét az utódlás eltérő volta: általában az elhunyt legidősebb fia került trónra Dániában, a hercegségekben viszont mindegyik, itt tehát több hercegség is létez(het)ett (elvileg) azonos jogú hercegekkel, miközben a hercegségek uniójának a kormányzása közös maradt. Így történt ez Krisztián halála (1481) után, a fiai, János király és herceg, illetve Frigyes herceg között.⁹⁰ Miután János 1513-ban meghalt, az örökébe lépett fia, II. Krisztián, aki holsteini hatalmát sógora és hűbérura, V. Károly császár segítségével megkísérelte kiterjeszteni a nagybátyjéé, Frigyes hercegé rovására 1521–1522-ben.⁹¹ Sikertelenül, sőt, láttuk, Frigyes megbuktatta őt 1523-ban, majd egyedül uralkodott országaiban. Amint meghalt, a fia, Krisztián az összes várkapitányt a maga és kiskorú testvérei iránti hűségre eskette, 1533. június 3-ára pedig *landtagot* hívott össze Kielbe. Ezen őt és testvéreit Slesvig-Holstein hercegeiként *üdvözölték*⁹² – azaz, ahogy Gustafsson kiemelte, a ribei oklevélben megerősített joga a választásnak az üdvözlés jogára, az elfogadására változott.⁹³

Visszatérve az 1536. október 30-i koppenhágai *recesre*, az oklevéladók sorában az uralkodó után az országtanács tagjai következnek, élükön az ekkortól a legfontosabbnak számító három országos tisztség (*rigsembede*) viselőivel: „och wi, Mogens Göye, Hoffmester, Johann Friiss, Cancellar, Tyge Krabbe, Marsk”. Gøyeról és Krabbéról már volt szó, Johan Friis (†1570) külföldi tanulmányok után lett Frigyes herceg titkára, most megkapott kancellári tisztségét haláláig viselte. Hármójukat a többi 16 országtanács-tag követte, „... Mogens Gyldensternn oc Knudt Gyldensternn, Danmarckis Riiges Raadt”. A példának idézett utolsó kettő közül Mogens Gyldenstjerne (1481–1569) 1520-ban II. Krisztián svédországi hadjáratában a királyi haderő zászlóvi-

⁸⁸ Ábel a bátyja meggyilkolása után maga is dán király lett (szerepe a gyilkosságban vitatott). Halála (1252) után Mechtild a Svédország megalapítójának is nevezett Birger jarlhoz (Birger Magnusson, †1266) ment feleségül.

⁸⁹ Az értelmezéshez a dán fordítást használtam, amely az eredeti német szöveggel együtt olvasható az Aarhusi Egyetem által működtetett danmarkshistorien.dk felületén: [Ribebrevet, 5. marts 1460 \(danmarkshistorien.dk\)](https://danmarkshistorien.dk) A slesvig-holsteini privilégiumok új megerősítésére és bővítésére 1524. május 6-án került sor (Lényegük: Albrectsen 1997: 308–309.), Frigyes ezzel köszönte meg, hogy a hercegségek segítették a dán trónhoz jutni.

⁹⁰ Magára az osztásra csak 1490-ben került sor. Itt kell megemlíteni, hogy a jól védhető természetes határokkal rendelkező, paraszti köztársaságként élő Dithmarschen ismételen vonakodott elismerni a hercegek hatalmát, amikor pedig ezek 1500-ban ropant haderővel vonultak oda, a parasztok megsemmisítő vereséget mértek rájuk Hemmingstedtnél. A területet a slesvig-holsteini hercegek majd csak 1559-ben indított háborújukkal tudták a hatalmuk alá vonni.

⁹¹ Albrectsen 1997: 302–303., Gustafsson 2000: 78.

⁹² 1544-ig kiskorú öccsei részét is gondozta, akkor sor került az osztásra közöttük.

⁹³ Gustafsson 2000: 209.

vője, a stockholmi koronázás alkalmával az uralkodó lovaggá is ütötte. 1522-ben szentföldi zárán doklatra ment, mire visszatért, II. Krisztián már megbukott, így ő Frigyeshez csatlakozott. A király 1527-ben Norvégia legfontosabb várát, az akershusit⁹⁴ bízta rá, holott Gyldenstjerne nemhogy a norvég országtanácsnak nem volt tagja, norvég sem volt, még csak beházasodott sem, a norvég országtanács pedig már egy norvégra bízta azt. Miután II. Krisztián 1531 novemberében visszatért Norvégiába, Gyldenstjerne fordultatos küzdelemben védelmezte vele szemben Akershus, mígnem májusban dán–lübecki felmentősereg érkezett, amelynek egyik vezetője a testvére, Knud volt.⁹⁵ Végül az az egyezség született, hogy II. Krisztián felhagy az ostrommal, és Dániába megy a most érkezett flottával, hogy tárgyaljon Frigyessele – ezen útján csalják kelepcebe. Az utolsónak írt országtanács-tag nem az említett testvér, Knud Henriksen Gyldenstjerne – ő választott odensei püspök volt, azaz eddigre már fogoly –, hanem unokatestvére, Knud Pedersen Gyldenstjerne (†1552). Őt annak idején megvádoltak azzal, hogy segítette apai nagybátyját, Torben Oxét II. Krisztián nagy szerelmének, Dyvekének a megmérgezésében.⁹⁶ Szabadságát azzal a feltétellel nyerte vissza, hogy nem kerül többé a király szeme elé. 1532 nyarán találkoztak legközelebb, Knud a királyt a fogsága helyére, Sønderborgba kísérő dán urak egyike volt, és ez alkalommal le is tépte annak nyakából az Aranygyapjas Rend aranyláncát.⁹⁷ A polgárháború végével III. Krisztián fogságába jutott, ahonnan október 28-án szabadult, és örök hűséget esküdve a királyi családnak tanácsstag lett.⁹⁸

Az országtanács tagjai után az oklevéladók sorában a nemesség következett, mégpedig először 223 észak-jyllandi, aztán 44 Skåneból, Blekingéből, Hallandból, 56 Sjællandról és Smålandról,⁹⁹ 64 pedig Fyn szigetéről és a tőle délkeletre fekvő Langelandról.¹⁰⁰ E felsorolás tükrözi a korabeli Dánia földrajzi tagoltságát: Jyllandot a Lillebælt köti össze Fyn szigetével, azt a Storebælt

Sjællanddal, a legnagyobb szigettel, innen pedig az Øresundon átkelve következik Halland, Skåne, Blekinge.¹⁰¹ Bár a nemesség *landok* szerint említődött és úgy is szokott tanácskozni, a Dán Királyság, mint egész tudata erős volt, amiként az utolsó egység megnevezése után az oklevélben is olvasható: a Dán Királyság nemessége mindenütt. E tagoltság azonban megmutatkozott II. Krisztián 1522–23-as dániai bukásakor is: észak-jyllandiak mondták fel a hűséget, és szövetkeztek Slesvig–Holstein hercegeivel, Frigyessele, a király tehát egy Lübeck által támogatott észak-jyllandi–slesvig–holsteini koalícióval szemben maradt alul.

Ellentétben Norvégiával és Svédországgal, Dániában területenként eltérő törvénykönyvek voltak érvényben: az említett, éppen a 16. században Győzedelmesnek elnevezett II. Valdemár és hatalmasai által 1241 márciusában kiadott *Jyske Lov* Észak-Jylland, valamint Slesvig, továbbá Fyn számára (kivéve ennek frízek lakta részeit), Skåne számára a legrégebbi (*Skånske Lov*), és egy harmadik Sjællandnak.¹⁰² A középszintű jogszolgáltatás a *landstingen* zajlott, Észak-Jyllandé Viborgban, a Skåne törvényével élőké Lundban, Sjællandé Ringstedben. Miután a *landstingeket* az erősödő királyi hatalom jogalkotókból jogalkalmazókká alakította, idővel a királyválasztó jogukból a királyt üdvözlésé (*hyllning*), a hódolaté lett.

Kitérés: a *landok* 1534 nyarán

Kristóf gróf 1534 májusában átkelt az Elbán háromezres, próbált haderővel,¹⁰³ és 17-én felszólította Krisztián herceget: tartsa meg a II. Krisztiánnal 1532. július 1-jén kötött megállapodást (azaz engedje szabadon), majd némi levelezés után betört Holsteinbe. A megtámadott herceg az *unionstraktat* értelmében segítséget kért a dán országtanácsától, értelemszerűen külön is a közelebb fekvő Észak-Jyllandtól és Fyntól. Arra, hogy a következőkben

⁹⁴ Ma Oslo része.

⁹⁵ Seip 2022

⁹⁶ Dyveke (1490–1517) a II. Krisztián kormányzatában jelentős szerephez jutó, Amszterdamból betelepült kereskedőnő, Sigbrit Willoms lánya volt. A mérgezés nem bizonyított, az sem, hogy az egyéb bűnöket elkövető, ekkor a koppenhágai vár élén álló Torben Oxének (†1517) köze volt a halálhoz, elítélésének módja, majd a kivégzése a király bukása okai között említett.

⁹⁷ Bisgaard 2019, 366.

⁹⁸ Heise 1872: 383–386., Paludan-Müller 1854: 371–372.

⁹⁹ Lolland, Falster, Møn stb., az ezek és Sjælland közötti vízi útvonal köti össze a Storebæltet a Keleti tengerrel – nem tévesztendő össze a svédországi Smålanddal, ahol egyebek között Kalmar is fekszik.

¹⁰⁰ „oc wii effterschreffne ... menige Adell oc Ridderskabet offuer allt Nörre-Juttlandt oc wii ... menige Adell oc Ridderskaff udi Schone, Hallnad oc Blegindt oc wii ... menige Adel oc Ridderskabet udi Sielandt oc Smaalandenee oc wii ... menige Adel oc Ridderskabet udi Fyen oc Langelandt, mett menige Adel oc Ridderskab offuer aldt Danmarckis Riige”

¹⁰¹ Része továbbá az országnak Gotland (amint említettem, a 17. század közepén a Sundtól keletre minden Svédországgá lett).

¹⁰² Ennek éppen II. Krisztián vetett véget 1522-ben két, országos hatályú törvénykönyv kiadásával (egy a vidéken élők számára, egy a városiaknak), mivel azonban rövidesen megbukott, e jogi tagoltság fennmaradt 1683-ig (a slesvigi hercegségben 1900-ig).

¹⁰³ A seregyűjtés német diplomáciai előzményei: Paludan-Müller 1853b: 162–165.

Észak-Jylland, Fyn, Sjælland és Skåne miként foglalt állást, komolyan hatott, hogy eltérő mértékben bár, de a területükön levő katonaságot vagy egy részét gyorsan a hercegségekbe küldték. Kristóf gróf holsteini betörésének célja máig vitatott, mindenestre június közepén egy lübecki flotta felvette a seregét, és június 22-én partra tette Sjællandon, Koppenhága fölött.

A gróf holsteini támadása Dániában Észak-Jylland számára jelentett elsődlegesen veszélyt, ezért az itteni országtanács-tagok, négy püspök és nyolc világi, élükön Mogens Gøye, ismételt tanácskoztak Ryében,¹⁰⁴ a Szent Søren templomban. A második alkalommal, július 4-én, miután a vitakozó urakra kint várakozó és türelmetlen nemesek – ez tehát egy ismeretlen létszámú észak-nyllandi *herredag* lehetett – rányitottak, érdeklődve, ki nem akarja a herceg királlyá választását, egyetértés született, és küldöttséget bocsátottak a slesvig-holsteini herceghez.¹⁰⁵ Fyn országtanács-tagjai és nemessége közül tizenkilencen az Odense mellett, Hjallesében július 9-én kelt levelükben közölték: hajlandók elfogadni Krisztián herceget királyuknak, ha az, amint az édesapja, oklevélben erősíti meg az ország lakóinak szabadságait¹⁰⁶ (azaz *håndfestning* get kértek). Nem a dán országtanács választotta tehát királlyá a herceget (különösen nem a dán–norvég), de nem is, mint régen, valamely *landsting*, azon ugyanis a városok és a község is részt vettek. Nem, Észak-Jylland és Fyn, két *land* országtanács-tagjai és nemességének valamekkora része jelentette ki, hajlandó királyául elfogadni Krisztiánt. (Arra, hogy a teljes viborgi *landsting* királyként üdvözölje, a harcok miatt csak 1535. március 8-án került sor.) Talán e bizonytalanság miatt sem vette fel egyből a „választott király” címet, folyamatosan csak az 1535. évi hadi sikereket követően élt vele.¹⁰⁷ Visszafogottságát indokolta, hogy Sjælland, Fyn¹⁰⁸ és Skåne heteken belül hódolt a II. Krisztián nevében ténykedő Kristóf grófnak. Megelevenedni látzott tehát 1523 tavasza: Észak-Jylland és Slesvig–

Holstein szövetsége az egyik oldalon, Kelet-Dánia a másikon, csak ez alkalommal Lübeck nem az előbbit, hanem az utóbbit támogatta.

Visszatérve az 1536. évi oklevélre, kiadói sorában a nemesek után a kereskedővárosok képviselői következtek, az őket küldő városokkal említetten.¹⁰⁹ E felsorolásnak az elején is megjelenik az ország,¹¹⁰ aztán Észak-Jylland (például Rye, Ribe), Skåne (Lund, Malmö stb.), Sjælland és Småland (Ringssted, Koppenhága, Helsingör stb.), végül Fyn (Odense stb.). A városok, egyben az oklevéladók sorolása az ország ismételt említésével zárul („Fuldmechtige aff alle Kiöbsteder oc Herrider ofuer allt Danmarckis Riige”) – a *Herrider* utal arra, hogy paraszti képviselők¹¹¹ is jelen voltak a gyűlésen.

„... tesszük mindenki számára ismertté...”

Itt, a rendelkezések előzményeinek sorolásánál találok először a győztes változatával a történetekről. A mindenható Isten Frigyes király halála után nagy bűneinkért, rossz életünkért, írják az oklevéladók, és a kormányzat miatt és „különösen, hogy a püspökök a tanácsban nem akartak a jogos időben választani”¹¹² királyt, keményen és súlyosan megjártatta büntetését és dühét az országon, oly módon, hogy „mi, az egész község és közemberek, felkelünk a felsőbbség ellen, saját uraink és a nemeség ellen, mi pedig az országtanácsból és a nemességből a parasztok és a közönséges község ellen mozdultunk meg”.

Megjelent tehát a *reces* szövegében (a folytatásban pedig még sokszor) a püspökök főbűnössége, része lett az új rendszer alapjának. Láthattuk, Frigyes halálával a dán országtanács tényleg nem választott királyt – ám, amint erről is volt szó, 1523-ban (1527-ben) vállalta, hogy Frigyes fiai egyikét választja majd, Frigyes norvég *håndfestning*jébe (1524) bekerült, hogy a norvég országtanács ülését

¹⁰⁴ Ma Gammel Rye.

¹⁰⁵ Huitfeldt nyomán Paludan-Müller 1853b: 239.

¹⁰⁶ A levél: Paludan-Müller 1853: 34. A folytatásból kiderül, ha a hercegnek valamelyik artikulusz nem felel meg, változtathatnak rajta.

¹⁰⁷ Paludan-Müller 1853b: 245.

¹⁰⁸ A szigeten még júliusban polgárháborúba torkolló zavargások kezdődtek, a herceg ezért jyllandi–holsteini csapatokat küldött át, ám erre a gróf is beavatkozott, jóval erősebbel, így Fyn augusztus elejére a hatalmába jutott.

¹⁰⁹ Ugyanis egy polgármestert, egy tanácstagot és két közönséges polgárt kellett küldeniük, ellátva teljes felhatalmazással a polgárok részéről. 17 sjællandiai, 6 laaland-falsteri, 9 fyni, 22 jyllandi

és 18 skånei kereskedőváros kapott meghívót. (Hassø 1941: 449.)

¹¹⁰ „Kiöbstedment udi alle Kiöbsteder offuer aldt Danmarckis Riige”

¹¹¹ A *herred* a királyság igazgatási, jogszolgáltatási alapegysége (kb. járás; változataival együtt mindhárom északi királyságban elterjedt); mindegyikből kettőnek kellett a gyűlésbe jönnie, a társaik teljes felhatalmazásával ellátva.

¹¹² „for wore store Sønders, unde Leffnits oc Regementtes Skyldt, oc besønnerligen att Bisperne udi Riiget icke wilde udi rette Tiidt udtwellie oc indsette en Konning”

fél vagy egy évvel korábban kell összehívni, a norvég és a dán országtanács Trondheimben 1532. november 7-én megerősítette (az 1450-es bergeni egyezség említése nélkül), hogy fenntartja a két királyság közötti szoros kapcsolatot, 1533 júniusában a dán országtanács 1534 júniusára dán–norvég *herredagot* hirdetett, novemberben pedig a jövőbeni dán királyok nevében kötelezettséget vállalt az unió megtartására a slesvig–holsteini unióval (*unionstraktat*), amelynek viszont volt fejedelme. Lett volna tehát mit összeegyeztetni akkor is, ha nem tör ki a háború 1534 májusában.

E megosztottságból, folytatták az oklevéladók, nyomorúságos háború lett gyűjtogatással, gyilkossággal, rablással, városok, várak, házak rombolásával, vérontással, nemi erőszakkal, sok gyászos özvegygel és apátlan gyerekekkel. Krisztián „megváltott [!] és megmentett minket ellenségeink kezéből és ilyen nyomorúságból és belső széthúzásból az országban”, sok idegen hadinéppel nagy költségén, békénkre és nyugalomra jött, hogy pedig Dánia az efféle felkelésektől, vérontásoktól stb. a jövőben védett legyen, ismét békébe és nyugalomba jusson, és létesüljön állandó kormányzat és keresztényi rend, és maradjon is érvényben, ezért az oklevéladók – az egész ország,¹¹³ azaz, mintha a meghozott törvények közös alkotások lennének – országgyűlés tartását határozták el, az elfogadott cikkelyeket pedig minden tekintetben megtörhetetlenül, örökké („tiil ewigh Tiidt”) tartóknak szánják.

Először is kezet nyújtanak egymásnak, mégpedig két oldal: a király, az országtanács, a nemesség egyfelől, a városok, a polgárok, a parasztok, a község („menige Almue”) másfelől. Letesznek mindennemű gyűlölséget, amellyel egymás iránt viselthettek, megbékélnek és szívük mélyén barátságosan egyesülnek, együtt oltalmazzák a királyságot és egymás javát akarják, szükség esetén hazájukat és királyságukat („wortt Fæderneland och Koningerige”) életükkel és javaikkal minden külső és belső ellenség ellen (a császárt és II. Krisztiánt nevesítve

is).¹¹⁴ Akármilyen állapotú ezután valami mozgalomhoz csatlakozik, a haza ellenségének számít, és ennek megfelelően büntetik. Mindenki engedelmes, szőfogadó és hű alattvalója lesz a királynak, nem hagyja magát elszakítani tőle.

Mivel mindannyian jól tudják, folytatták az oklevéladók, hogy minden jogtalanság, vérontás stb. különösen abból keletkezett, hogy széthúzás volt a püspökök, a hívek, illetve a nemesség között, a püspökök a megfelelő időben nem választottak királyt, hanem ezt Frigyes halála után megakadályozták, a hatalmuk miatt nem létesült királyi kormányzat stb., ezért elhatározták, hogy e püspökök mindörökké letétnek és soha ismét püspöki kormányzatukhoz, egyházmegyéjükhez és annak javaihoz nem jutnak, és senki hozzájuk hasonló sem, és az ország kormányzásába sem vétetnek be. Küldetnek viszont „más keresztény püspökök és szuperintendensek”, hogy a köznépet („thett menige Folck”) taníthassák és a szent evangéliumot meg Isten igéjét prédikálják, meg a szent keresztény hitet. Akárki akármiképp szembehelyezkednék ezzel, életével és javaival bűnhődik. Mivel pedig a királyság püspökei mindmáig ellenálltak Isten igéjének és az evangéliumnak, és megakadályozták, hogy az tisztán hirdettessék a községnek – folytatták az oklevéladók –, továbbá nem a helyes püspöki életet élték, Isten igéjének a községnek tanítását, hanem a világi állapottal és pompával foglalkoztak, valamint, hogy oka voltak ennek az elmúlt felkelésnek, a korona és a király gazdagítására, és, hogy támadás esetén ne kelljen a községet adóztatni, a püspöki javakat mindörökké a korona alá helyezték, a király tartására és az ország közjávára („tiil menige Riigens Beste”).¹¹⁵ A patrónusi jog a királyé a korábban a korona, a király vagy a püspökök által adományozott egyházi méltóságok és tisztségek esetében, a nemeseké, ha pecsétes oklevéllel tudják bizonyítani, hogy az addig az övék volt.¹¹⁶ Minden más, itt nem érintett kolostor, praelatura, egyházi hűbér megmarad, amíg a király és a tanács „több bölcs és

¹¹³ „Wii Christiann, udwoldt Koningh tiill Danmarck, forskreffne Danmarckis Riiges Raadt, Addell, Kiöbsteder, Bönder och menige Almue och Indbyggere her udi Riiget, aff alle Lande, Öer och Leen offuer alth Riiget, som ere wiid Naffnn: aff Nörre Jutlandt, Skaane, Sielandt, Fyen, Langelandt, Laalandt, Falster, Möen, Hallandt, Blegindt, och alle andre Lande, store och smaa, som under Danmarckis Krone liggendis ere” Kolderup-Rosenvinge 1824: 161.

¹¹⁴ A megbékéléshez: az oklevél végén kijelentik, az olyan dániai születésűt, aki a gróffal vagy a herceggel együtt távozott az országból, vagy a harcok alatt vagy után, az ország nyilvánvaló ellenségének tekintik, és csak a király beleegyezésével térhet vissza.

¹¹⁵ A Svédországban 1527-ben történetet idéző döntés a föld kb. 40%-át érintette, ennyi volt ugyanis az egyház kezén – ennek legnagyobb része a koronához került. Az egyházi javak zöme püspököknek számított, ezek, amint az államesynynél említettem, azonnal a koronához kerültek, a király pedig változó feltételekkel adta hűbérbe nemeseknek. Ezzel ellentétben a székeskáptalanokhoz kötődő káptalani javak, részben a székeskáptalanok iskolafenntartó volta miatt, még sokáig megmaradtak. A legkevesebb változás a plébániatemplomhoz és a lelkeszi birtokhoz kötődő javakkal történt, ezeket továbbra is a templom és a lelkesz ellátására voltak. (Michael Nobel Hviid 2017)

¹¹⁶ A nemesek bizonyos esetekben, ahogy ez Svédországban is történt 1527 után, visszaigényelheték a felmenőik által az egyháznak juttatott földeket.

tanult emberrel együtt” másként nem rendelkezik. A szerzetesek elhagyhatják a kolostorokat, ha maradnak, „jó, tisztességes és keresztény kolostori életet” élve szót kell fogadniuk előljáróiknak. A kolostori javakból¹¹⁷ ezután csak a király és az országtanács egyetértésével lehet valamit elidegeníteni. Mivel a parasztek és a község („Böndere oc menige Almue”) igen nehezményezték az egyházat illető terményszolgáltatásokat, az oklevél szabályozta ezt is, a parasztek ezután tisztességesen fizessék a tizedet a gabonából (bizonyos helyeken, például Blekingében helyette vajból vagy másból, ahogy régi szokás szerint teszik), továbbá, szintén régi szokás szerint, marhából („oc skulle the giffue for Qwegtindt effther gamble Seduane”) – de mással ezután ne terheltesse. Most, hogy a püspököket letették, bölcs és tanult embereket küldenek felügyelni, hogy a plébánosok („Sognnepresther”) Isten igéjét és az evangéliumot hirdessék a köznépek. Iskolák fenntartására, ahol fiatalok latinul és más nyelveken tanulhatnak, hogy az országnak tanult emberei legyenek, „és e tanult emberek eltartására akartuk, hogy az említett tizedeket az országban mindenütt osszák három részre” – harmadot kap a plébános, harmadot a templom, „a harmadik részt a király fogja felszedetni és küldeni az említett tanult emberek eltartására”. Az egyházi részt az ispotályokról való gondoskodás zárta, ahol például több a beteg, mint amennyit az ispotály befogadni képes, ott szabad alamizsnáért koldulni. Akinek nincs valami „istencsapása vagy betegsége”, és koldul, életével lakol, ezért minden városba küldenek egy embert az ilyenek munkaképességének ellenőrzésére.

A világi jellegű rendelkezések élén az említett három főmértőságra vonatkozó található: mivel a főkormányzat a leginkább a királyon nyugszik, aki nem tud mindent egyedül elvégezni, ezért mindig lesz „en Riigens Hoffmester, en Cancellor, oc en Marschalch”, született dánok, hogy a királyt és az

országtanács¹¹⁸ más tagjait – azaz ők is tagok – a királyi kormányzat fenntartásában segítsék. Ha akármely alattvaló úgy érzi, hogy a király jogtalanságot tesz vele, szabadságában áll ezt e hárommal tudatni, és (általuk) felszólítani a királyt, hogy álljon el attól. Ha a király ezt nem fogadja el, az ügyet az országtanács előtt kell tárgyalni, néhány nemesnek is a jelenlétében.

Mivel az ítékezésben továbbra is sok a visszaélés, minden tisztségviselőnek esküt kell tennie, hogy elfogulatlanul, Valdemár király törvényét, az ország javát, a jó és törvényes rendelkezéseket és szokásokat szem előtt tartva ítélt, szegényt és gazdagot, nemeset és nemtelent, belföldit és külföldit.¹¹⁹ Mivel az oklevél kiadói értik, hogy ez a mostani nagy felfordulás, vérontás nem másból jött, hanem, hogy a püspökök Frigyes halála után nem akartak királyt választani, ezért most, a király életében kiválasztják legidősebb fiát, Frigyes herceget Dánia királyának apja halála utánra, aki mostantól „Prindtz aff Danmarck”, apja halálától a koronázásáig pedig „választott király”.¹²⁰ A *håndfastning* kifejezés használata nélkül hozzátették: aki király lesz, esküt kell tennie a törvények, szabadságok, kiváltságok stb. megtartására és pecsétetes oklevelet kiállítania erről. Az oklevél emlékeztet a király és a nemesség közötti ellentét megszüntetésére érdekében a nemeseket illetik mindazok a jogok a parasztjaikat és szolgálóikat illetően, amelyekkel eddig a király rendelkezett. Ez a királyt illető pénzbeli büntetések beszédésének, valamint a *hals- og håndsremek*¹²¹ az átengedését jelentette. Az oklevél megszüntetett egy, a nemesség, a polgárok és a parasztek közötti ellentétet is. A paraszt szabadon eladhatja saját áruját, legyen az gabona, vaj, méz, marha, ló, hal stb. mindenkinek az országban, ezért senki nem zaklathatja, nem is adóztathatja. Aki saját parasztjától vesz is, csak úgy teheti, mintha idegentől venné. Kereskedni „mett Alne, Mode, eller mett

¹¹⁷ A kolostori világ bomlása már egy ideje tartott, városokban elsősorban a koldulórendeké, vidéken pedig gyakrabban vették nemesek bérbé éves díj ellenében kolostori birtokok művelését. 1536-ot követően egy nemzedéknyi idő alatt eltűntek a szerzetesek, a kolostori javak végül a koronáé lettek. (Michael Nobel Hviid 2017)

¹¹⁸ Az immár egyháziak nélküli testület hatalmával ez az oklevél nem foglalkozott, ellentétben az említett, szintén ekkor elfogadott *håndfastning*gel, amely szerint például a király a tanács egyetértése nélkül nem üzenhet hadat – e választási hitlevelet azonban e gyűlés nem ismerhette meg (és a külvilág sem), ugyanis a készítői titokban tartották.

¹¹⁹ „att jeg wiill ... dōme retferdeligen effter Konningh Wolde-mars Lough oc Riigens gode, gamble oc lougelige Statutter oc Seduane, oc hielpa hwer tiil Rette, saa well thend fattige, som

thend riige, thend eddele, som thend uedde, saa well thend u-lendiske, som thend indlendiske” Valdemár király törvénye feltehetően az említett *Jyske Lov* 1241-ből, az eskü teljes szövege: Kolderup-Rosenvinge 1824: 167.

¹²⁰ Ha Frigyes előbb hal meg, Krisztiánnak pedig lesz más fia, akkor az országtanács azt választja ki, fiak hiányában az országtanács a király tudomásával és akaratával kiválaszt és megnevez valakit jövőendő királynak, ő is „Prindtz aff Danmarck” lesz a király életében.

¹²¹ Kb. a torokra és a kézre (azaz a kivégzésre és a csonkításra) irányuló jog, vagyis a törvényszegők fizikai büntetéséé. (Átengedésének az értelmezése vitatott, emberölés esetében például nem egyszerűen jog, hanem köteleesség is volt, miközben a bírói hatalom a különböző szintű *tingek*nél maradt.)

Wegth” – értelmezésem szerint olyan árukkal, amelyeket hosszúságra, (úr)mértékre vagy tömegre mérnek – viszont csak városban szabad, ami ilyenre vidéken szükség van, a király és a korona városai-ban vegyék meg a polároktól. Polgár és paraszt szabad¹²² földet nem vehet, zálogba sem. Kisebb, kereskedelmi tárgyú rendelkezések után Dánia indoklás nélkül kitiltotta a romákat: az összes „Thatere” három hónapon belül köteles elhagyni az országot.¹²³

1536. október 30-ával elkezdődött tehát a nemesi¹²⁴ uralom (*adelsvælde*) kora Dániában. Krisztián a következő születésnapján még nagyobb mulatságot tartott Koppenhágában: megkoronáztatta magát. A 124 éven át tartó nemesi uralom háborús összeomlásba torkollt, egyeduralom követte – ám 1536 maga ma a modern dán állam születésének is tekintett.¹²⁵

Források

- Allen, Carl Ferdinand 1854: *Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie*. Første Bind, Kjøbenhavn.
- Becker, Tyge Alexander 1860: *Tegnelser over alle Lande fra 1538* In: Danske Magasin ... Tredje Række, Sjette Bind, udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædernelandets Historie og Sprog. Kjøbenhavn, 28–81.
- FMU: [Diplomatarium Fennicum \(narc.fi\)](https://www.fmu.fi)
- Huitfeldt, Arild 1652: *Den anden Tomus eller Part aff Danmarckis Rigis Krønike angaaende dend høglofflige Oldenborgiske Stamme*. Prentet i Kjøbenhaffn aff Georg Lamprecht.
- Kall, Abraham 1806: *Oplysninger til Mellemrigetis Historie efter K. Friderichs's Død, og de da forefaldende første Herredags Handlinger*. In: Ny danske Magasin (2.)193–223.
- Kjelde frå Grunntrekk (uib.no): 1450, Unionstraktat mellom Norge og Danmark (<https://www.hist.uib.no/grunnfag/kjelder/>)
- Kolderup-Rosenvinge, Janus Lauritz Andreas 1824: *Danske Recesser og Ordinanser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme...*, Kjøbenhavn.
- Krag, Niels 1737: *Annalium libri VI, quibus res Danicae ab excessu regis Friderici I. ac einde a*

gloriosissimo rege Christiano III. gestae ad annum usque MDL enarrantur. [...] Hafniae, apud viduam Hieronymi Christiani Pauli.

- Laursen, Laurs 1907: *Danmarks–Norges tratkater 1523–1750...* Første Bind 1523–1560. Kjøbenhavn.
- Luther Márton 1525: *A gyilkos és rabló parasztkönyv ellen*. 1525. In: Luther Márton Művei. 4. kötet. sajtó alá rendezte Masznyik Endre, Pozsony 1908, 247–257. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/435> Letöltés: 2023. december 1.)
- Mollerup, Wiiliam 1886: *Nogle Breve til Uplysning om Grevefejdens Historie*. In: Danske Magazin, Fjerde Række, Sjette Bind, udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædernelandets Historie og Sprog. Kjøbenhavn, 168–192.
- Paludan-Müller, Caspar Peter 1853: *Aktstykker til Nordens historie i grevefejdens tid*, Anden samling, Odense.
- Ribebrevet: [Ribebrevet, 5. marts 1460 \(danmarkshistorien.dk\)](https://markshistorien.dk) Letöltés: 2123. december 1.)
- Rørdam, Holger 1873: *Historiske Kildeskrifter og bearbejdelser af Dansk historie især fra det 16. aarhundrede udgivne...* Første bind, Kjøbenhavn.
- Wegener, Caspar Frederik 1856–1858: *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andra lignende acter*. Af Geheimarchivets beretninger. Kjøbenhavn.

Felhasznált irodalom

- Albrechtsen, Esben 1997: *Danmark-Norge 1380–1814. Fællesskabet bliver til*. Bind 1, 1380–1536. Kjøbenhavn–Oslo.
- Bisgaard, Lars 2019: *Cristian 2. En biografi*. Gads Förlag.
- Bisgaard, Lars 2023: *Johan Friis* i Den Store Danske på lex.dk.
- Di Venosa, Elena 2016: *Lübeck's Burgomaster Jürgen Wullenwever and Denmark* In: Bridges to Scandinavia. Edited by Andrea Meregalli and Camilla Storskog. Milano, 27–37.
- Friis: Friis, Astrid: *Tyge Krabbe* i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk.

¹²² A svéd *frälsejord* analógiájára úgy értelmezem, hogy adóval nem terhelt, azaz későbbi szóhasználatnál nemesi föld.

¹²³ A romák 16. századi észak-európai történetéhez magyarul: Nagy 2022: 48–54.

¹²⁴ Az 1536 utáni Dániában a népszerűség fél ezreléke volt nemes (Rian 1997: 34.).

¹²⁵ Például: Ylikangas 2016: 108.

- Glete, Jan 2010: *The Swedish Naval Administration 1521–1721. Resource Flows and Organisational Capabilities*. Leiden–Boston.
- Gustaffson, Harald 2000: *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och indentiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Stockholm.
- Hassø, Arthur Gerhard 1941: *Bispernes Fængsling og Herredagen i København 1536* In: Kirkehistoriske Samlinger 6. række, 3. bind, 448–573.
- Heise, Arnold 1872: *Herredagen i Kjøbenhavn 1533* In: Historisk Tidsskrift, Bind 4. række 3, 222–517.
- Heise, Arnold 1892: *Knud Pedersen Gyldenstjerne* In: Dansk Biografisk Lexikon tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537–1814. Udgivet af C. F. Bricka VI. bind, Gerson – H. Hansen. Kjøbenhavn, 386–389.
- Hviid, Michael Nobel 2017: MYTE: *Beslaglagde den danske kongemagt alt den katolske kirkes gods ved reformationen i 1536?* (MYTE: Beslaglagde den danske kongemagt alt den katolske kirkes gods ved reformationen i 1536? (danmarkshistorien.dk) Letöltés: 2023. december 1.)
- Jensen, Kurt Villads 2008: *Borgerkrig* In: Kurt Villads Jensen, Knud J. V. Jespersen, Gunner Lind: Danmarks krighistorie 1. 700–1814, Gads Forlag, 140–147.
- Jespersen, Leon 2016: *The consolidation of the Nordic states: the Europeanisation of Scandinavia*, In: Kouri, E. I. – Olesen, Jens, E. (szerk.): The Cambridge History of Scandinavia. Volume II. 1527–1870. Cambridge, 370–391.
- Képes György 2019: *A Dán Királyság alkotmánytörténete a kezdetektől 1848-ig*. Budapest.
- Larsson, Lars–Olof 2005: *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Stockholm.
- Nagy Gábor 2012: *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc.
- Nagy Gábor 2022: *Egy mennyország – és az addig vezető út* (Romák, Svédország, történelem, demokrácia) 2022:3–4, 39–68.
- Paludan-Müller 1853b: *Grevens Fejde, skildret efter trykte og utrykte Kilder*. Band I. Kjøbenhavn.
- Paludan-Müller 1854: *Grevens Fejde, skildret efter trykte og utrykte Kilder*. Band II. Kjøbenhavn.
- Rasmussen, Carsten Porskrog 2023: *Mogens Gøye* i Den Store Danske på lex.dk. Hentet 31. august 2023 fra (https://denstore-danske.lex.dk/Mogens_G%C3%B8ye) Letöltés: 2023. december 1.)
- Rian, Øystein 1997: *Danmark–Norge 1380–1814. Bind II, Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*.
- Schück, Herman 2008: *The Political System*, In: Kouri, E. I. – Olesen, Jens, E. (szerk.): The Cambridge History of Scandinavia. Volume II. 1527–1870. Cambridge, 679–709.
- Seip, Karen Arup 2022: *Mogens Gyldenstjerne* i Norsk biografisk leksikon på snl.no.
- Venge, Mikael: *Johan Weze* i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 30. juli 2023 fra (https://biografiskleksikon.lex.dk/Johan_Weze) Letöltés: 2023. december 1.)
- Ylikangas, Heikki 2016: *The crown and the aristocracy in co-operation in Denmark and Sweden (the 'aristocratic regime')*, In: Kouri, E. I. – Olesen, Jens, E. (szerk.): The Cambridge History of Scandinavia. Volume II. 1527–1870. Cambridge, 101–132.

NŐI BARÁTSÁG ÉS SZOLIDARITÁS A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Viskolcz Noémi

A Thököly Éváról (1659–1716) írt értekezésében a hercegasszony magyar és német nyelvű végrendeletei fontos forrásaimat képezték. Már akkor feltűnt, hogy többször használta a német *Freundin* („barátnő”) kifejezést, ami szokatlannak tűnt a korabeli női végrendeleteket tekintve. Jelen tanulmányomban annak járok utána, hogy a korai újkori Magyar Királyságban a nők közötti barátság adathatóság-e bármilyen formában a fennmaradt írásos dokumentumokban, illetve, hogy Thököly Éva milyen okból és milyen kontextusban gondolt barátnőire a testamentumában.

1. kép: Ludovike Simanowiz: Önarckép Regine Vosslerrel¹

Radnóti Sándor a barátságról szóló szép esszéjében az antikvitásról fogva végigtekintette a barátság fogalmának változását a premodern korokon át a 18. századig, amit a barátság nagy századának nevezett.² Úgy is fogalmazott, hogy ez a század a nyilvános barátságoké volt, az olyanoké, amelyek híres művészek, tudósok, írók között keletkeztek és levelekben, naplókban, irodalmi művekben, festményeken is megnyilvánultak. Ám Radnóti is elsősorban

férfibarátságokról írt, mint ahogy a festők is elsősorban férfiakat örökítettek meg barátokként. A 18. század előttről – amikor a *barátságkép* műfaji fogalom válik – ilyen jellegű portrék elvétve, de találhatók férfiakra.³ A leghíresebb közülük Raffaello Santi *Önarckép egy baráttal* című festménye.⁴ Barátnőkről (nem allegorikus értelemben) csak a 18. század végéről ismert festmény: Ludovike Simanowiz 1795 körül festette meg magát Regine Voßlerrel ahogy egymás mellett ülnek: az idősebb Ludovike bizalmasan fordult Regine felé, kezét a combjára helyezi, miközben hallgatja gesztikuláló barátnőjét.

A festményhez leginkább Shaftesbury angol filozófus barátságról szóló meghatározása illik: „arról a különös viszonyról van szó, amelyet két különböző lélek egyetértése és összhangja, a kölcsönös megbecsülés és a kölcsönösen viszonzott gyengédség és szeretet alakít ki, s amelyet félreérthetetlenül barátságnak nevezünk”.⁵

A vizuális források helyett érdekesebb az írottakban keresgetni, mint ahogy tette Amanda E. Herbert 2014-ben *Női szövetségek: Nemek, identitás és barátság a kora újkori Nagy-Britanniában* címmel megjelent monográfiájában. A könyvét egy Mary Evelyn-idézettel (1635–1709) indítja, aki Royal Society alapítójának, az angol John Evelyn művelt felesége volt. Mary egy levelében felsorolta a vele azonos társadalmi státuszú nők feladatait a 17. század végén: „a gyermekek neveléséről való gondoskodás, a férj parancsainak betartása, a betegek és a szegények segítése és *a barátaink szolgálatát*”.⁶ Herbertet az motiválta a kutatásaiban, hogy az utóbbi említett, azaz a barátok szolgálatát, a történettudomány eddig figyelmen kívül hagyta. Herbert szerint a kora újkori élet megértéséhez a férfiak és a nők közötti kapcsolatok mellett fontosak a nők közti kötelek, amelyek erőteljes hálózatokká alakulva befolyásolták a szélesebb társadalom működését. Herbert a „szövetség” szót a „barátság” egyfajta szinonimájaként használja, amivel lehetővé teszi a nők

¹ Bab et alia 2020: 2. A 48cm x 57 cm nagyságú festmény ma magántulajdonban van. A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Selbstportrait_mit_Regine_Vossler.jpg (letöltés: 2023.08.25.).

² Radnóti 2013: 1371.

³ Lankheit 1952; Köszönöm Buzási Enikő művészettörténész tanácsait.

⁴ Raffaello Santi: *Önarckép egy baráttal*. 1519–1520, olaj, vászon, 99×83 cm, Musée du Louvre, Párizs.

⁵ Radnóti 2013: 1371.

⁶ „the care of children’s education, observing a husband’s commands, assisting the sick, relieving the poor, and being serviceable to our friends”. Herbert 2014: 1.

közötti hatalmi viszonyok elemzését és hangsúlyozza e kapcsolatok gyakorlati hasznosságát anélkül, hogy tagadná a női barátságok érzelmi tartalmát.⁷ Azaz a női barátság olyan komoly dolog szerinte, amely megérdemli a tudományos megközelítést. A könyv hat fejezete mindegyike a női szövetségkötés más-más jellemzőjét tárgyalja különböző források alapján, amelyekhez írásos (például receptkönyvek, számadáskönyvek, naplók és levelek), anyagi kultúrabeli tárgyak, nyomtatott írásos és képi források is értendők. A második fejezetben például az ajándékok készítésének, felajánlásának és fogadásának társadalmi státuszát vizsgálja s azt bizonyítja, hogy az elitbe tartozó nők az ajándékozás gesztusát használták arra, hogy megerősítsék egy másik magas rangú nővel közös státuszukat, érdeklődésüket, izlésüket.⁸

Egy másik kutatás már közelebb visz bennünket a közép-európai régióhoz: Beatrix Bastl a 2000-es évek elején kora újkori osztrák arisztokrata asszonyok kommunikációs szokásairól gyűjtött adatokat magánlevelezéseiken keresztül. Megfigyelte, hogy minden közelebbi és távolabbi nőrokont egységesen a *Frau Schwester* („nénemasszony”) megszólítással illettek, és az olyan kifejezések az üdvözlésben, mint *sógornóm*, *unokatestvérem* vagy *barátnóm*, nem voltak használatosak. A levelezésbeli *barátnóm* megszólítás a 18. századtól terjed el a polgári szalonvilágban, s igazából olyan modern kifejezésnek tekinthető, amelynek a használata a polgárság körében gyorsan inflálódott.⁹

A témához a magyar nyelvű források két nagy csoportjára támaszkodtam, egyrészt a női levelekre, másrészt a női végrendeletekre. Előbbihez még mindig jól szolgál Deák Farkas kiadványa, amelyben 499 olyan levelet adott közre, amelyeknek nők a szerzői. Azonban az első áttekintésre leszűrhető, hogy többnyire férfirokonoknak küldött levelekről van szó. A kevés női küldő-női címzett esetében megállapítható, hogy szinte csak rokonságban álló nők, anyák, lányok, menyek, nővérek és sógornők leveleztek egymással.¹⁰ A köszöntések így kezdődnek: „szerelmes asszony néném”, „szerelmes öcsém asszony”, „szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint ángyom asszonyomnak”, „kedves asszonyom anyám”. A *barátnő* kifejezés természetesen nem

fordul elő. Az előbb említettekhez hasonló érzelmi és hatalmi viszonyokat kifejező megszólításokat regisztrált Erdélyi Gabriella is Várday Kata és lányai az 1620-as évekbeli levelezésében („édes szívem, Asszonyom Anyám”, „szerelmes lelkem, Asszonyom, Anyám”, „édes leányom”).¹¹ Deáknál egyetlen olyan levél fordul elő, amely valamiféle barátnői és nem rokoni viszonyra emlékeztet, s egy ajándékozási gesztust, egy spanyol varrás küldését, örökíti meg Báthory Erzsébet és „Borbára asszony” között.¹² Nagyon ritka tehát, amikor idegen nő ír nem rokon asszonynak.

A források másik csoportja több mint 50 kiadott és kiadatlan nemesasszonyi végrendelet volt, amelyek közül egyben sem találtam olyan hagyatkozást, amelyben nem a családba-nemzetségbe tartozó kvázi idegennek (barátnőnek) rendeltek volna bármiféle örökséget, tárgyat, pénzt.¹³

A társas érintkezések és a kommunikáció színtere elsősorban a család volt a korai újkorban. Ahogy Thököly Éva férje, Esterházy Pál is megfogalmazta végrendeleteiben: az ember feladata a család jóléte és hírneve gyarapítása, a családtagok és atyafiak kölcsönös támogatása juttatja egyre feljebb az egész nemzetséget.¹⁴ A család érdeke felülírt minden más viszonyt. Az idegenekhez, azaz nem rokonokhoz fűződő szoros kötelék, barátságok ápolása még az előkelő férfiak körében is szokatlan volt. Ezért kelthetett meghökkenést Thököly Éva édesapja, Thököly István mély barátságnak nevezhető kapcsolata familiárisához, Keczer Ambrushoz, amelyre mások mellett Bethlen Miklós is felfigyelt:

„[Thökölynek volt] Keczer Ambrus nevű, köszvény miatt kezetlen, lábatlan, ágyban fekvő és székben hordozott főember szolgálja, kihez hasonlót sem láttam, sem hallottam, sem olvastam soha, hogy a más ember dolgában, *kihez sem atyafisága, sógorsága, sem semmi világi, testi relatiója nem volt, sem magának, sem atyafiatának semmi haszna, interesse nem volt* ... mert az erre az emberre magára, gyermekeire (mert

⁷ Herbert 2014: 1–2.

⁸ A fejezet címe: *Noble Presents: Gender, Gift – Exchange, and the Reappropriation of Luxury*. Herbert 2014: 52–77.

⁹ Bastl 2009: 311–315.

¹⁰ Deák 1879.

¹¹ Erdélyi 2020.

¹² Báthory Erzsébet ismeretlennek, 1553. Deák 1879: 25.

¹³ A kora újkori nemes asszonyok végrendeleteiről külön adatbázist készítettem, ezek terjedelmi okokból itt nem közölhetők, s csupán néhány releváns szakirodalomra hívom fel a figyelmet: Horn 2007.; Kelényi 2015.; további irodalommal Viskolcz 2023: 37–40.

¹⁴ Thököly István végrendelete, Árva, 1670. november 19. Erdélyi testamentumok 2011: 79.; Viskolcz 2022b: 131.

özvegy volt ekkor Tököli), a disznópásztorra, bérese bocskoráig úgy viselt gondot, hogy azt nem lehet kimondani.”¹⁵

A szoros barátságot Thököly 1670 végén keltezett végrendelete is kihangsúlyozta, hiszen ebben arra kérte gyermekeit, hogy a vele negyven éve együtt lévő „édes Keczer urat” az ő halála után is becsüljék és szeressék.¹⁶

Az áttekintés után a főszereplő Thököly Éváról essék néhány szó. Vagyonos evangélikus arisztokrata családból származott. Édesapja, Thököly István érintetté vált a Wesselényi-mozgalomban, 1670-ben elfoglalták a várait, elkobozták a teljes vagyonát. A fiú, Thököly Imre elmenekült Erdélybe, a két otthon nevelkedő kiskorú lány, Mária és Éva 1671-ben Esterházy Pál gyámsága alá került a kismartoni udvarba. Esterházy Pál – aki 1681-től a Magyar Királyság nádora volt, 1687-től birodalmi hercegi rangot nyert – 1652–1682 között unokahúgával, Esterházy Orsolyával volt házas. Az ő halála után négy hónappal feleségül vette a nála 24 évvel fiatalabb gyámleányát, Thököly Évát. Kezdetben jól alakult a házasság, szoros és szerelmes kapcsolatukból hét gyermek született. A viszony azonban az 1680-es évek végétől romlásnak indult és egyre nagyobb veszekedések robbantak ki közöttük. 1700-ban Esterházy Pál azzal gyanúsította meg a feleségét Bécsben, hogy meg akarta mérgezni. Thököly Évát letartóztatták, majd bűnösnek találván a tullni domonkos kolostorba zárták. Innen 1701-ben szabadult ki, s hosszas eljárások után 1708-ban I. József teljesen rehabilitálta. A házaspár 1700 után „ágytól és asztaltól” elváltan, azaz külön élt, Thököly Évának csak perekkel sikerült elvett vagyonáért kártérítést kapnia férjétől. Három évvel élte túl Esterházy Pált, 1716-ban hunyt el Bécsben vagyonos, birtokokkal rendelkező nőként, Maria Lanzendorffban temették el.¹⁷

Thököly Évának négy végrendelete és három pótvégrendelete maradt fenn levéltárakban.¹⁸ Az első még a házasságkötése után néhány évvel, 1688-ban keletkezett magyar nyelven, benne teljesen hagyományosan, a korban szokásos minták alapján a közvetlen családtagok mellett (férj, gyermekek, nővérek) a neki szolgáló személyzetet és a

katolikus egyházat részesítette különféle adományokban.¹⁹

A többi végrendelet már a szétválás utánról származik és láthatóvá teszi a különös élethelyzetbe került asszony családon kívülre szorultságát. A hagyatkozási szándék főbb irányai már 1707-ben kialakultak. Alapdokumentumnak az 1708. augusztus 16-án kelt végrendelet tekinthető.²⁰ Az ezutáni újabb testamentumok a bekövetkezett változásokhoz – például elhalálozásokhoz, illetve az élet- és vagyoni helyzet átalakulásához (birtokok eladása és vétele) – igazodtak. A forrás részletes bepillantást nyújt a külön és önállóan élő tevékeny arisztokrata asszony életébe, megmaradt családi és baráti kapcsolati hálójába, a kegyes adományokban megnyilvánuló mély vallásosságába.²¹ A 39 pontot tartalmazó végrendelet három nagy egységre osztható: Thököly Évának közvetlen a halála utáni és a temetkezésre vonatkozó rendelkezéseire, a világi jellegű (családi, rokoni és egyéb) meghagyásokra és az egyház számára tett adományokra. Ebből most csak azokat a részleteket ragadom ki, amelyek nem a női családtagokat és nem a női rokonságot érintették.

Kik ezek a hölgyek, akikre Thököly Éva pénz és ékszereket hagyott, s őket barátnőinek vagy jó barátnőinek nevezte? Nem tudjuk. Nemes asszonyok, apácák, olyanok, akikről nincsenek források és feljegyzések, de van egy fontos közös jellemzőjük: minden alacsonyabb társadalmi státuszúak a hercegasszonynál. Az köti őket Thököly Évához, hogy hányattatott sorsában együtt éreztek vele, segítettek neki és kitarítottak mellette. Josepha Kneidiger apáca lelki támaszt nyújthatott a tullni domonkos kolostorban elszenvedett testi és lelki fájdalmak, bezártság és reménytelenség során, s erre Thököly Éva a későbbiekben is hálával gondolt. Valószínűleg hasonló szerepet töltött be a szintén tullni Kriechbaum bárónő, Francisca von Thürheim is. Sándor Gáspárné Thököly Erzsébet – aki Éva unokatestvére volt – esetében nem a rokonságra, hanem a barátságra került a hangsúly a végrendelet szövegében. A bárónő férjével, Sándor Gáspárral együtt, aki 1706-tól az Esterházy-birtokok prefektusaként működött, azzal támogatta Thököly Évát, hogy közvetített a férje és közötté, és lehetőség szerint csillapították a konfliktusokat.²²

¹⁵ Bethlen Miklós élete leírása 1980: 612–613.

¹⁶ Thököly István végrendelete, Árva, 1670. november 19. Erdélyi testamentumok 2011: 79.; Viskolcz 2022b: 53.

¹⁷ Thököly Éváról: Kopp 2020.; Viskolcz 2022a és Viskolcz 2022b.

¹⁸ Viskolcz 2022b: 290–303.

¹⁹ Thököly Éva magyar nyelvű végrendelete, Kismarton, 1688. április 4. MNL OL P 108 Rep. 41. Fasc. F. Nr. 324/2.

²⁰ Thököly Éva német nyelvű végrendelete, Bécs, 1708. augusztus 16. (kihirdetve: 1716. augusztus 22.) HHStA Erdődy levéltár, 1716, Lad. 3. Fas. 4. No. 6.

²¹ Thököly Éváról, mint az egyház patrónájáról: Viskolcz 2023.

²² Viskolcz 2022b: 268.

1. táblázat: Thököly Éva végrendeletének „idegen” nőkedvezményezettjei

Végrendelet, 1708 (1716)	Kedvezményezett
25. Denen Closter frau zu Eysenstatt vermache ich, alß der Jezigen frau Dechantin, Clara Andreasin, Francisca Bezeredin, Renata Listain, Rosina Zizin, alß <i>meinen guetten freündinen</i> einer jeden funffzig gulden, id est 200 fl	Andrássy Klára, Bezerédy Franciska, Liszthy Renáta, Zichy Rozina kismartoni apácáknak, jó barátnőinek fejé- ként 50 aranyat
26. Legire ich der frau Baron Sandor Gasparin, alß <i>meiner befreundtin</i> , zwey Haar Nadl, derer Jede mit fünff Rauthen diamandt Versezet ist, wie auch dero Sohn Ladislao, in ansehung der dienst, so mir sein Vater Erwiesen, tau- sendt gulden, id est 1000 fl.	Barátnőjének, Sándor Gáspárné bárónőnek, két gyémán- tokkal rakott hajtűt, fiának, Lászlónak – az édesapja neki tett szolgálataiért – 1000 forintot
30. Der frau von Rautten, Eine gebohrne Baronin von Kriechbaum zu Tullen, alß <i>meiner guetten Freündin</i> legiere ich Vier Hundert gulden, in geldt, sambt zwey armb bändl mit goldt Eingefasten gesundt Steinl, und diamand- tenen unter Märschl, wie auch zwey gleiche Ring mit Ei- nen Schmaragd und Sechs diamandten, id est 400 fl.	Jó barátnőjének, a tullni von Rauten született Kriechbaum bárónőnek a 400 arany mellett két drágaköves karkötőt és gyűrűt
31. Der geistliche Jungfau Josepha Kneidingerin zu Tul- len Vermache ich funffzig gulden, in geld, id est 50 fl.	A tullni Josepha Kneidinger apácának – 50 forintot
32. Der freyle Catharina von Praun, vermache ich Wegen ihren langwührigen diensten in geldt Tausendt gulden, id est 1000 fl.	Catharina von Praun kisasszonynak szolgálataiért – 1000 forintot
33. Vermache ich der Frau von Prankckh alß der Ehefrau iez des Heren Johann Wukowiz, die <i>wegen meiner so viel unschuldig geliten</i> , und vm daß Ihrige ist Kommen, in geld Tausend gulden, id est 1000 fl.	Prancknének, aki most Vukovics János felesége, amiért miatta olyan sokat szenvedett ártatlanul – 1000 forintot
35. Der Hilaria Hueberin, Welche ich alß Ein <i>zucht Mäd</i> angenohmen, und Weilen Sie Einen weillen in daß Closter also hab ich mich durch ein geliebdt, sie in das Closter zu promoviren verbundten, und zwar Schrifflich, vermache ihr also zu dieser Intention in geldt Tauschend gulden, id est 1000 fl.	Hilaria Hueber nevelt lányának, akire nézve fogadalmat tett, hogy kolostorba adja – 1000 forintot
36. Vermache ich der Freyle Francisca von Thürhaimb, <i>alß meiner guetten Freündin</i> , zu einer gedächtnus, Ein mit sieben Rauthen diamanten Verseztes Halß Creüzl, sambt den Einschichtigen Stein so darzue gehört.	Jó barátnőjének, Francisca von Thürheimnek emlékül egy gyémántokkal rakott medálkeresztet

A hercegasszonyt érő megpróbáltatásoknak ré-
szese volt egy házaspár is: Vukovics János már
1688-tól, felesége (első férje után Pranckné) néhány
évvel későbbtől Thököly Éva szolgálatában álltak,
bizalmasai voltak és végig mellette maradtak a fog-
ság, majd az alsó-ausztriai hányattatások során.²³
Vukovics udvarmesterként alkalmazott volt, de ta-
lán nem alaptalan feltételezni, hogy jóval szoro-
sabb, sorstársi-baráti viszony kötötte össze őt és fe-
leségét Thököly Évával, a rájuk hagyott 1000–1000
forint is ezt bizonyítja. Ugyancsak ekkora összeg il-
lette Catharina von Praunt, aki nevéből ítélve egy

nemes kisasszony lehetett, s hosszabb ideig tarto-
zott Thököly Éva társaságába.

A végrendelet érdekes kedvezményezettje egy
Hilaria Hueber nevű lány, akiről kiderül, hogy
Thököly Éva nevelt gyermeke, feltehetőleg egy sze-
gény- vagy árvaházból kivett kislány. Rá vonatko-
zóan fogadalmat tett a hercegasszony, hogy kolos-
torba adja, ekkor ezer forint és ruhák jutnak neki, ha
azonban mégsem lesz apáca, akkor a már neki adott
600 forinton kívül csak 200 forintot és ruhaneműket
kap.

²³ Viskolcz 2022b: 203., 219.

Még egy érdekes kifejezést használ a végrendelet az egyik barátnő, Francisca von Thürheim esetében, mégpedig azt, hogy a gyémántos keresztet neki *emléküil* szánja a hercegné („zu einer gedächtnus”). Hasonló jelenséget figyelt meg Katrin Keller az özvegy császárné, Gonzaga Eleonóra végrendeletében (1651, 1655), aki a magánéletében fontos társnőinek, barátnőinek emlékjándékokkal („Erinnerungsgeschenke”) kedveskedett.²⁴

Hogy a szenvedés és magány traumája milyen erős nyomokat hagyott Thököly Évában, arra végrendeletében még egy helyen utal: a mindenkitől elfeledett szegény lelkeknek 200 forint értékben rendel misemondást („200 fl vor welche Ehr vor mich undt andere arme Seelen so alhier auf dieser welt gar kein hilf undt getechtnuß haben, 100 H[eilige] mesen lesen it[!] est 200 fl”).

S vajon hogyan teltek Thököly Éva napjai, amikor már szabadon mozoghatott és egyébként Bécsben is gyakran tartózkodott? Az arisztokrata hölgyek általában az udvar életéhez és költözéséhez alkalmazkodtak, de nemcsak a császári pár, hanem az özvegy császárné, főhercegek és főhercegnők programjai, ünnepek, színházi és operaelőadások, fogadások és tűzijátékok is befolyásolhatták a mindennapokat. A Susanne Claudine Pils monográfiájából megismert grófnő, Johanna Theresia Harrach, az udvarban tett viziteken kívül látogatóba ment rokonokhoz és ismerősökhöz és vendégeket fogadott. A hírek és pletykák cserélődése kártyasztalok mellett, teázás és kávézás közben zajlott a dámák körében.²⁵ Benyomásom szerint Thököly Éva vidám, társasági és barátságokat könnyen kötő asszony lehetett. Ügyes bécsi beilleszkedésére nem csupán a riemergassei palotavásárlásából lehet következtetni, hanem férje véleményéből is.²⁶ 1706-ban Esterházy Pál azt kérte ugyanis prefektusától, hogy fia, József házasságához vegyék igénybe a hercegasszony segítségét, mert jó viszonyban van a bécsi dámákkal.²⁷ Thököly Éva leveleiből az is jól nyomon követhető, hogy a badeni és karlsbadi fürdőke nemcsak a betegségei, hanem az élvezetes társaság miatt is járt.²⁸ Vagyona felmérésekor 1700-ban és 1716-ban, minden házában és kúriájában já-

tékasztalokat („Spieltisch”), csokoládés, kávé, teáskészleteket írtak össze. A falakat színes keretezett tapéták és francia divatképek díszítették.²⁹

Johanna Theresia Harrach feljegyzései szerint naponta járt templomba, sőt, akár kettő, egyházi ünnepekkor pedig három alkalommal is részt vett miséken, leggyakrabban a Hofkirchében az ágostonosoknál.³⁰ Thököly Éva sem mulaszthatta el a vallásgyakorlatot, s a kúriához és bécsi palotájához közeli ferenceseket minden bizonnyal naponta felkereste lelki vigasztalásért, misehallgatásért.

Végül a női társulatok egy korai és különleges példájára hívom fel a figyelmet. Thököly Éva hagyatékában leírtak egy apró, de annál jelentősebb ékszert: „Ihro Verwititbten Kayl. Maytl. ordens Creüz ist extradirt”.³¹

Ez a medál azt jelentette, hogy a hercegasszony annak a női Csillagkeresztes Rendnek volt a tagja, amelyet 1668-ban alapított Gonzaga Eleonóra Magdolna császárné, III. Ferdinánd özvegye, olyan arisztokrata hölgyeknek, akik kiemelkedtek vallásosságukkal, erényeikkel és jó cselekedeteikkel. Thököly Éva 1686 után kaphatta meg a kitüntetést, amikor az alapító már elhunyt, és Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna, I. Lipót harmadik felesége vette át a rend vezetését. Thököly Éva az 57. sorzámmal szerepel a rendkönyvben.³² A felvétel ünneplés aktus volt, a rendtagok nyilvános eseményeken mindig viselték a keresztet. A hölgyek kötelességei közé tartozott a tisztességes és erkölcsös viselkedés, illendő ruházat hordása, áhitatos könyvek olvasása, az irgalmasság gyakorlása, kórházak látogatása, alamizsnaosztás, a napi imádkozás és miselátogatás, a meghalt rendnővérekért misemondás és részvétel a Szent Kereszt ünnepein tartott rendi gyűlésen a jezsuiták bécsi fogadalmi házában.³³ Thököly Éva tehát egy befolyásos női társaság tagjaként tevékenykedett, elképzelhetőnek tartom, hogy ez a szinte láthatatlan női szolidaritási háló is segítette abban, hogy ne hulljon alá.

²⁴ Keller 2005.

²⁵ Pils 2002: 223–252.

²⁶ Palotavásárlás: Viskolcz 2022b: 284–285.

²⁷ Esterházy Pál Sándor Gáspárnak, Fraknó, 1706. március 8. MNL OL P 125 Nr. 7856. Viskolcz 2022b: 288.

²⁸ Viskolcz 2022b: 89–90.

²⁹ Viskolcz 2022b: 310–312.

³⁰ Pils 2002: 251–252.

³¹ Thököly Éva bécsi házábanak inventáriuma, Bécs, 1716.

szeptember 2. Kopp 2020: 203.

³² Kökényesi 2022: 55–56. Kökényesi Zsoltnak a steyerreggi Csillagkeresztes Levéltárban található rendkönyvből származó adatait és segítségét ezúton is köszönöm.

³³ Manni 1671.; Kökényesi 2022: 60.; Viskolcz 2022b: 288–289.

2. kép: A Csillagkeresztes Rend jelvénye³⁴

A társas élet és az érzelmek kifejeződésének helyszíne a korai újkorban elsősorban a család volt, de női barátságok és szövetségek akkor is kötődtek, ha írásos nyomuk nem is maradt, illetve, ha erre még nem születtek meg a ma is ismert modern kifejezések. A terminológia használata óvatosságot követel, de talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a Thököly Éva után maradt végrendeletekben a barátság és szolidaritás több gesztusát lehet regisztrálni. Ezek fő okai, hogy a megromlott házasság, a megszokott környezetből való kivétel, a fogság és szenvedés olyan szokatlan élethelyzetet eredményezett, amelyet nők könnyebben meg tudtak érteni, együtt-érzésüket kinyilvánítani és támogatást nyújtani. Helyzetének javulásával Thököly Éva nem felejtkezett el azokról, akik segítettek neki vagy egyszerűen csak lelki támaszt nyújtottak a megpróbáltatások idején.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást *Levelek, könyvek, kincsek: Esterházy Pál barokk udvarának emlékei* címmel (azonosító: 132770) az NKFI-OTKA támogatja.

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Esterházy hercegi család levéltára
P 108 Repositorium
P 125 Esterházy Pál iratai
Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA)
Erdődy család levéltára
Bethlen Miklós: *Élete leírása magától* 1980. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. Windisch Éva. Budapest.
Deák Farkas 1879: *Magyar hölgyek levelei*. 499 darab. 1515–1709. Budapest.
Erdélyi testamentumok 2011. *Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1661–1723*. IV. kötet. Kiad. Tüdös S. Kinga. Marosvásárhely.
Manni, Joannes Baptista 1671: *Hoch-Adeliche und Gottselige Versammlung Von Stern-Creutz genandt*. Wien.

Felhasznált irodalom

- Bab, Bettina–Rauter, Yvonne–Prader, Sigrid 2020: *Frauenfreundschaften – Vom emotionalen Austausch bis zum Netzwerk*. Merano. [A meránói Frauenmuseum 2021-ben rendezett időszakos kiállításának brossúrája]
- Bastl, Beatrix 2009: „Ins herz khan man kein sehen”. Weibliche Kommunikations- und Beziehungskulturen innerhalb der adligen „familia” der Frühen Neuzeit. In: Eva Labouvie (Hrsg.): *Schwwestern und Freundinnen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation*. Köln–Weimar–Wien, 305–320.
- Erdélyi Gabriella 2020: Anyaság a korai újkorban. Várdai Kata és lányai kapcsolata. *Korall* (21.) 5–38.
- Godsey, William D. 2018: *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820*. Oxford.
- Herbert, Amanda E. 2014: *Female Alliances: Gender, Identity, and Friendship in Early Modern Britain*. Yale University.
- Horn Ildikó 2007: Nemes asszonyok végrendelezési szokásai az Erdélyi Fejedelemségben. In: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindegy nap választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. CD-ROM. Budapest, 325–345.

³⁴ A Csillagkeresztes Rend jelvénye 20. század (forrás: Iparművészeti Múzeum, ltsz. 52.2367.1).

- Kelényi Borbála 2015: *Késő középkori magyar fő- és köznemesi női végrendeletek (1440–1526)*. (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/kelenyiborbala/diss.pdf> Letöltés: 2023.08.25.)
- Keller, Katrin 2005: Frauen in der höfischen Gesellschaft des 17. Jahrhunderts: Amtsinhabere und Netzwerke am Wiener Hof. *zeitenblicke* (4.) 3. (<https://www.zeitenblicke.de/2005/3/Keller> Letöltés: 2023.08.25.)
- Keller, Katrin 2010: Mit den Mitteln einer Frau – Handlungsspielräume adliger Frauen in Politik und Diplomatie. In: Thiessen Hillard von-Windler, Christian (Hrsg.): *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*. Köln–Weimar–Wien (Externa. Geschichte der Außenbeziehungen in neuen Perspektiven 1.) 219–244.
- Kopp, Margit 2020: *Denunziert – judiziert – rehabilitiert. Biografische Skizze zu Fürstin Eva Esterházy, geb. Gräfin Thököly (1659–1716)*. Eisenstadt (Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterházy Bd. 11.)
- Kökényesi Zsolt 2022: Zwischen Hof und Land. Die ungarische Mitglieder des Strenkreuzordens im Zeitalter des Wandels (1766–1792). In: Vaderna, Gábor (ed.): *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy 1750–1820*. Budapest, 55–85.
- Lankheit, Klaus 1952: *Das Freundschaftsbild der Romantik*. Heidelberg (Heidelberger kunstgeschichtliche Abhandlungen N.F. 1.)
- Pils, Susanne Claudine 2002: *Schreiben über Stadt. Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639–1716*. Wien (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte)
- Radnóti Sándor 2013: A barátság filozófiája. *Holmi* (25.) 1367–1375.
- Viskolcz Noémi 2022a: A griff és a leopárd háborúja: Thököly Éva és Esterházy Pál szétválása és pereit. *Miskolci Jogi Szemle* (16.) 703–714.
- Viskolcz Noémi 2022b: *Az öntörvényű palatinusné: Thököly Éva (1659–1716)*. (Akadémiai doktori értekezés).
- Viskolcz Noémi 2023: Nemes asszonyok mecénatúrása a 17. században a Magyar Királyságban. Batthyány Erzsébet és Thököly Éva, mint az egyház patrónái. *Egyháztörténelmi Szemle* (23.) 36–57.

A VITÉZI REND ÁLTAL NYÚJTOTT ERKÖLCSI ELISMERÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
RÉSZTVEVŐINEK

Kurucz Ádám

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára
3525 Miskolc, Fazekas utca 2.
kurucz.adam87@gmail.com

Magyarország bár vesztes félként fejezte be az első világháborút, a harctereken elesett, illetve kitűnt katonák kultuszát a politikai-, tudományos- és társadalmi élet egyaránt igyekezett ápolni. Elég csak a hősi emlékművek állításának elrendelésére,¹ a különféle emlékalbumok kiadására, a hősök napi² megemlékezésekre és a Vitézi Rend életre hívására gondolni. Ezzel szemben a második világháborút követően kialakuló pártállami diktatúra idején a háború hősei alatt kizárólag a szovjet oldalon harcoló katonákat értették. Magyar veteránokról legfeljebb partizántevékenységük kapcsán ejtettek szót. A M. Kir. Honvédség hazájukért küzdő, frontot megjárt tagjait 1945 után mellőzték, hőstetteikről nem lehetett megemlékezni. Ennek a csorbának a kiküszöbölésére vállalkozott 1959 után a szabad világban, 1992-től a Magyar Köztársaságban a magánszemélyek által feltámasztott Vitézi Rend a vitézavatások által, majd 1998-tól a *Második Világháborús Emlekérem* és a *Tűzkereszt* adományozásával. E kitüntetések alapításának és adományozásának vizsgálata során nem kerülhettem meg a szervezet kettészakadásának vázlatos ismertetését sem. A hosszú bírósági csatározásba torkolló konfliktusban mellőztem az erkölcsi állásfoglalást – amint Rainer Pál egy hasonló téma kapcsán fogalmazott: „talán még nincs is meg egyes esetekben ehhez, a kellő történelmi távlat”³ –, helyette inkább a Vitézi Rend jogállásának száraz tényadatainak és az ok-okozati összefüggések megvilágítására szorítkoztam.

A Vitézi Rendet 1920-ban az első világháborúban kitűnt katonák megjutalmazása céljából alapította Horthy Miklós kormányzó.⁴ Az utolsó nagyszabású vitézavatásra 1938-ban, Székesfehérváron került sor. Ezzel azonban a vitézzé avatások sora nem zárult le. A második világháború éveiben ismét saját jogú vitézeket avattak, igaz szűkebb körű ünnepek keretében. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 1945. február 26-án kelt fasiszta politikai és katonai jellegű szervezetek feloszlatairól szóló 529/1945. M. E. számú rendeletével többek között a Vitézi Széket is feloszlatta,⁵ az egyes címek és rangok megszüntetéséről szóló 1947. évi IV. törvény – minden rang és cím mellett – a vitézi cím használatát is megtiltotta.⁶ Ezzel a Vitézi Rend hivatalos keretei megszűntek Magyarországon, az egykori rendi tagság inkább hátránnyá, mintsem előnnyé vált.

Az országot elhagyó, Nyugat-Európában letelepedő magyar katonatisztek, volt rendtagok demokratikus szavazás útján 1959-ben soraikból megválasztották az újonnan felállítandó Vitézi Szék tagjait, ami által megalapozták a Vitézi Rend feltámasztását az emigrációban.⁷ Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az ekképpen kinevezésre kerülő legfőbb döntéshozó testület tagjai közül egy sem volt, aki korábban Magyarországon is ilyen – vagyis törzskapitányi – tisztséget töltött volna be.⁸ Ennek ellenére a testület magát jogfolytonosnak tartotta és amíg az óhazában szóba sem jöhetett a II.

¹ Lásd: 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a házáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről.

² Az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről szóló 1924. évi XIV. törvénycikk nemzeti ünneppé nyilvánította május hó utolsó vasárnapját, mint a hősök emlék-ünnepét.

³ Rainer 2003: 110.

⁴ 1921. május 22-én lezajlott az első vitézavatás, ami által megszületett a Vitézi Rend, amit a köztestületként működő Országos Vitézi Szék, a vármegyei vitézi székek, valamint a felavatott vitézek közössége alkotott.

⁵ Magyar Közlöny 1945. március 17. 3.

⁶ Az egyes címek és rangok megszüntetéséről szóló 1947. évi IV. törvényt 1947. január 14-én hirdették ki és ma is hatályos.

⁷ Az emigrációs Vitézi Szék 1960. szeptember 10–11-én, József Ágost osztrák főherceg, magyar királyi herceg elnöklete alatt Regensburgban tartotta meg alakulóülését. Bajtársi Levél 10. (1964) 8.

⁸ Az emigrációban még három törzskapitány élt ekkor: Magyarossy Sándor, Oszlányi Kornél és Benkő Béla. Ők eleve tagjai lettek volna a felálló Vitézi Széknek, azonban különböző okokra hivatkozva lemondtak, és nem vállalták tisztségük további viselését. P. Barlay–Bartha–Juhász 1994: 17.

világháborúban kitűnt magyar katonák erkölcsi elismerése, addig a Vitézi Szék ezt tekintette egyik elsődleges feladatának a szabad világban élő magyarok körében. Ennek formáját továbbra is a vitézzé avatás jelentette. Feltételként – akárcsak korábban a hivatalos keretek között – meghatározott hadikitűntetések meglétét szabták meg, illetve a korábbiakhoz képest immár az is elegendő volt, ha az illető igazolni tudta az arra való felterjesztését. Később kiegészült a Rendbe felvehető köre az 1956-os szabadságharcosokkal is. Mindezt az 1965. június 27-én kiadott *Szervezeti Szabályzatban* rögzítették és azt is kimondták, hogy „az első világháborúban szerzett érdemekkel a Vitézi Rend a hontalanságban nem foglalkozik.”⁹

Az emigrációs Vitézi Rend tehát a Vitézi Szék és az ennek tagjait megválasztó vitézek informális közösségeként született meg 1959-ben. Jelentős változás 1962. október 29-én következett be, amikor is a Németországi Szövetségi Köztársaság területén fekvő Koblenzben bejegyezték a Magyar Vitézi Rendtagok Bajtársi Szövetségét (Kameradschaftsbund Ungarischer „Vitez” Ordensmitglieder e.V.), mint egyesületet.¹⁰ Ennek alapszabályában rögzítették: a Vitézi Szék az egyesület egyik szerve. A Magyarországról elmenekült vitézek azonban nem csak Nyugat-Németországban telepedtek le. A magyar diaszpórák minden földrészen megszervezték vitézi közösségüket. Ezek a rendtagok levelezés útján tartottak kapcsolatot a németországi központtal, ahol a teljes közösséget nyilvántartották. Néhány esetben az emigráns vitézek a lakóhelyük szerinti országban is bejegyezték egyesületként helyi szervezetüket. Ezek lettek a Vitézi Rend területi szervei, az úgynevezett törzsszékek, amelyek alárendelték magukat a Vitézi Széknek. A Vitézi Rend tehát semmiképpen sem képezett egy

minden országban azonos, a nemzetközi jog szerint összetartozó szervezetet. Ez azonban a gyakorlatban nem okozott nehézséget, ugyanis a Szervezeti Szabályzatot a világ minden táján elfogadták és magukra nézve kötelezőnek ismerték el a rendtagok.

A Vitézi Rend visszatérése Magyarországra

A lejátszódó demokratikus átalakulás után a Vitézi Rend vezetői lehetőséget láttak arra, hogy a Magyar Köztársaságban is törzsszéket hozzanak létre. 1991-ben – egy Göncz Árpád köztársasági elnökkel folytatott egyeztetés után¹¹ – a Vitézi Szék döntése alapján¹² bejegyzésre került a Vitézi Rend Magyarországi Tagozata (1995-től Vitézi Rend) egyesület¹³ a Fővárosi Bíróságon.¹⁴ Az új tagszervezet alapszabályában ugyancsak kötelezőnek ismerte el magára nézve az 1985-ben kiadott *Rendi Kódexet* és alárendelte magát a Münchenben ülésező Vitézi Széknek. Itt kell megemlíteni ugyanakkor azt a körülményt is – ami később jelentős szerepet kapott –, hogy a Vitézi Rendet Magyarországon újra életre hívó széktagok nem rendelkeztek magyar állampolgársággal, nem Magyarországon éltek, így az egyesület elnöke az első magyarországi országos törzskapitány, Hingyi László¹⁵ lett.

1993-ban a Vitézi Rend vezetésében fontos változás következett be: az addigi főkapitányból nagymester, a főkapitány-helyettesből főkapitány lett, míg az ekképpen megüresedett utóbbi helyre Tabódy István vezérőrnagy esperes kanonokot nevezte ki a Vitézi Szék határozata alapján József Árpád nagymester.¹⁶ 1994-ben az egyesület első tisztújító küldött közgyűlésén Tabódyt választották meg elnöknek, ezáltal a Magyarországi Tagozat bírósági

⁹ A Vitézi Rend Szervezeti Szabályzata a hontalanságban 1965: 17.

¹⁰ A Magyar Vitézi Rendtagok Bajtársi Szövetsége először Koblenzben nyert bírósági bejegyzést 1962. október 29-én VR 947 szám alatt, majd a bejegyzés Münchenben 1974. november 29-én, a V.R. 8483 szám alatt a müncheni Amtsgericht/Registriergericht által hatóságilag újból megtörtént.

¹¹ Göncz Árpád először Münchenben találkozott Radnóczy Antal főkapitány-helyettesrel, akit aztán – Antall József miniszterelnök egyik titkárának kíséretében – 1991. június 3-án a parlamenti irodájában is fogadott. Ezek után került sor 1991. augusztus 19-én a köztársasági elnök és a Vitézi Rend küldöttségének találkozására, szintén az Országházban. Ezen részt vett József Árpád főkapitány; Radnóczy Antal főkapitány-helyettes; Szakály János angliai székkapitány; dr. Zsigmond András nemzetközi összekötő; Hiesz Miklós, valamint a Vitézi Rend két tiszteletbeli tagja: Sir Bernard Braine, az Egyesült Királyság koronatanácsának tagja, egyben a brit parlament doyenje és báró Patrick O’Kelly

de Conejera, a Lovagrendek Nemzetközi Bizottságának titkára. Vitézi Tájékoztató 2. (1991) 1–2.

¹² A Vitézi Szék 1991. szeptember 8-i müncheni ülésén határozatot hozott a Vitézi Rend magyarországi szervezetének létrehozásáról. Vitézi Rend Rendi Kódex 1996: 7.

¹³ A Vitézi Rend Magyarországi Tagozata egyesület 1992. január 6-án tartotta alakuló közgyűlését. A Fővárosi Bíróság 1992. február 3-án 6.Pk. 68060/01. számú végzésével 4227. sorszámmal felvette a társadalmi szervezetek sorába. Pesti Hírlap 1992. április 11. 4.

¹⁴ A Vitézi Rend bejegyzésének folyamatáról bővebben lásd: Kurucz 2022: 282–303.

¹⁵ Hingyi László fogalmazta meg dr. Écsy Sándor nyugalmazott törvényszéki bíróval a Vitézi Rend Magyarországi Tagozata egyesület alapszabályának tervezetét és terjesztette a Vitézi Szék elé, amit az némi módosítással el is fogadott. Vitézi Tájékoztató 21. (1992) 1. 1.

¹⁶ P. Barlay–Bartha–Juhász 1994: 22.

képviselő a rendi hierarchia szempontjából magasabb szintre került.¹⁷

A vitézzé avatás – ami, ha saját jogon történt, az elismerés egyik formájának volt tekinthető, akár csak a két világháború között – 1998-tól kiegészült a *II. Világháborús Emlékérem* és a *Tűzkereszt* adományozásával. A kitüntetéssel felérő emlékérmeket azok is igényelheték, akik nem kérték felvételüket a Vitézi Rendbe.¹⁸ A kezdeményezést azonban beárnyékolta, hogy ezeket nem egymás mellett, hanem – bizonyos tekintetben – egymás ellenében ítélték oda. Egy *Tűzkereszt*-ért való folyamodás felhívása kapcsán Hellebronth Gusztáv főkapitány helyettes – és ideiglenesen egyesületi elnök – az alábbi közleményt publikálta: „Tudomásunkra jutott, hogy a közelmúltban a Vitézi Rend nevében háborús emlékérmeket árusítottak. Ez nem hiteles! A második világháború emlékérmé a *Tűzkereszt*. Igazolásokat a Hadtörténeti Intézet Levéltárától, vagy a Bp. Feketes utcai honvédségi nyilvántartó irodától lehet kérni.”¹⁹ Ekkoriban ilyen és ehhez hasonló – egymásnak ellentmondó – nyilatkozatból több is megjelent a napilapokban. A témában nem elmélyült olvasó – akkor is, és azóta is – pedig csodálkozhat: miként létezhet több Vitézi Rend egymás mellett és hogyan dönthető el az, hogy melyik szervezet az „igazi” és melyik az, amelyik csak annak nevében tevékenykedik – ráadásul jogtalanul.

E rendkívül összetett és bonyolult történet kibogozása és a kérdés eldöntése szétfeszítené e tanulmány kereteit. Azonban ahhoz, hogy mégis beazonosítható legyen: melyik szervezet adományozta az *Emlékérmeket* és melyik a *Tűzkeresztet*, nem kerülhető meg annak az eseménynek a felvázolása sem, amelynek eredményeként több szervezet is magának vindikálta – és teszi ezt ma is – a jogfolytonos Vitézi Rend szerepét és a névhasználatot is.

Kieleződő ellentétek a „rég” és az „új” vitézek között

A Vitézi Rend Magyarországi Tagozata egyesület 1992. január 4-én tartotta meg alakuló közgyűlését, ami elfogadta a szervezet alapszabályát, amelyben

rögzítésre került: „A Tagozat (nemzetközi lovagrendi) függőségi viszonyából következően, valamint működési helyére tekintettel az 1985. VIII. 31-én a Vitézi Szék által München-ben kiadott *Rendi Kódex* előírásait követi és tevékenységét a Magyar Köztársaság Alkotmányának és törvényeinek megfelelően fejt ki.”²⁰ A Fővárosi Bíróság által elfogadott alapszabályból is kiolvasható az ellentmondás: a *Rendi Kódex* előírásai szerint a Vitézi Rendet a Vitézi Szék irányítja. Ugyanakkor az alapszabály kimondta azt is, hogy az egyesület tevékenységét a magyar törvényeknek megfelelően fejt ki. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy ha a Vitézi Szék Münchenben döntött egy, a magyarországi egyesületet érintő kérdésben, akkor annak végrehajtásához – a magyar törvényeknek megfelelően – össze kellett hívni az egyesület küldött közgyűlését, elő kellett terjeszteni és meg kellett szavazni azt, amiről korábban már széki határozat született.

Az érthetőség kedvéért talán a pártfegyelemhez lehetne leginkább hasonlítani ezt a mechanizmust: a pártközpontban (ami itt a Vitézi Szék) megszületik a döntés, majd az Országgyűlésben (küldött közgyűlés) egy képviselő (küldött) megteszi előterjesztését és a korábban leegyeztetett módon szavaznak. Ez mindaddig működik, amíg a párttagok azonos véleményen vannak a párt vezetésével és betartják a szervezet alapszabályát. Ez a Vitézi Rendben is hasonlóan alakult.

A magyarországi törzsszék taglétszáma évről évre gyarapodott, ezáltal létszámát tekintve hamar meghaladta a külhoni tagság egészét. Ennek következtében egyre inkább felszínre került az a vélemény, miszerint a Vitézi Rend központját haladéktalanul át kellene helyezni Magyarországra. A Vitézi Szék többségben lévő külföldi illetékességű vezetői a „hazatelepülésre” irányuló kezdeményezéseket rendre lesöpörték az asztalról arra hivatkozva, hogy ez addig nem kivitelezhető, amíg a magyarországi törvények nem teszik lehetővé a rendi bejegyzést, mondván: a Vitézi Rend soha nem volt egyesület.

¹⁷ A Fővárosi Bíróság 1994. február 17-én jegyezte be Tabódy Istvánt, mint a Vitézi Rend egyesület elnökét (határozat száma: 6. Pk. 68.060/8.), aki – miután 1995. november 29-én ezen kívül minden más, Vitézi Rendben betöltött tisztségéről lemondott – 1997. július 25-ig maradt e tisztségben, amikor is a küldött közgyűlés Hellebronth Gusztávot, a Vitézi Rend 1996. szeptember 20-án kinevezett főkapitány-helyettesét választotta meg az egyesület elnökének. *Vitézi Híradó* 5. (1999) 2. 13.

¹⁸ A Vitézi Rendbe való felvétel saját jog esetében meghatározott kitüntetések – vagy legalább a felterjesztés – meglétéhez volt

kötve, ezzel szemben a *II. Világháborús Emlékérmeket* bárki igényelhetette, aki 1938 és 1945 között katona, munkaszolgálatos vagy tábori kórházi alkalmazott volt. A jogosultságot minden esetben igazolni kellett. *Vitézi Rend Rendi Kódex*: 1996. 7.; *Vas Népe* 1998. március 6. 16.

¹⁹ *Fejér Megyei Hírlap* 1998. július 22. 5.

²⁰ *Vitézi Rend Magyarországi Tagozata Alapszabály* 2. §. Az *Alapszabály* teljes szövegét lásd: P. Barlay–Bartha–Juhász 1994: 25–30.

1995-ben a magyarországi egyesület egy alapítvány létesítését kezdeményezte a Fővárosi Bíróságon. Ekkor merült fel a bíróság részéről egy mindaddig nem vizsgált kérdés: a Vitézi Rend Magyarországi Tagozata – amint arra a neve is utal – egy tagszervezet. De hol van bejegyezve maga a Vitézi Rend? Nem ismert, hogy a bíróság volt-e az, ami nem fogadta el a németországi Bajtársi Szövetséget anyaszervezetként – hiszen ennek egyik szerveként lett annak idején a Vitézi Szék bejegyezve –, vagy az ennek való alárendeltség megjelölésére a Magyarországi Tagozat részéről kísérletet sem tettek. Feltehetően ennek a problémának a megoldását célozta az a javaslat, ami az 1995. július 1-jén került a Münchenben összeülő Vitézi Szék teljes ülése elé. A magyarországi vezetők kezdeményezték a magyarországi egyesület nevének Vitézi Rendre történő megváltoztatását, amit a Vitézi Szék elfogadott és a névváltoztatás bírósági bejegyzéséről döntött. Tette ezt annak ellenére, hogy a *Kódex* kimondta: „csak olyan elnevezése lehet az egyesületnek, amelyből világosan kitűnik, hogy a Szabadvilágban jogszerűen működő Vitézi Rend egyik csoportjáról, illetve rendtagok területi közösségéről van szó.”²¹ Joggal merül hát fel a kérdés: mi vezette a Vitézi Széket a *Kódex* megszegésére és miért nem az egyébkénti központi irányító szereppel bíró németországi egyesület nevéet változtatták meg? A döntés annak fényében különösen érthetetlen, hogy egyébként is folyamatos vita tárgyát képezte a Vitézi Rend „hazahozatala” és egy olyan döntés, aminek eredményeként fél évszázad után ismét ezen a néven legitim módon működhet a szervezet Magyarországon, nyilvánvalóan azt az üzenetet hordozta, hogy a hazatérés megtörtént.

Amint azt a fentiekben már kifejtettem, a Vitézi Szék döntése csak a küldött közgyűlés által volt hivatalosan végrehajtható. 1995. szeptember 15-én ezt össze is hívták, ami elfogadta a névváltoztatást és ekképpen az alapszabály módosítását. 1996. január 31-én a Fővárosi Bíróság is meghozta végzését: a Vitézi Rend Magyarországi Tagozata egyesület neve Vitézi Rendre változott. Ezzel – bár a függőségi viszony a gyakorlatban egyelőre nem szűnt meg – a Vitézi Rend jogilag hazatért Magyarországra, amely körülmény tovább erősítette a már

korábban említett szándékot: a szervezet központi irányító szerve legyen a magyarországi egyesület.

1997-ben a magyarországi törzskapitányok mind gyakrabban tartottak megbeszéléseket, amelyek hangot adtak a főkapitánnyal szembeni elégedetlenségüknek.²² Április 16-án a magyarországi törzskapitányok kimondták elszakadási szándékukat, amit a küldött közgyűlés döntésére bíztak. Utóbbi 1997. április 30-án került megrendezésre. Az egyesület küldött közgyűlése hitet tett a Vitézi Rend egysége mellett, ugyanakkor tarthatatlannak tartotta, hogy Radnóczy Antal továbbra is főkapitány maradjon. A küldöttek ezért az eltérő álláspontra helyezkedő Radnóczy Antal főkapitány és Hellebronth Gusztáv helyettes főkapitány jelenlétében elfogadták a következő határozatot: ideiglenesen kivonják magukat a főkapitány vezetése alól, ameddig új főkapitányt nem választanak.²³

A Vitézi Szék részéről fel sem merült Radnóczy Antal leváltásának lehetősége, ellenben határozatot hoztak Tabódy István és hét „szakadár” társa kizárásáról a Vitézi Rendből és az egyesületből egyaránt.²⁴ 1997. július 25-re küldött közgyűlést hívtak össze, amely Hellebronth Gusztávot, a Vitézi Rend főkapitány-helyettesét választotta meg elnöknek. Ezzel a helyzet egy időre gyorsan rendeződött: a Vitézi Rend egyesület ismét a Vitézi Szék „joghatósága” alá került. A felszín alatt és a közvélemény előtt is a konfliktus azonban tovább mélyült. Tabódy István a Fővárosi Bíróságon megtámadta leváltását és hívei is kitartottak mellette.

1997-ben már két vitézavatást tartottak: szeptember 7-én Tabódy István a budapesti Park Színpad területén, míg József Árpád szintén Budapesten, a Feneketlen-tó melletti ciszterci Szent Imre-templomban szeptember 20-án avatott új vitézeket. A helyzet jogi úton történő rendezése érdekében indított perben a Fővárosi Bíróság 1999. január 25-én hozott nem jogerős ítéletet: megsemmisítette Hellebronth Gusztáv elnökké választását, ugyanis több törvénytelenre is fény derült. Az 1997. július 25-i küldött közgyűlésre szóló meghívót a Vitézi Rend jogtanácsosa írta alá, akinek ehhez nem volt joga. A közgyűlés kezdetekor megállapítást nyert, hogy az nem határozatképes. Ennek ellenére nem 30 napon

²¹ A Vitézi Rend Rendi Kódexe 1985: 71.

²² Vitézi Híradó 3. (1997) 5. 2.

²³ A Hellebronth Gusztáv és Radnóczy Antal mellett állást foglaló rendtagok kritikája szerint ez az összejövétel minden törvényes alapot nélkülözött, így azt nem lehetett küldött közgyűlésnek tekinteni. Ez a határozott álláspont hamar nyilvánosságot kapott, azonban – bár arra lehetőség lett volna – jogi lépéseket nem

tettek annak érdekében, hogy ez ne csak egy vélemény maradjon. Vitézi Híradó 3. (1997) 5. 2.

²⁴ A kizártak között szerepelt Tabódy István mellett: Bercesényi Miklós, Magyar László, Tóth Béla, dr. Szakonyi László, Váry József, Bartha István törzskapitányok.

belül hívták azt ismét össze – amint azt az alapszabály rögzítette –, hanem mindössze egy órával később. Valamint Tabódy István, mint az egyesület elnöke nem kapott meghívót.²⁵

Hellebronth a Legfelsőbb Bíróságon megfellebbezte az ítéletet, azonban tárgyalásra nem került sor, mert a peres felek egyezsége jutottak: közös meghívót írtak alá, mellyel a két rendi ág soraiból korábban megválasztott küldötteket együttes közgyűlésre hívták meg. A Magyar Honvédség Művelődési Házában megtartott rendezvényen lemondott Hellebronth Gusztáv és dr. Várhelyi András országgyűlési képviselő, a Független Kisgazdapárt frakcióvezető-helyettese személyében új elnököt választottak. 2000. május 17-én a szemben álló felek kérték a per megszüntetését. Június 3-án Szilvásváradon Várhelyi elnöklete alatt újjáalakult a Vitézi Szék. Mindeközben József Árpád és Radnóczy Antal követőikkel egyetemben árulásként értékelték Hellebronth Gusztáv akcióját és szervezeti különállásukat fenntartották. A megosztottság konzerválódott és a bírósági küzdelem még évekig folytatódott, elsősorban a „Vitézi Rend” szöösszetétel birtoklásáért, ami aztán a magyarországi egyesület győzelmével fejeződött be.²⁶

A II. Világháborús Emlékérem alapítása

A Vitézi Rend társadalmi szerepvállalása során jelentős hangsúlyt fektetett a hősök emlékének ápolására: a tagság kivette részét a katonasírok gondozásából, az elesettek hozzátartozóinak felkutatásából és a hősi halált halt ismeretlen katonák beazonosításából.²⁷ Ehhez a tevékenységhez szervesen illeszkedett a *II. Világháborús Emlékérem* alapítása, amire a Tabódy István vezette egyesület 1997. december 1-jén megrendezett küldött közgyűlésén került sor.²⁸ A Vitézi Rend helyzetének bonyolultságát jellemzi, hogy ez utóbbi rendezvény nem az 1997. július 25-i küldöttgyűlést követte, attól teljesen függetlenül zajlott. Tudniillik – a vitézavatásokhoz hasonlóan – 1997 és 2000 között a küldöttgyűléseket is párhuzamosan tartották, hiszen mindkét tábor magáénak tartotta az egyesületet. Így történhetett, hogy ezen időszak alatt Tabódy István és

Hellebronth Gusztáv is elnökként léphetett fel a nyilvánosság előtt.

A *II. Világháborús Emlékérem* adományozásának céljait az alapító okirat rögzítette:

„A magyar katona viselte a II. világháború terheinek javát. Korszerűtlenül, gyengén felszerelve, túlnyomórészt idegen érdekeket szolgálva állt a haza szolgálatában és közülük sokan, nagyon sokan életüket áldozták. Mi, a háború viharait túlélők szent elkötelezettségünknek tartjuk, hogy megemlékezzünk a még élő volt katonákról, munkaszolgálatosokról, a katonai kórházak személyzetéről, a magyar honvédség volt tagjairól és köszönetet mondjunk helytállásukért.

Fenti céloktól vezérelve és annak érdekében, hogy a magyar katonaeszménybe és a magyar katonába vetett hit az utókor számára is fennmaradjon, a Vitézi Rend elhatározta, hogy *II. Világháborús Emlékérem* alapít, melyet igénylés alapján elnyerhet minden magyar állampolgár, aki 1938 és 1945 között katona, munkaszolgálatos, vagy táborigényesben alkalmazott (orvos, nővér, ápoló stb.) volt.

A *II. Világháborús Emlékérem* (hivatalosan emléklakett) kibocsátásának éve egybeesik a második világháború első magyar katonai műveleteinek 60. és a magyar honvédség megalapításának 150. évfordulójával. Az emlékérem odaítélésének és kiosztásának rendjét a Vitézi Rend nyilvános rendelkezésében szabályozza. Adassék örök dicsőség a magyar katonának, aki fegyverrel védi hazáját.

Az érem odaítélését írásban kell kérelmezni. Katonai jellegű társadalmi szervezetek az igényeket összegyűjtve is előterjeszthetik. Az érmet özvegyek és közvetlen leszármazottaik is igényelhetik, de nem viselhetik. Az emlékérem előállításának árát a jogosultnak meg kell térítenie. Az önköltségi ár 2000 Ft/db,²⁹ melyet átadáskor, készpénzben kell kiegyenlíteni.³⁰ Az első emléklakett érmeiket a Hősök napján szeretnék az érintettek részére átnyújtani.³¹

²⁵ Cseresnyés 2008: 8–9.

²⁶ Vitézek Lapja 6. (2000) 2.; Cseresnyés 2008: 9.; Bercsényi-Bősze 2012: 35.

²⁷ Új Kelet 1998. január 13. 2.

²⁸ Magyar Hírlap 1998. január 21. 19.

²⁹ Ehhez járult az oklevél 250-300 Ft-os költsége. Észak-Magyarország 1998. május 29. 5.; Kisalföld 2000. augusztus 16. 6.

³⁰ Az emlékérem odaítéléséről a Vitézi Rend döntött, de annak, aki megkapta fedeznie kellett az érem önköltségi árát, ami 2 ezer forintot jelentett. Erre azért volt szükség, mert a Vitézi Rend nem tudta finanszírozni az érem elkészítésének költségét. Magyar Hírlap 1998. január 21. 19.

³¹ Fejér Megyei Hírlap 1998. március 3. 9.

A dokumentumot Tabódy István nyugalmazott vezérőrnagy, kanonok, a Vitézi Rend egyesület elnöke,³² dr. Bercsényi Miklós ügyvezető törzskapitány³³ és vitéz Hernády Ferenc főszéktartó–törzskapitány írta alá.³⁴

Az Emlékéremre való jelentkezés lehetőségét a Vitézi Rend több napilapban is meghirdette, valamint az érintettek felkutatását tisztségviselőinek tette feladatául. Számított továbbá a polgármesteri hivatalok segítségére is: „Jó lenne, ha valamennyi községben akadna olyan volt katona, aki az emlékéremre benyújtott igény jogosságának ellenőrzésében segítene a polgármesteri hivatalnak, és összeújtené az emlékérem önköltségi árát.”³⁵

II. Világháborús Emlékérem kontra Tűzkereszt

A II. világháborúban kitünt magyar katonák utólagos erkölcsi vagy anyagi elismerését a Magyar Állam 1990 után sem tekintette feladatának, ilyen kezdeményezés csak a civil szférából érkezett. Ez önmagában mit sem változtat egy kitüntetés vagy díj pozitív társadalmi megítélésén, azonban egy olyan eset, amikor két szervezet vezetői között személyes nézeteltérés, majd jogvita alakul ki és egymás legitimitását vonják kétségbe, akkor azok is a konfliktus kárvalottjai lesznek, akiket akár az egyik, akár a másik fél tüntetett ki.

Hellebronth Gusztáv fentebb idézet nyilatkozatában egyszerre illetve kritikával az adományozó szervezetet és vonta kétségbe az Emlékérem legitimitását. Ennek kapcsán érdemes a két elismerés történelmi vonatkozásait megvizsgálni. Horthy Miklós kormányzó 1941. november 24-én kelt legfelsőbb elhatározásával „a háborúban való részvétel és a haza védelmében szenvedett sebek, sérülések és rokkantság méltatására” megalapította a *Tűzkeresztet*, ami egyben „háborús emlékérem” volt.³⁶ Vagyis a Tűzkereszt egy hivatalos katonai elismerésként

funkcionált, amelynek alapszabálya három fokozatot különböztetett meg,³⁷ komoly kritériumrendszert felállítva.³⁸

A *Tűzkereszt* odaítélését a II. világháború folyamán számos kiegészítő rendelettel szabályozták és már 1943 októberében megállapítást nyert, hogy „a *Tűzkereszt* alapszabályait, végrehajtási határozatait és a kiegészítő rendeleteket az arra hivatottak közül sokan nem ismerik, kellőképpen nem tanulmányozták át és így a *Tűzkereszt* odaítélése, adományozása stb. terén számos szabálytalanság történik.”³⁹ Joggal merül fel tehát a kérdés: egy civil szervezetnek több, mint fél évszázad távlatából volt-e lehetősége az érdemesség rendkívül összetett és mélyreható vizsgálatot igénylő kérdésének eldöntésére és legitim módon sajátíthatott-e ki egy korábbi hivatalos katonai elismerést? Ezzel szemben a *II. Világháborús Emlékérem* egy korábban hivatalosan nem létező, újonnan kitalált éremként született meg, de pontos történelmi analógia alapján: felelevenítették az ugyancsak Horthy által 1929. május 26-án alapított Háborús Emlékérmet. A *Tűzkereszt*tel szemben ezt korábban sokkal szélesebb körben adományozták. Megkaphatták mindazok, akik 1914 és 1918 között katonai szolgálatot teljesítettek, sebesültek, hadifoglyok érdekében tevékenykedtek, hadiöveggyé vagy hadiáravá váltak, valamint olyan állami alkalmazásban állt polgári személyek is, akik a fegyveres erők érdekeit előmozdították.⁴⁰ Szinte ugyanezt a – sokkal könnyebben igazolható – kritériumrendszert állították fel a *II. Világháborús Emlékérem* igényléséhez.

Még csak előkészületek történtek az adományozásra – vagyis nem lehetett olvasni jogtalan adományozásokról – mégis voltak olyanok, akik igyekeztek aláásni a kezdeményezést. Fogáspontot az említett önköltségi áron találtak, amit lehetett úgy magyarázni, hogy az elismerés megvásárolható. Így tett Schalkház Lipót, nyugalmazott erdőrendezési felügyelő, perenyei önkormányzati képviselő, aki olvasói levelében a következőket fogalmazta meg a

³² Tabódy Istvánt 1992. október 26-án avatta vitézzé József Árpád. 1993-ban – annak ellenére, hogy korábban más tisztséget nem töltött be – főkapitány-helyettségévé nevezte ki, majd a következő évben ő lett a magyarországi egyesület elnöke. 1995. november 29-én minden Vitézi Rendben betöltött tisztségéről lemondott, ugyanakkor 1997. szeptember 25-ig megmaradt az egyesület elnöke. Hajdú-Bihari Napló 1992. október 27. 1.

³³ Dr. Bercsényi Miklóst 1992. október 26-án avatta vitézzé József Árpád. Rövidesen Budapest székkapitánya, 1994-től Budapest és Pest megye törzskapitánya, valamint országos törzskapitány-helyettes lett. 1995-től magyarországi országos törzskapitány. Vitézi Közlöny 14. (1994) 3. 1.; Vitézi Közlöny 15. (1995) 1. 6.

³⁴ Fejér Megyei Hírlap 1998. március 3. 9.

³⁵ Új Kelet 1998. január 13. 2.

³⁶ Honvédségi Közlöny 1941. december 2. 759.

³⁷ A különböző fokozatokra való érdemességet a *Tűzkereszt alapszabályai* tartalmazták. Lásd: Honvédségi Közlöny 1941. december 2. 759–762.

³⁸ A tűzkereszt adományozásának körülményeit részletesen szabályozták. Lásd: 41.243/eln. 8. e. – 1942. számú körrendelet. Végrehajtási határozatok a Tűzkereszt adományozásához. Honvédségi Közlöny 1942. szeptember 29. 453–457.

³⁹ Lásd: 57.191/eln. 8. e. – 1943. számú körrendelet. Tűzkereszt adományozásánál szabálytalanságok megszüntetésére. Honvédségi Közlöny 1943. október 13. 682–683.

⁴⁰ Budapesti Közlöny 1929. november 16. 1–2.

Vas Népe hasábjain: „Már maga az a helyzet, hogy a felhívás során a rend elhallgatta a megszerzés módját,⁴¹ gyanút kelt. Én elismerést nem kívánok megvenni! Azt megtehették, megtehetik, és meg is teszik a gazdagok, így jutva érdemtelenül kitüntetéshez, címhez. Ezért nem tehetek mást, mint hogy visszahelyezem az irataim közé a kikeresett 'Elbocsátójegy'-et és a 'Leszerelési jegy'-et. Az emléklapok helyett büszkén viselem tovább a combomból el nem távolított aknaszilánkot.”⁴²

Azt később a Vitézi Rend is elismerte, hogy hiányosság volt az emlékérem árára vonatkozó utalás kimaradása a felhívásból. A mulasztást látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy számos más megyei napilap is beszámolt a Vitézi Rend kezdeményezéséről és az önköltségi ár is feltüntetésre került. Másrészről az emlékérem adományozása civil kezdeményezés volt: az egyesület biztosította a szervezést, az érdemesség megállapításához szükséges szaktudást, azonban az érme gyártási költségeinek fedezetére már nem volt elegendő forrása. Tény ugyanakkor az is, hogy a Vitézi Rend részéről nem alapozták meg kellő körültekintéssel a közvélemény számára az emlékérem adományozását: az, hogy az Állami Pénzverde darabonként 2000 Ft-ért készítette az érmekeket, csak utólag került közlésre.⁴³ „A szóban forgó szövetségnek, vagy országnak nincs pénze egy emlékéremre, akkor ne ígérjenek semmit, ez nem fer dolog!”⁴⁴ – amint azt egy volt frontharcos megfogalmazta –, de az nem merült fel, hogy a magyar kormány miért nem támogatja a Vitézi Rend kezdeményezését.

Összegzés

A Vitézi Rend taglétszámáról meglehetősen eltérnek a híradások, főként 1997 után. Ami viszonylag pontosan meghatározható, hogy az egyes magyarországi vitézavatások alkalmával hány taggal bővült a szervezet. 1992. október 26-án Bicskén 106,⁴⁵ 1993. szeptember 12-én Visegrádon 220, 1994. szeptember 10-én Szegeden 411, 1995. szeptember 2-án Pécsen 300,⁴⁶ 1996. szeptember 21-én Debrecenben

540 főt avattak vitézzé.⁴⁷ 1997-ben bekövetkezett a Vitézi Rend kettészakadása, ezért innentől kezdve évente két avatásra került sor.

Ami a kitüntetések alapításának és adományozásának történetét illeti, a Tabódy István vezette szervezet által alapított *II. Világháborús Emlékérem* ünnepélyes átadásairól a hírlapok rendszeresen beszámoltak, míg a *Tűzkereszt* adományozása elvéve keltette fel a sajtó figyelmét. A vitézavatásokról készült beszámolók az országos és megyei lapokban egyaránt megjelentek, noha 1997-től az olvasók számára már-már követhetlenné vált az, hogy melyik „rendi ág”-ról szól az adott újságcikk. Mindezen események forrásaiul szolgálnak a szervezetekhez köthető „belső” folyóiratok lapszámai is: a *Vitézi Tájékoztató*, a *Vitézek Lapja* és a *Vitézi Híradó*. További, és egyben legújabb – bizonyos jogszabályi megkötéssel⁴⁸ – elérhető adatokat az önkormányzatok levéltári fondjaiból nyerhetünk.⁴⁹ A rendelkezésre álló források tehát nem csupán kiegészítik egymást, de – belátható évtizedekig – az oral history is alkalmazható.

1998 és 2000 között 1312 db *II. Világháborús Emlékérem* került kiosztásra. Az időszakban a Vitézi Rend el tudta érni a második világháborúban résztvevő generáció még élő tagjait. Az érme átadásával a társadalmi szervezet teljesítette vállalt küldetését: erkölcsi elismerést nyújtott azoknak, akik közvetlenül vagy közvetve, de részt vettek a harcokban. Noha a szándék nemes volt, az emlékérem morális értékét és társadalmi megtéltetését jelentősen beárnyékolta a Vitézi Rend tagságának megosztottsága, szervezeti kettéválása. Az idő múlásával e közvetlen gesztus gyakorlásának lehetősége megszűnt, ugyanakkor a posztumusz vitézzé nyilvánítás és a „várományosok” felavatása révén a Vitézi Rend, ha megosztottan is, de tovább folytatta a magyar hősök emlékének ápolását Magyarországon és a világon egyaránt.

Levéltári források

⁴¹ Scalkház Lipót itt visszaul egy korábbi lapszámra: *Vas Népe* 1998. március 6. 16.

⁴² *Vas Népe* 1998. március 19. 5.

⁴³ *Vas Népe* 1998. március 20. 5.

⁴⁴ *Vas Népe* 1998. március 16. 5.

⁴⁵ P. Barlay–Bartha–Juhász 1994: 38–39.

⁴⁶ Hajdú-Bihari Napló 1996. július 21. 9.

⁴⁷ Hajdú-Bihari Napló 1996. szeptember 19. 1.

⁴⁸ A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény 23. §-a alapján az irat keletkezésének naptári évétől számított harminc év lejártá előtt

is folytatható kutatás, ha azt az átadó szerv vagy annak az érintett levéltári anyag tekintetében illetékes jogutódja hozzájárulásával a levéltári anyagot őrző levéltár engedélyezi, míg a jogutód nélkül megszűnt szerv levéltári anyagában a kutatást a levéltári anyagot őrző közlevéltár engedélyezi.

⁴⁹ A Vitézi Rend a II. világháborús emlékérmek adományozása kapcsán megkereste az önkormányzatokat is, legyenek segítségükre az arra jogosultak felkutatásában. MNL BAZVL XXXVII. 1021. b. 1181/1998.; 1039. b. 595/1999.; 1062. b. 1121/1998.; 1357. b. 85/1999.

- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (MNL BAZVL) XXXVII. Megyei jogú városok, városi és községi önkormányzatok
1021. b. Ároktői Községi Önkormányzat iratai, közigazgatási iratok 1181/1998.
1039. b. Bódvaszilasi Községi Önkormányzat iratai, közigazgatási iratok 595/1999.
1062. b. Csernelyi Községi Önkormányzat iratai, közigazgatási iratok 1121/1998.
1357. b. Zubogyi Községi Önkormányzat iratai, közigazgatási iratok 85/1999.
- Rainer Pál 2003: Makai Ágnes–Héri Vera: Kereszt, érem, csillag. Kitiüntetések a magyar történelemben. *Turul* (76) 109–110.

Kiadott források

- A Vitézi Rend Rendi Kódexe. München, Vitézi Szék, [1976] 1985.
- A Vitézi Rend Szervezeti Szabályzata a hontalanságban. h. n. 1965.
- Bajtársi Levél. A Magyar Királyi Csendőr Bajtársi Közösség Központi Tájékoztatója 1964.
- Budapesti Közlöny 1929. november 16.
- Észak-Magyarország 1998. május
- Fejér Megyei Hírlap 1998. július
- Fejér Megyei Hírlap 1998. március
- Hajdú-Bihari Napló 1992. október, 1996. július, szeptember
- Honvédségi Közlöny 1941. december, 1942. szeptember, 1943. október
- Kisalföld 2000. augusztus
- Magyar Hírlap 1998. január
- Magyar Közlöny 1945. március
- Pesti Hírlap 1992. április
- Új Kelet 1998. január
- Vas Népe 1998. március
- Vitézi Híradó 1997–1999.
- Vitézi Közlöny 1994–1995.
- Vitézi Rend Rendi Kódex. Budapest, Vitézi Rend, 1996. 7.
- Vitézi Tájékoztató 1991–1992.

Felhasznált irodalom

- Bercsényi Miklós–Bösze József 2012: *A Vitézi Rend magyar örökség. A Vitézi Rend története 1920–2010*. Budapest
- Cseresnyés Pál 2008: *Az egységes Vitézi Rend bomlásának története*. Kézirat
- Kurucz Ádám 2022: A Vitézi Rend hazatérése. *Levéltári Évkönyv*. Új Folyam (4) 282–303.
- P. Barlay Ö. Szabolcs–Bartha István–Juhász József 1994: *A Vitézi Rend*. Budapest